

ОДИЛ ЁҚУБОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

Тўрт жилдлик

I ЖИЛД

АДОЛАТ МАНЗИЛИ
роман

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЈАДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОЎ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2005

НАШРГА ТАЙЁРЛОВЧИ
МАМАДАЛИ ЭРОНОВ

АДОЛАТ МАНЗИЛИ

Роман

I

Бибисора момо Бетеран* чолни кутавериб, кўзи илинган экан, бир маҳал эшик қўнғироғининг овози қулоғига чалинди. Момо чўчиб уйғондию «ҳозир-ҳозир», деганича ўша томонга пидадиради. Лекин йўлакка чиқиб қараса, эшик эмас, телефон экан. Худди ёв қувгандай бетиним, асабий жиринглапти.

«Маржонийдир?!»

Бибисора момо хаста юраги орқасига тортиб, телефон ёнидаги курсига ҳолсизгина чўқди. Момонинг юраги янглишмагани: бир неча дақиқа давом этган ғув-ғувдан кейин олисдан, чамаси, момо туғилиб вояга етган Маржонтов овулидан қизининг юракка гулув солувчи ҳаяжонли, титроқ овози эшитилди:

— Моможон, ўзингизмисиз, моможон?!

— Мен, болам, мен, момонг.

— Ассалом, моможон. Эсонмисиз, омонмисиз, Ветеран бобомлар...

— Бобонг-да омон... Ўзинг қалайсан, болажоним! Набирам эсон-омон юриптими?

— Неварангиз, Лочинжонингиз — ҳаммаси эсон...

— Эса... нега йиғлайсан? Омонлиқма, болам?— деди момо, алақандай хатарли туйғудан юраги ҳамон безиллаб. Момонинг оналик меҳрига йўғрилган сўзлари сим орқали минг чақирим наридаги қизининг юрагига бориб етди чоғи, Маржоний:

— Куёвингиз Суюн акам... Суюн акамлар, — дедию жимиб қолди. Қизининг ўпкаси тўлиб, ўзи билан ўзи олишаётганини сезган момо:

* Ветеран, демоқчи.

Ёқубов Одил.

Танланган асарлар. Биринчи жилд. Адолат манзили (роман). Муқаддас (қисса). — Т.: «Шарқ», 2005. — 272 б.

ББК.84(5У)6

— Куёвимга не бўлди? — деди жеркинқираб. — Овриб қолдима?

— Оғриси ҳам майли эди, моможон... Опкетишди.

Бибисора момо тушунмади.

— Ким опкетди? Қайга опкетди?

— Моможон, — зорланди Маржоной. — Буни телефонга айтиб бўлмайди. Тухмат ҳаммаси. Айланай, моможон. Бир кеп кетинглар. Ветеран бобомлар билан бир кеп кетмасаларинг... биз ҳаммамиз бу ёқда... онасидан айрилган бўтадай бўзлаб қолдик, моможон!..

Момонинг миясида: «Қамап қуйишма?» — деган савол чакмоқдай чакнадию суяк-суякларигача зирқираб кетди. «Қамалган, қамалмаса... қизалоғи Маржоной уясига илон тушган чумчуқдай чирқирайма?»

— Не бўлди? Очигини айт, болам?

— Очигини айтсам... ёмон! Жуда ёмон! Тезроқ келинг, тезроқ келинглар, моможон!

— Борамиз, болам, борамиз.

— Ветеран бобомлар ҳам келсинлар.

— Хўп, хўп, болам. Бетеран бобонгни-да олдимга солиб оппараман...

Маржоной яна бир нима демоқчи эди, бироқ телефон гув-гув қилдию Маржонойнинг овози худди ожиз полапоннинг овозидай чирқиллаганича узилди-қолди.

Бибисора момо хаста оёқларини аранг судраб, меҳмонхонага ўтди. Тўрт хонали катта уй, уй эмас, қаср, гўё сув қуйгандай, гўё ўлик чиққан хонадондай жимжит. Момо бир кун аввал ёмон туш кўриб уйғонган, кундузи эса, кун бўйи чап кўзи учиб, кўнгли гаш бўлиб юрганди. Тушида, ё қудратингдан, эшик тақ-тақ тақиллармиш. Момо чиқса... остонада кўз очиб кўрган, суйиша-суйиша қовушган марҳум эри Мамат мерган турган эмиш. Тўппа-тўғри Маржонтовдан тушиб келганмиш. Эгнида қора чакмон, бошида қорақўл телпак, қўлида жингил сопли қамчи, сулув мўйловини дикрайтириб:

— Ҳа, бибим! — дермиш кўзлари ғазабдан чакнаб, — Маржонтовнинг кўм-кўк яйловларини эсингдан чигариб, Боботовдай дархон элди тарк этиб, худо ўзи қовушгирган эрингди унутиб, бошингди олиб кетганингда топган жойинг шул бўлдимми? Ё манов олтин буюмларга сотилдингми? Бул зебу зийнатларга уч-

дингма? Ундан кўра Маржонтовдаги булоқлардинг салқин сувин симириб, ўтовингди безаб, қимиз шопириб ўтирганинг минг марта яхши эмасма, бибим?

— Оғажон! — дермиш момо зорланиб. — Агар сиз қирчиллаган қирқ ёшингизда Маржонтовдан йиқилиб, шўрлик бибингизди зор-зор йиғлатиб, тилаб олган қизимизди тирик етим қилиб, бу ёлгон дунёдан кўз юмлаганингизда... мен бадбахт Боботовдан кетармидимов? Икки кўзим икки булоқ, йиғлай-йиғлай, иккови-да қуриди. Сиз нени биласиз, оғажон?

— Билмасам... мен ёмондан кўнглингди узиб топган... анов Бетеранинг қайда? — дермиш Мерган, кўлидаги қамчисини гижимлаб.

Момо алақандай талмовсираб:

— Қўйинг, ул шўрлик чолди! — деб ёлворармиш. — Ул-да Оллонинг мўмин бандаси. Не қилай, агар сиз «Бойчибор»ингизда товдан-товга учаман деб, дарага йиқилиб...

— Дарага жиқилсам-да ўлмаганман! — дермиш Мамат мерган. У чап кўзини қисиб, ғалати кулармиш. — Сени синамоқ ниятида шундай қилган эдим! Агар бу сўзинг рост бўлса, агар мендан кўнглингди узмаган бўлсанг... жур, кеттик Маржонтовга! Суюкли қизим Маржонойнинг ўтовида улкан тўй! Тез етиб борайик! Ёшлиқда суйишиб-суйишиб ўйнаб юрган яйловларди кезиб, ўлан айтиб, элдинг дуосини олайик!..

Момо кўрсаткич бармоғини лабига босармиш:

— Ҳай, оғажон! Бетеран эшитмасин. Мен ҳозир, ҳозир! — дермиш момо куймаланиб, дермиш-у, қувончдан юраги ҳапқириб... уйғониб кетармиш!

Момо ётоқхонага секин мўралади. Чироқ ўчиқ, лекин ҳовлидаги симёғочлардан тушган шуъладан хона ёп-ёруғ. Ёнма-ён қўйилган залворли, кең каравотларнинг бири ҳануз бўш. Эрталаб қайси бир мактабга учрашувга кетган Бетеран (момо уни қачон шундай деб қақира бошлаганини ўзи ҳам билмайди!) ҳануз қайтмабди.

Бибисора момо ҳамон юраги гурс-гурс уриб, аста курсидан турди-да бир-бир босиб, меҳмонхонага чиқди. Меҳмонхона ғира-шира. Ҳовлидан тушган шуъла хонанинг ўнг ва чап томонларини қоплаган қимматбаҳо сервантларда, жавонлардаги китобларнинг заррин жилдларида, бутун деворни эгаллаган ва ёқасидан

этагига ордено-медал қадаган суратларда акс этиб, уйни ажиб бир жилвага тўлдирган.

Момо дераза рўпарасидаги диванга чўқди, сўнг, тир-сакларини тиззасига, қўлларини иягига тираб, оғир, бесаранжом хаёлга толди.

Момони, айниқса, ҳайратга солган нарса — кеча тушида кўрган марҳум эри Мамат мерган — тирик мерганнинг ўзгинаси эди! Сўзлариям, кўзлариям, жаҳли чиққанда дикрайиб кетадиган мўйловиям, келишган келбатию қийғир қарашлариям, ҳамма-ҳаммаси момо суйиб қовушган Мамат мерганнинг ўзгинаси! Мерган — илоё жойи жаннатда бўлмай, қирққа кирмасданок тоғдан учиб, оламдан ўтган, Бибисора момо эса беш-олти яшар қизчаси — ҳозиргина бўтадай бўзлаб сим қоққан суюкли Маржонийни бағрига босганича, чирқиллаб қолаверган эди!..

Ё қудратингдан! Тушда ҳам шунчалик ўхшайдими одам? Ҳатто ҳамон қулоғида жаранглаб турган ўктам, шиддатли овози ҳам тирик Мерганнинг овози...

Момонинг юрагига ғулув солган нарса шу бўлдики, кеча кўрган туши билан ҳозирги телефонда эшитгани шум хабар ўртасида мудҳиш ва сирли бир алоқа бор эди!.. «Суюкли қизим Маржонийнинг уйида улкан тўй», деди Мамат мерган тушида. Ҳа, унинг бу сўзлари ҳам, Маржонийнинг ҳозирги фарёди ҳам бежиз эмас! Маржонийнинг бошига оғир савдо тушиптики, раҳматлик, руҳи бесаранжом, момонинг тушига кириб юрипти!..

Бибисора момо ҳарчанд уринмасин, алақачон ёдидан чиқа бошлаган мудҳиш манзаралар, чеккан уқубатлар, дарду ҳасратлар эсига тушаверди, тушаверди. Шафқатсиз фожиа куни Мамат мерган Маржонтов этагида бўладиган катта улоққа отланди. У маҳалда ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган Бибисора, қўлида Маржоний, уни анча ергача кузатиб қўйди, сўнг, худди бутунгидай ўзини кўярга жой тополмай, юраги ўйнайверди, ўйнайверди. Ахийри, шомга яқин Маржонтов томондан бир қора тўзон кўринди. Йўқ, бу одатда улоқдан жўр қийқириқ билан қайтадиган улоқчилар тўдаси эмас, мотам сукунатига чўмган улкан оломон эди! Оломон яқинроқ келгач, қўш от устида оқ кигизга ўраб-чирмалган бир нарса кўринди. Юрак ўлгур сезар экан! Ҳамма балони сезар экан юрак ўлгур: оқ кигизга ўралган — Мамат мерганнинг суяги экан!

Эртасига бутун Маржонтов Мамат мерганни — унинг тулпори билан ёнма-ён, — улоқни олган «Бойчибор» камида ўттиз газ келадиган жардан сакрайман деб, бўйни узилган экан! — дафн этишди...

Бибисора эгнига кўк кийиб бир йил аза тутди, кейин бир йилдаёқ қариб мункайиб қолган қайнона, қайнотаси билан рози-ризоллашиб, хўжалик марказига кўчиб ўтди. Унинг бахтига хўжалиқда гилам цехи очилган эди. Бибисора шу цехга ишга кирди. У Мамат мергандан кейин бошқа эр қилмайман, деб онт ичган, ундан қолган ёдгорим — Маржонийни оқ ювиб, оқ тараб катта қилсам-у, яхши жойга бериб, бу дунёдан тинчгина ўтсам, у дунёда Мерган билан учрашганда юзим оқ, жисмим пок бўлса, деб ўйлаган эди. Шу боисдан, не-не жойлардан келган қанчадан-қанча совчиларни қайтарган эди. Йўқ, мен қиламан ўттиз, тангри қилар тўққиз, деганлари рост экан. Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Мерган оламдан ўтганининг учинчи ё тўртинчи йили қишлоқда мана шу «Ветеран» пайдо бўлди.

Ветеран асли маржонтовлик бўлиб, урушда доврўқ қозонган, ўзиям ўша мавридда бутун вилоятни ёт деб ётқизиб, тур деб турғизиб юрган отга минармонлардан эди. Гилам цехида у билан учрашув бўлди.

Бибисора бу даврда гилам цехининг пешқадам чеварларидан эди, шу боис, ветеранга гулдаста тутқазиб шарафи ҳам унга топширилди. Учрашувдан аввал «ветеран-ветеран», деб доврўқ солишганда Бибисора уни ошини ошаб, ёшини яшаб битган бир қария деб ўйлаган эди. Саҳнага чиқиб қараса... бўй-баста келишган, тоғни урса талқон қиладиган, устига устак, шўх, сўзамол, гапга чечан бир одам экан. Кўрган-кечирганларини ҳикоя қилганида, кулдиравериб, бир зал аёлни ичагини узди. Бу ҳам етмагандек, Бибисора ҳаяжондан дудуқлана-дудуқлана уни табриклаб, гулдаста тутқазганида... Ветеран аввал унинг қўлидан, кейин пешонасидан ўпди-ю, залда қийқириқ бўлиб кетди...

Кечқурун эса... кечқурун Бибисора ишдан қайтса... меҳмонхонанинг тўрида мийиғида кулимсираб... семизлигидан Мансур меш деб ном қиқарган директорлари ўтирипти! Совчи бўп кепти!

Унинг айтишича, бир-икки йил муқаддам Ветераннинг ҳам жуфти ҳалоли оламдан ўтган экан. Ўғил,

қизлари ҳам турмуш қуриб, ўзларидан тинчиб кетишибди. «Маржонтов»га келишдан мақсади... Бибисорага ўхшаган камтаргина ёш жувон учраб қолса, уйланиш экан!

Бибисора аввал бу гапни эшитишни ҳам истамади. Лекин Мансур меш ҳам анойи одам эмас (анойи бўлса, «Маржонтов»дай донгдор совхозга хўжайин бўлармиди?) бирда койиса, бирда илондай алдаб-авради.

Бибисора кўзига ёш олиб, Маржонойни рўкач қилган эди, директор бунга ҳам сўз топди.

— Ветеран айтди, — деди у, овози бирдан юмшаб. — Қизидан хавотир олмасин, деди. Мен уни ўз қизимдан кўпроқ алқайман. Ўзим яхши мактабларда ўқитиб, дўхтир қиламан. Қариганимизда икковимизнинг ҳам жонимизга оро киради, деди. Бундан ортиқ нима керак сенга, болам!..

Мансур мешнинг ҳамма сўзи бир бўлди-ю, шу сўзи ҳам бир бўлиб, Бибисора розилик берди.

Биринчи ой, ҳатто биринчи йиллар Маржонтовнинг бебош сойларига, қир-адирларига ўрганган Бибисора, қафасга тушган қушдай бўлиб, тўрт-беш хоналик ўрдадай уй кўзига тор кўриниб, кўп қийналди. Лекин, одам боласи ҳамма нарсага ўрганар экан. Бибисора ҳам аста-секин янги шароитга ўрганиб кетди.

Ветеран ҳам сўзининг устидан чиқди. Маржонойни ўз фарзандларидан афзал кўриб, алқаб-ардоқлаб ўстирди.

Маржоной бўлса, тўққизинчи синфни битириб, ўнинчига ўтганида гулдай очилиб, кўчада юрса ҳамма қайрилиб қарайдиган суқсурдай бир қиз бўлди.

Аммо бу дунё ўзи шундай норасо дунё экан. Қасдига олиб, худди шу мавридда ҳамиша ошиги олчи бўлиб келган Ветерандан омад юз ўтирди-ю, ишлаётган иши, тагидаги машинаси, текин дўконлари, ҳаммасидан жудо бўлиб, уйда ўтириб қолди. Шундай Ветеран бир кун Момони ёнига ўтқазиб ёрилди.

— Гапимга кулоқ сол, Моможон, — деди Ветеран, унга ёт, шикаста, ғам тўла овозда. — Аҳволимни кўриб турибсан. Сулаймон ўлди, девлар қутулди деганларидек, собиқ хўжайин оламдан ўтгандан кейин унинг курсисига ўтирган манов девларнинг қаҳри менга тушди. Ишонаман, бир кун келиб, ҳақ қарор топади! Аммо унеча... Маржонойни дўхтирлик ўқишига кирита ола-

манми, йўқми — бунга кўзим етмай қолди. Моможон! Шунга бир ўйим... уни Маржонтовга юборсак, дейман. Бир йил тоғалариникида туриб, мактабни ўша томонда битириб келсамикин, дейман. Сабаби... узоқ вилоятлардан келган ёшларга катта имтиёз берилади, ўқишга кириш осон бўлади... Шунга сен нима дейсан, Моможон?

Сўнгги пайтларда чолининг аллақандай чўкиб, мунгайиб қолганини кўриб, ўзиям эзилиб юрган момо бир нима дейишга тили бормади.

— Ўзингиз биласиз, Бетеран, — деди Момо бирдан юраги увишиб. — Сиз қизимди етти ёшида бағрингизга босдингиз. Сиздан қизим-да рози, мен-да розиман. Сиз бул уйда бошсиз. Бошнинг сўзи — худонинг сўзи.

Маржоной қишлоққа кетгандан кейин ўрдадай бу уй ташландиқ, гўристондай ҳувиллаб қолди. Лекин бир ёмоннинг бир яхшиси ҳам бўлар экан, Маржоной баҳона, Момо билан Ветеран бир неча марта Маржонтовга бориб, қўй еб, қимиз ичиб келишди. Ниҳоят, бир йил ҳам ўтиб, Маржоной мактабни битириб келадиган фурсат ҳам яқинлашди. Аммо худди ўша кунлари чол-кампир, қишлоққа борамиз, деб шайланиб турганларида унинг ўчигир мана шу шум телефон яна жириглади-ю, қутилмаган бир хабар келтирди: Маржоной мактабни бирга битирган Суюн бургут деган бир йигит билан қочиб кетибди!

Бу хабарни эшитган Ветеран кўксига ўқ теккан шердай ўкириб юборди. Момо эса... Момо ҳам аввал оташда қовурилгандай қовурилди, кейин... ичида олога шукур қилди. Сабаби... Маржонойни опқочиб кетган йигит... ҳозиргина тушига кирган биринчи эри — Мамат мерганнинг узоқроқ бўлса ҳам жияни эди!

...Бибисора момо руҳидаги аллақандай армонга бўйсуниб, меҳмонхонанинг ўнг томон деворини қоплаган китоб жавонларининг олдида борди. Жавонларнинг бирида, битта-битта терилган сержило китоблар орасида нозик ўймакорлик билан ясалган бежиримгина ёғоч қутича турарди. Момо қутичани олиб, ўртадаги столга қўйди, қийғир бурнига кўзойнагини кўндириб, қутичанинг қопқоғини очди: қути тўла хат! Мамат мергандан қолган ёдгори, худодан тилаб олган суюкли қизалоғи, кўзининг оқу қораси Маржонойнинг хатлари! Аллақачон сарғайиб, ўқилавериб титилиб кет-

ган хатлар! Момо уларни қўлга олмаганига неча йил бўлди?

Маржонхой ҳам момосига хат ёзишни алақачон йиғиштириб қўйган, керак бўлса телефон қилади, керак бўлса қанот боғлаб учиб келади. Лекин илгари, Маржонхой бир йилгина қишлоқда ўқиб келсин, деб юборган пайтларда келган бу хатларни момо қизгинасини соғинган онларида бир кунда ўн марта ўқир, ўқийвериб, ёд бўлиб кетганди улар!

«Суюкли энажоним, меҳрибон бобожоним!..»

Сизлар мени Маржонтовга ташлаб кетганларингизда ҳеч нарса билмадиларингиз: мен орқаларингиздан қарай-қарай бўзлаб қолдим.

Мабодо биров қизимни ранжитяптимикин, деб ўйламанг, энажон. Тоғамлар ҳам, янгам ҳам қўйишга жой тополмайдилар. Айниқса, марҳум отамнинг эналари, катта момолар тиллари бол, бирам меҳрибон, бирам меҳрибонларки, тонг отмасдан туриб, менга гўжа десам гўжа, мойсўк десам мойсўк; кўнглим нима тусаса, шунга тайёрлаб берадилар. Худди мен оч қоладигандек, мактабга кетаётганимда қурут дейсизми, қовун қоқи дейсизми, қаймоққа қорилган патир дейсизми, тўқоч дейсизми — папкамни тўлдириб берадилар. Энажон, қўйинг, синфдошларимдан уяламан, десам ҳам қўймайдилар... Мерганимдан қолган тирноғим, ёлғизим, ёдгорим, деб суйганлари суйган... Мерган отамни, Сизни кўп эслайдилар. Отам совчи қўймай опқочиб кетганларини, шунда марҳум боболар бия сўйиб, туя сўйиб, элга ош берганларини, Маржонтов — Маржонтов бўлиб, бундай тўй кўрмаганини айтиб, йиғлаб оладилар. Сиздан жуда-жуда розилар. Доим сизни дуо қиладилар... Шундай бўлса ҳам, бу ерга, айниқса, мактабга, синфдошларимга сира кўниқолмаяпман.

Сизниям, Ветеран бобожонимниям қаттиқ соғинаман. Севикли Тошкентимни (мен бу шаҳарнинг қадрини энди билдим, моможон!), ўқиган мактабимни, синфдош дугоналаримни, гимнастикага айтнайдиغان стадионимни, барча-барчасини кўп эслайман, кўп соғинаман... Қачон ўтақолар экан бу бир йил?..»

Бибисора момо бу мактубни олганида Ветеран чолига: «Ўқимасаям розиман, қизгинамни бағримизга опкеб беринг!» — деб зор-зор йиғлади. Бироқ қайсар чол кўнмади. Бир йил кўз очиб юмгунча ўтиб кетади.

У вилоятдан келадиган ёшларга йўл очиқ, хоҳлаган жойида ўқий олади. Ҳали қизгинамни катта олима қиламан, дўхтир қиламан, қариганимизда жонимизга оро қиради, деб оёқ тираб туриб олди...

Йўқ, сал ўтмасдан бошқача хатлар кела бошлади.

«Оппоқ моможоним, суюкли бобожоним!»

Мендан ташвиш тортманглар. Хийла ўрганиб қолдим. Синфдошларим бирам яхши, бирам содда, бирам дилкаш. Қизлар ҳам, болалар ҳам, ҳаммаси мени яхши кўришади. Фақат битта бола бор. Исми Суюн. Лақаби «Бургут». Ҳамма уни Суюн бургут дейди. Бирам тегажок, бирам тегажок. Ўзиям жуда ғалати. Битта кўк қашқа оти бор. Эртақлардаги дулдул дейсиз! Мактабгаям ўша дулдулни ўйнатиб, хуржунига дўмбирасини солиб келади. Танаффус бўлди дегунча дўмбирасини чалиб, ҳаммани оғзига қаратади, гоҳ кулдиради, гоҳ (лоф эмас, моможон) йиғлатади. Ҳеч ким билмасин, ёлғиз сизга айтаман. Синфимиздаги ҳамма қизлар унга зимдан ошиқ. У бўлса... менга тегажоклик қилгани қилган. Катта энам айтдилар: Суюн бургут марҳум отамларга қариндош бўларкан (жиянми-ей, ё жиянларининг жиянларими-ей). Ўзиям шундай оловки, мерганликдаям, улоқдаям, ўлаңдаям бу элда унга етадигани йўқ, дейишади. Менга ўлан тўқиб, ўлан ўргатишни ваъда қилди»...

Момо аввал бошда қайси жиян экан деб, эслашга ҳарчанд уринмасин, эслай олмади. Бироқ қизининг шу хатидан кейин кўнглига қандайдир кудук* тушди. Кейинги хатлар эса, момонинг дилидаги кудукни ошираверди, ошираверди...

«Кўзимнинг нури, Моможоним!»

Кеча хатингизни олдим. Кўзимга суртиб ўқидим, бир кулдим, бир йиғладим. Суюн бургутни айтибсиз. Марҳум отангнинг унақа жияни йўқ, ундан овлоқ юр, эҳтиёт бўл, дебсиз. Қотиб-қотиб кулдим. Нега эҳтиёт бўлар эканман? У қашқир эмаски, мени еб қўйса. Агар ишонсангиз... мен ундан эмас, у мендан қўрқади, моможон! Кураш тушганда ҳаммани йиқитадиган девдек йигит мени кўрса... довдираб қолади... қисқаси, қизингизга инонаверинг, уни балоям урмайди, моможон!

* Кудук — шубҳа.

Кеча бир автобус бўлиб Маржонтовга чиқдик. Ёлғиз Суюн бургут автобусга минмади, кўк қашқасига миниб борди. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, моможон, дулдули шунақа чопқир эканки, гоҳ биз билан ёнма-ён боради, гоҳ қувиб ўтади. Қувиб ўтганда тилини чиқариб, бизларни мазах қилади. Роса кулишдик!

Мен борган жойимизни элас-элас эсладим. Агар янглишмасам, сиз келин бўлиб тушганда ўтов тикиб турган жойларингиз. Тепада Маржонтов, пастда арчазор... сиз кўп айтар эдингиз, моможон. Отамлар тоғдан қирғовул, каклик отиб келар эканлар. Ўзлари тош қалаб арча ёқиб, кабоб қилар эканлар. Мен тентак бўлсам, емайман, деб дод солиб йиғлар эканман. Суюн бургутни ота-онаси ҳам ўша жойда туришар экан. Ўтовларига чақиришди, меҳмон қилишди. Кейин ўйин-кулги бўлди, тараф-тараф бўлиб ўлан айтишдик.

Эсингиздами, моможон, кичкиналгимда сиз ҳам отамларга қўшилиб кўп ўлан айтардингиз. Кечалари мени ўлан айтиб ухлатардингиз.

Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин Маржонтов.

Ўргилайин Маржонтов, — деб бошланадиган ўланнингизни айниқса яхши кўрардим.

Бу ерда бу ўланни билмайдиган бирорта бўз бола, бирорта қиз-келиндик йўқ экан. Суюн акамлар менга ҳам ўлан тўқишни ўргатди. Хамир учидан патир деганларидек, мана, иккимиз тўқиган ўландан бир парча, моможон:

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов
Отам суйган товимсан,*
Момом суйган бовимсан.**
Кўзим очиб кўрганам,
Момогайин суйганим
Етолмадим қагрингга,
Кетдим сендан овлоққа.
Адашган фарзандингман,
Кечир, қизинг, Маржонтов.
Келдим мана, юкиниб,
Кўз ёшимни ютиниб,
Гуноҳкор қизалоғинг,
Авф этгайсан, Маржонтов...»*

* ТОВИМ — ТОҒИМ.

** БОВИМ — БОҒИМ.

Ўланам сизга ёқадими, ёқмайдами, билмадим, мумкин. Мен уни Суюн акамларга кўрсатдим. Суюн акамлар куддилар. Бу шунчаки бир эрмак, дедилар. Аммо ўлан тўқиш эрмақдан бошланади, дедилар. «Ёзавер-ёзавер, айтавер-айтавер, ахир бир кун одам бўласан, дедилар».

Шу-шу, Бургут деса қизалоғининг оғзидан бол томадиган бўлди. Момо бир неча марта Маржонтовга бориб келайлик, деб чолига ёлворди. Бироқ бу ёлгон дунёнинг иши сира битмас экан, сира адоғ бўлмас экан. Чол-камшир Маржонтовга «ана борамиз, мана борамиз», деб юрганларида қиш ўтиб, кўклам ҳам келди. Ниҳоят, Маржоной мактабни битирадиган кунга бориб, уни ўзимиз билан бирга олиб келамиз деб, йўлга шайланиб турганларида мана бу хат келди:

«Нуридийдам моможоним, меҳри дарё бобожоним!

Мен сизларнинг олдингизда гуноҳкорман! Кечиринг, моможон, кечиринг, бобожон!

Биламан: сизлар менинг бахтимни ўйлаб куйина-сизлар. Қизгинамиз энгилтаклик қилиб, ўз келажигини ўзи поймол қилди, деб озор чекасизлар. Дабадурстан айтиб қўяқолай, меҳрибонларим: қизларингиз Маржоной — дунёдаги энг бахтли инсон!

Сиз айтишингиз мумкин, моможон: биз сени қачон топишганинга бермаймиз дедик, биз деган бўлсак, аввал ўқинглар, ўқиб одам бўлинглар, тўй эса қочмас, деганимиздир! — дейишингиз мумкин. Ҳаммаси тўғри, моможон! Бироқ... сўнгги пайтларда Суюн акамлар нима десам экан, шундай оғир бир дардга, рашк дардига дучор бўлдиларки, мени еру кўкка ишонмайдиган бўп қолдилар. Эмишки, Тошкентга борсак мен гўё берган сўзимдан қайтиб қолар эмишман. Сизлар ҳам (айниқса, бобомлар) катта мансабдорлардан олифта куёв топиб, мени унга бериб юборар эмишлар. Бирда кулдим, бирда йиғладим. Гоҳ жаҳлим чиқди, гоҳ... нима сени яширай, қаттиқ суяр эканки, рашк қилади-да деб, ичимда қувондим...

Энди бу ёғини эшитинг, моможон. Мактабда имтиҳон тутаган кун кечқурун клубда катта кеча бўлди. (Сиз Бетеран бобонг билан борамиз, дегандингиз, кўзимиз тўрт бўлиб кутдик, келмадиларингиз!) Ота-оналар дастурхон ёзишди. Суюн акамларнинг отаси қўй сўйиб келдилар. Роса ўйин-кулги бўлди. Суюн акам-

лар билан бирга ўзингиз билган «Айланайин Маржонтов, ўргилайин Маржонтов» йўлида роса ўлан айтдик. Суюн акамлар ўзлари ҳам шу йўлда бир ўлан тўқибдилар, юрт эшитиб лол қолди.

Эмиш, Маржонтовда она-бола оху яшаган эмиш. Онаси боласидан кўхлик эмиш, боласи онасидан.

Кунлардан бир кун шаҳардан бир қари овчи кепти. Овчи охуга ишқивоз экан. Она-бола охуни кўрибди-ю уларга маҳлиё бўлиб, отмабди. Йўлларига симтўр кўйиб, қўлга туширибди-да, шаҳарга олиб кетибди. Бироқ овчи шаҳарда уларни қанча парвариш қилмасин, Маржонтовнинг серсув, сербулоқ яйловларига, сойларига, арчазорларига ўрганиб қолган она кийик овчининг қафасига дош беролмай, тез орада жон таслим қилибди. Овчи қараса, онасидан айрилган етим оху ҳам оғзига чўп олмай, кундан-кунга орқага кетяпти. Раҳми келиб, қайта Маржонтовга опкеп кўйиб юборибди. Сал ўтмай, етимча охуга бир ёш кўчқор учрабди. Бир-бирини суйиб қолишиб, тоғдан-тоққа сакраб ўйноқлаб юришибди. Бир кун охугинани кўрармикинман деб, бояги кекса овчи яна тоққа кепти. Қараса, у кўйиб юборган охугина, ёнида ер депсинган ёш кўчқор, тоғдан-тоққа сакрашиб ўйноқлашиб юришган эмиш. Овчи қаҳри келиб, кўчқорни отиб ташлабди, сўнг охугинани тутиб олибди-да, яна шаҳарга олиб кетибди. Бу сафар охугинам ёлғизликдан ичкмасин деб, овчи унинг ёнига бошқа бир кўчқорни кўшиб кўйибди. Охугина тоғда ҳалок бўлган кўчқорини бирикки кун кўмсабди-да, кейин овчи кўшган кўчқор билан қовушиб кетаверибди...

Ёш бола дейсиз! Бирам содда, бирам соддаки, гўё ўланда нимага шама қиляпти — ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди. Балониям билиб туришибди одамлар! Кекса овчи — бу ветеран бобомлар. Она кийик — сиз! Бевафо охуча — мен! Ўқириб юборишимга сал қолди!

Кечамиздан сал олдин Суюн акамлар мени бир чеккага олиб сўроққа тутган эдилар. «Хўп, энди бу ёғи нима бўлади, Маржон!» деб сўраган эдилар.

Мен хатларингизни кўрсатдим. Тошкентга борамиз, бирга ўқиймиз, кейин тўй қиламиз, дедим.

У қовоғидан қор ёғиб:

— Йўқ, — дедилар. — Тошкентларингга бормайман, — дедилар. «Нега?» — деб сўрасам, нима деди-

лар денг? «Сенга инонмайман, — дедилар. — Мен бир ўлан тўқидим, дедилар. — Шунда сенга айтадиган гапимни айтдим, дедилар. Шу ўланни эшитиб, жавобингни бер, дедилар. Мени десанг, шу бутун Кўк қашқамга ўнгариб «Маржонтов»га опкетаман, йўқ десанг... ота-энангнинг олдига кетаверасан, дедилар, ўйлаб кўр, бир-икки соат муҳлатинг бор», дедилар-да, менинг гапларимга қулоқ солмай, шартта бурилиб чиқиб кетдилар. Нима қилишимни билмайман. Ёнимда сиз билан бобожоним бўлганларингизда-ку, маслаҳат сўрардим. Қасдига олиб, сизлар ҳам келақолмадингизлар...

Кеча тугагандан кейин, бошим гаранг, қизлар билан уйга кетаётгандим, тўсатдан тасир-тусир от чоптириб, Суюн акам бостириб келдилар. Отдан сакраб тушдиларда, қизларга: «Сенлар бораверинглар. Маржоной қолсин, бир оғиз гапим бор!» деб, мени дугоналаримдан ажратиб олдилар.

Бу сафар жуда хомуш эдилар, ғамгин эдилар, кўнгли синиқ эдилар.

— Хўш? Ўйладингми? — деб сўрадилар.

Мен (худо шоҳид, моможон) яна сизнинг гапларингизни айтдим. «Олдин Тошкентга борайлик, бирга-бирга ўқийлик», дедим.

Суюн акамлар гапимга қулоқ ҳам солмай:

— «Шайтон дара»ни биласанми? — деб сўрадилар.

Мен саволига тушунмадим.

— Эшитганман, бироқ кўрмаганман, — дедим.

— Шундай дара бор, — дедилар Суюн акамлар. — Кузда борган жойларимиз эсингдами? — дедилар. — Ўша жойларга яқин, — дедилар. — Аммо даҳшатли дара, унга йиқилган жонзот омон қолмайди, — дедилар. Турқи ёмон эди, кўрқиб кетдим.

Айтдиларки кечаси, ҳалиги ўланни тўқиб бўлганларидан кейин, туш кўрибдилар. Тушида мен ўландаги кичкина оху эмишман. Суюн акамлар бўлса овчига айланган эмишлар. Бошим ўзимники эмиш-у, таним охуни танаси эмиш. Мен қочганимча «Шайтон дара» ёнидан борармишман. Суюн акамлар «Тўхта, Маржон, бу дара» деб бақирар эмишлар. Мен қулоқ солмай дарадан хатлар эмишман-у, қушга айланиб, қарши қирғоққа кўнармишман, кетимдан ирғиган Суюн акамлар эса, нариги қирғоққа етолмай, тубеиз дарага қулар

эмишлар... У ёғи нима бўлди, билолмай, уйғониб кетармишлар!..

— Майли, — дедилар Суюн акамлар. — Тушимга қараганда сенинг йўлинг равон. Бирор ардоқли одамнинг мартабали фарзандига тегиб, бахтли умр кечирасиз. Мен эсам... Маржонтовдан бирор ғор-пор топиб, тарки дунё қиламан!

Шундан кейин нима бўлганини билмай қолдим, моможон. Йиғлаб, ўзимни бағрига отдим-ов! Бир маҳал қарасам... «Кўк қашқа»да қушдай учиб кетяпмиз, орқамда Суюн акамлар... шу учганимизча бориб Маржонтов этагидаги ўтовларига тушдик. Сиз ҳам ўша жойларга келин бўлиб тушгансиз. Элас-элас эслайман... Сиз Ветеран бобом икковларинг сира ташвиш чекманглар. Қизларинг шундай бахтли, моможон, шундай бахтлики...

Қайнонам билан қайнотаом қизингизни қўядиган жой тополмайдилар. Мендан ўтиниб сўрадилар. «Келишсин, — дедилар, — тўй қилайлик, бирга-бирга элга ош берайлик, — дедилар...»

Бу ёлғон дунё ўзи шундай ғалати дунё экан. Бир кун яхши бўлса, бир кун ёмон, ўтиб кетаверар экан, кўнгилдаги яра ҳам битиб кетаверар экан.

Тўй ҳам бўлди. Бир йил ўтар-ўтмас Маржоной ўғил кўрди. Бетеран бобоси: отаси бургут деса бургут, боласи Лочин бўлсин, деб, исмини Лочин қўйди... Сиртдан ўқув деган ўқувчилар экан. Бетеран шўрлик у ёққа чопиб, бу ёққа чопиб, Суюнбек билан Маржонойни шу ўқишга киритиб қўйди. Куёв-келин ёз келиб, бир ой-икки ой шу уйда туришди. Улар ўқишди, Бибисора момо Лочинни бағрига босиб, қулоғига ўлан айтиб катта қилди. Маржоной ўзи ўқиган мактабга ўқитувчи бўлди, куёвлари Бургут мол дўхтирлигига ўқиб, «Маржонтов»даги йилқи фермасига бошлиқ бўлди. Қизи билан куёвини кўрганда момонинг эсига она-бола охулар ҳақида куёви тўқиган ўлан тушарди. Шунда «илоё ёмон кўзлардан ўзинг асра», деб дуо қилар, исириқ тутар, тумор тикиб, бўйинларига осарди. Йўқ, кўз тегди. Қай балодан ҳам куёвлари Бургутни бултур совхозга директори қилиб кўтаришди, кўтаришди-ю, эр-хотин, бошлари маломатда қолди. Бу ҳам етмагандек, мана энди бу шумхабар, кулфат...

Момо кўзи илинган эканми-ей, таниш бўғиқ овозни эшитиб кўзини очди.

— Ҳа, тагин нима бўлди, моможон? Яна мижджа қоқмай мени кутиб ўтирибсанми? Айтган эдим-ку, мени кутма, ётавер деб!

Момо бир сапчиб тушди-ю, овоз келган томонга қаради. Ёп-ёруғ даҳлизда... Бетеран чоли унга тикилиб қаққайиб турарди!

Эғнида узун кулранг плаш (эрталаб учрашувга кетаётганида ногаҳон жала қуйганди), бошида қўқон араванинг филдирагидай улкан, қора шляпа, новчадан келган Ветеран момога ҳозиргина тушида кўрган раҳматлик жуфти ҳалоли Мамат мерганни эслатдию, ўпкасини босолмай йиғлаб юборди.

II

Сал кам саксонни урган, бирда гадо бўлса, бирда шох, бирда отга минса, бирда яёв, яхшини ҳам, ёмонни ҳам, очни ҳам, тўқни ҳам кўравериб кўса бўлган Ветеран, момо ҳиқиллай-ҳиқиллай дийдиёсини бошлар-бошламасданоқ ҳамма гапга тушунди. Ўрмон ўт кетса, хўлу қуруқ баравар ёнади. Марҳум хўжайин оламдан ўтар-ўтмасданоқ юртда бошланган бу ёнғинда хуржунлари ҳаром пуллардан қашшайиб, димоғлари шишиб кетган, оламни олдим деб, босар-тусарини билмай қолган ўпкаларгина эмас, куёви Суюн бургутдек кун кеча оғзи ошга етган ҳалол, покиза йигитлар ҳам бу ёнғин ичида қолганларини кўриб юрган Ветеран бу шумхабарсиз ҳам аллақачон кўнгли беҳаловат, юраги така-пука эди. Аммо энг ёмони шунда эдики, у ҳозир, майда-чуйда шох-шаббалар у ёқда турсин, не не алп чинорлар ҳам куйиб кул бўлаётган бу ўрмонга яқинлашиб бўлмаслигини яхши англар, кимки яқинлашса, ўзи ҳам ёнғин ичида қолаётганини кўриб турарди! Аммо ёш тўла кўзлари маъсум гўдакнинг кўзларидай мўлтираб, ундан нажот кутиб ўтирган бу соддагина, авомгина аёлга бунга қандай тушунтиради? Ғалати нарса экан турмуш деганлари! Бундан сал кам ўтгиз йил муқаддам кўз очиб кўрган ҳалолдан айрилиб, мана шу Бибисорага уйланганида у марҳумадан кейин ҳувилаб қолган уйимга қараб, рўзғоримни тебратиб ўтирса бас, шунга ҳам шукр қиламан. Ҳали йиллар

ўтади ва шундай даврлар келадики, ёш боладай содда, қўйдай ёввош бу жувон ёшлигида севишиб, энгикиб қовушган мархумадан ҳам яқин бўп кетади. Яхши кунларимда ҳам, ёмон кунларимда ҳам бирдай вафодор ҳамроҳимга, ҳатто сирдошимга айланади, деган фикр хаёлига ҳам келмаган эди. У маҳалда Бибисоранинг этагидан ушлаб, эргашиб келган қизи Маржоний ўз пушти камаримдан бўлган фарзандларимдан ҳам азиз, меҳрибон, Маржонийдан туғилган Лочин эса энг суюкли неварам бўлади, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди!

Мархума, ётган тупроғи юмшоқ бўлсин, жуда кўҳлик эди, шўх эди, шаддоод эди. У оғир касалга чалиниб, оламдан ўтганида Ветеран элликларни уриб қўйганди. Бибисора эса энди йигирма беш-йигирма олтига қадам қўйган, ҳали Мамат мергандан кўнглини узолмай юрган ёшгина бева эди. У мархумадай кўҳлик бўлмаса-да, қорамағиздан келган барча тоғ келинчаларидай нозиккина, ёқимтойгина ёш жувон эди.

Қайси бир доно шоир айтган экан, муҳаббат ёш танламайди, деб.

Ветеран (нега ветеран бўлар экан, у маҳалда бутун бир вилоятда сал кам пошшо бўлиб, ҳаммани дағ-дағ титратиб юрган кимсан Шербўта Норбўтаев) ҳамиша ерга қараб гапирадиган, катта-катта маъюс кўзлари оҳунинг кўзларидай мўлтираб турадиган бу ёш беванинг сеҳрига илинди-қолди.

Аммо Оллоҳ шоҳид: Шербўта Норбўтаев Бибисорани танмахрамликка сўраган маҳалда берган ҳамма ваъдаларини бажо келтирди! Фақат, шу Маржоний!.. Қизи Маржонийга келганда ҳаёт уни бир туртди-ю, умидлари чил-чил синди! Майли! Ҳар ким пешонасига ёзилганини кўрар экан. Маржоний ҳам ўзича бахтиёр эди. Жуда бахтиёр эди. Агар мана бу фалокат рўй бермаганида... Ёпирай! Бу элга кўз тегди-ёв! Бир маҳаллар, собиқ хўжайини оламдан кўз юмишидан аввал, бу юрт Ветераннинг назарида, шиддатли пойгада ҳамма отлардан ўзиб, қанот бозлаб учиб бораётган тулпора ўхшарди! Мархум хўжайин ҳануз кўпчиликка жумбоқ бўлиб келаётган алақандай сирли бир ҳолатда, ҳеч ким кутмаган бир вазиятда дунёдан ўтди-ю, моҳир чавондозидан айрилган учқур тулпор тўсатдан қоқилди, қоқилдигина эмас, қаноти қайри-

либ, тўёғи синди!.. Унинг ўрнига ўтириб, қамчисини олган «чавандоз»лар эса алақачон тулпорнинг жилловини дўппи деса калла оладиган бир гуруҳ жаллодларга бериб қўйишди. Улар бўлса мана уч йилдирки, бу безабон шўрлик элни қовуриб ётишипти! Қилмаган номаъқулчиликлари, кўрсатмаган ўйинлари қолмади. Ахийри юлғичлару каззоблар бир ёқда қолб, куёви Суюн бургутдай ҳалол йигитларга ёпишиб, эл юзига қорақуя чаплаб ташлашди. Кейинги пайтларда Ветеран телевизорга яқинлашишдан, марказий газеталарни қўлга олишдан юраги безиллайди. Газетани очса ҳам, телевизорнинг қулоғини бураса ҳам — юракни қақшатадиган биттаю битта гап: бошқа ҳамма эл, ҳамма юрт — ҳалол, пок, у ёқларда на қаллоблик бор, на кўзбўямачилик, на ўғрилиқ! Порахўр ҳам, савдогар ҳам, миллионер ҳам — ҳаммаси шу элда! Бу элга инонманглар! Сабаби муғомбирлик, у ўзини гадо қилиб кўрсатади, аслини олса, ўлган пахтакорнинг йиртиқ чопонидан ҳам бир халта олтин, бир тўрва пул чиқади!..

Ветеран гоҳ-гоҳида бундай эшиттиришлар қулоғига чалиниб қолгудек бўлса, тонг отгунча кипригига уйқу инмай, юраги санчиб чиқади, ўзи қийналса ҳам майли, шўрлик Бибисорани ҳам қийнайди. У чолига гоҳ сув, гоҳ дори, гоҳ чой бериб, бошида ўтириб чиқади. Аммо... онангининг ўйнаши қози бўлса дардингни кимга айтасан, деган гап ҳақ-рост экан. Адолат йўлида наъра тортиб, от суриб юрган ёшлик йиллари бўлса-ку, ўзи биларди нима қилишини! Энди сал кам саксонга бориб, билагидан кучи, белидан қуввати кетган бир мавридада қўлидан нима ҳам келарди? Бу ишни собиқ хўжайинининг қабри устида қасам ичиб, унинг тулпорига ўтирганлар қилиши лозим эди. Эшитишича, уларнинг ўзлари учун ҳам ҳозир сичқоннинг ини минг танга эмиш!..

Ҳалиям бўлса худо асради Ветеранни!

Бундан ўн беш, йигирма йиллар муқаддам мархум хўжайин бир кун уни Тошкентга, ўз даргоҳига чақириб, узоқ суҳбатлашди. Сочларига алақачон қиров қўнган бўлса ҳам, чеҳраси тиниқ, қадди сарв, дилкаш одам, раҳматлик хўжайин, кўнгли кетганда яхши сўз билан, илиқ, самимий муомала билан ийдириб юборарди кишини. Ўшанда ҳам шундай бўлди. Суҳбатни узоқдан бошлаб, вилоятда қилган хизматларига жуда

юксак баҳо берди, вилоят аҳли Шербўта Норбўтаевнинг бу хизматларини тоабад унутмаслигини қайта-қайта таъкидлади-ю, сўнг: — Умр шундай экан, — деди тўсатдан маънос тортиб. — Авлодлар ўрнига янги авлодлар келар экан. Авлодлар ўрин алмашиб туриши шарт экан. Ҳаёт ўзи шунга мажбур этар экан бизни. Хулласи калом, агар ранжимасангиз, биз сизни Марказга олсак, оқсоқол. Ёшингиз ва обрўйингизга муносиб, тинчроқ бир иш берсак, яхши уй-жой билан, машина билан таъмин этсаг-у, вилоятга ўзингиз тарбия қилган ёш укаларингиздан, ишонган шогирдларингиздан бирини тайинласак...

Раҳматлик гапининг устидан чиқди: уни Марказга олиб, супраси қуруқ бўлса-да, номи улуг, машиналик, имтиёзли лавозимга тайинлади, мана шу шоҳона уй-жойни берди. Шундай бўлса ҳам, хом сут эмган банда, Шербўта Норбўтаев анчагача кўнглининг бир чеккасида марҳумдан ранжиб юрди. Рост, у ўшандаёқ олтишга бориб қолган эди, аммо-лекин аллақачон олтишдан ошиб, етмишга етиб қолганлар ҳам олтин курсиларида қилт этмай ўтиришар эди! Лекин, Ветеран энди ўйлаб қараса, раҳматлик ўшанда унга эсдан чиқмайдиган бир яхшилик қилиб кетган экан! Сабаби, етмиш у ёқда турсин, саксонда ҳам жойларини ҳеч кимга бермай, баланд курсиларига елимдай ёпишиб олган кўп вилоят котибларининг аҳволлари вой бўлди кейин! Кексалар у ёқда турсин, ҳатто Ветераннинг ўрнида қолган унинг ўз шогирди, ёш, ҳалол котиб ҳам нотинч эмиш. Бу шу хабарни Ветеран шу бугун эшитди...

Ветераннинг беором алғов-далғов хаёлини момонинг тизгинсиз бир дардга тўла мунгли овози бўлди:

— Қизалогим жилай-жилай эси кетди. Бор умидимиз Бетеран бобомларда, деди. Бобомиз келиб, жонимизга аро кирмаса, ҳол сўрайтин бир жон жўк, деди!..

Оппоқ бошини чангаллаб, оғир ўйга толган Ветеран беҳол қўлларини пешонасидан узиб, Бибисора момага қаради. Момо ўзига аллақандай ярашадиган оҳори тўкилмаган оппоқ рўмоли билан оғиз-бурнини ўраб олган, рўмоли орасидан фақат болаларча умид билан мўлтираб турган нам кўзларига кўринарди. Ветераннинг нигоҳи ёш тўла бу рамгин кўзларга тушди-ю, «О, моможон, моможон, — деди ичида. — Сен нима-

ни ҳам биласан?» Лекин тилининг учида турган бу гапни ичига ютиб, аста ўрнида турди, тураркан:

— Қўй, йиғлама, бибижон! — деди-да, бирдан қуйлиб келган меҳрдан юраги ийиб, кампирининг озгингина, нимжонгина елкасидан қучди: — Тайёргарлигингни кўравер, тонгда йўлга чиқамиз, моможон!

III

Суюн бургут ҳибсга олинганига бир ҳафта бўляптики, Маржонойнинг миясини кечаю кундуз бетаскин бир ўй, нотинчу беҳаловат бир савол кемиради: эрининг гуноҳи нима, у нима жинойт қилдики, қамоққа тиқишади? Лекин қанча ўйламасин, кечалари кипригига уйқу инмай, ҳовлини гир айланади, саволига жавоб қидиради, беором хаёли пировардида бултур ёздаги бир воқеага бориб тақалаверади, тақалаверади. Ўша куни Суюн бургутнинг Маржонтов этагидаги йилқи фермасига вилоят қўмитасининг биринчи котиби Жалолиддин Нажмиддинов вертолетда учиб келган, энг ёмони, Суюн бургут ўша куни, ўша ерда Нажмиддиновнинг қистовига ён бериб, «Маржонтов» совхозига директор бўлишга розилик берганди.

Ўша куни Лочиннинг туғилган куни эди. Бир кун аввал совхоз марказидан Лочиннинг уч-тўртта синфдошлари келишган, уларнинг орасида Олтиной билан Кумушбиби деган қизалоқлар ҳам бор эди.

Эрталаб Суюн бургут «Йигитларни» эргаштириб тоққа чиқиб кетди, Маржоной эса Олтиной билан Кумушбибинини ёнига олиб, бўғирсоқ пишириб, қимиз сузишга киришди.

Олтиной соддагина бир қўйчивоннинг қизи бўлса ҳам, мактабда гимнастикадан биринчиликни олиб, катта спартакиадаларда қатнашиб юрар, ўзиям нозиккина, истараси иссиққина қизалоқ эди. Маржоной билар, ўғли билан Олтиной бирда апоқ-чапоқ, бирда аразлашиб юришса ҳам, аслида жуда тотув эдилар. Маржоной ҳам қўл-оёғи қушдек енгли бу суқсурдеккина ёқимтой қизни аллақачон кўз остига олиб қўйган. Лочин иккиси мактабдан сўнг бирга ўқишса-ю, кейин Олтинойни келин қилсам, деб орзу қилиб юрарди. Шу боисданми ё ўғлининг туғилган куни сабабми, ёшларни кутиб, кўнгли сув ичгандай ёришиб кетдию учов-

лон, худди ёш дугоналардай чақчақлашиб, ишга киришиб кетдилар. Бир маҳал осмонда гувилаган овоз эшитилди. Ўтовдан югуриб чиқишса... вертолёт! Ирмоқнинг у юзидаги кўкаламзор майдонга кўняпти! Ўтловлардан югуришиб чиққан болалар айюҳаннос кўтаришиб, бир зумда ҳаммаёқ қий-чув бўп кетди. Вертолётни тоққа кетган йигитлар ҳам кўришган шекилли, зум ўтмай улар ҳам етиб келишди. Нажмиддинов бир ўзи эмас, ёнида бир-иккита ҳарбийлар ҳам бор эди.

Меҳмонлар иккига бўлинди. Лочиннинг дўстлари ўз улушларини дастурхонга тутиб, тоққа чиқиб кетишди. Вертолётда келганлар эса сой соҳилига, атрофи арча билан қуршалган ям-яшил сайҳонликка чодир тикишиб, кун бўйи маишат қилишди, сойдан балиқ тутишди, харсанг тошларга шиша «тикиб», милтик отиб, мерганликда ким ўзар ўйнашди.

Маржоний хизмат қилавериб, юришга ҳоли йўқ, ярим кечада ўтовга кириб энди диванга чўзилган эди (у бошқаларга намуна бўлай деб, Маржонтовдаги ўтовини ҳам совхоз марказидаги уйидай саранжом-сарашта қилиб кўярди) остонада ширакайф, димоғи нон Бургут пайдо бўлди.

— Уйғоқмисан, Маржон? — деди шивирлаб. — Пинакка кетган бўлсанг ухлайвер...

Маржоний кулди.

— Уйғот, ё бўлиб, тагин ухлайвер дейдилар!

Суюн бургут беписанд қиқирлаб кулди-да, ёнига келиб диванга чўқди.

— Кечирасан, Маржон. Маслаҳатлашадурғон гап чиқиб қолди.

Маржоний эрининг «маслаҳатлашадурғон гапи»ни эшитар-эшитмасданоқ юрагини алақандай совуқ бир сезги чулғаб олди-ю:

— Директор-чи? — деб сўради. — Мансур меш... Мансур акамлар нима дейдилар?

Бургут яна ўша беписанд, ширакайф овозда:

— У киши пенсияга чиқадилар! — деб кулди.

— Кўнармиканлар?

— Кўнмаса менга нима? Бу ёни катталарнинг гами. Агар тагини суриштирсанг... Мансур меш мана шу Нажмиддиновнинг вилоят кўмитасига биринчи котиб бўлишига қаршилиқ қилган. Зимдан олишган. Нажмид-

динов ҳаммасини билади! Нажмиддинов райком пайтидаёқ қарши эди Мансур меш! Менми унга арбоб билан олиш деган? Олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан!

Ҳа, Маржоний ҳамма гапдан бохабар эди! Нажмиддинов райком пайтларида ҳам эри билан соз эди. Директорга айтмай, тўғрироғи, унга билдирмай Маржонтовга кўп келар, бир кун-ярим кун арчазорда қуён-пуён овлаб, маишат қилиб кетарди. Аммо фермада директорнинг ўз айғоқчилари бор, улар бу гапларни оқизмай-томизмай етказишиб туришарди. Шу боисдан эри билан директор ўртасида гинахонлик аримас, фақат Суюн бургутнинг самимийлигию нима бўлгандаям унга ёмонлик қилмаслигига инонганидан, ўпкахонликдан нарига ўтмас эди. Лекин, энди-чи? Бу гапни эшитса-чи?

Маржоний қоронғида эрининг қўлини топиб, аста силади:

— Жон Суюн ака, ўйлаб кўринг. Нима бўлгандаям сизни шу ишга қўйган ўша «ёмон»... директор! Биласиз-ку, бу одамнинг қўлидан ҳар бало келади!..

Суюн бургут бетоқатлик билан қўлини Маржонийнинг қўлидан тортиб олди.

— Суюн бургут гапидан қайтадиган номардлардан эмас. Сўз бердим, сўзида туради. Бошга тушганини кўз кўрар дейдилар, хотин!..

У шаҳд билан ўрнидан туриб, ўтовдан чиқиб кетди.

Маржонийнинг айтгани бўлди. Меҳмонлар нонушта қилиб, энди ўринларидан тураётганларида Мансур меш ҳам етиб келди. Унинг «Газиг»ини узоқдан таниган Маржоний: «Вой, ана, директор!» деб юборди ваҳима босиб.

Ёшлигида новча, хушқад одам, кейинчалик семизликда «Волга»га сиғмай қолиб (одамларнинг айтишича директор сонигача осилиб тушган қорнини чарм мешга солиб, кўйлаги ичидан бўйнига осиб юрармиш!) маҳсус ясаптирилган мана шу «Газик»ка ўтиб олган, шу боисдан ҳам у бутун Маржонтовга отнинг қашқасидек маълуум эди.

Маржонийнинг хитобини эшитган меҳмонлар чиқишди. Нажмиддиновни кўрган директор, унинг. «Э, тушманг, оқсоқол, тушманг!» — дейишига қарамас-

дан, юмшоқ чармдан махсус тиктирилган этигига аранг сиққан йўғон оёқларини зўр-базўр қимирлатиб, шўпирри ёрдамида машинадан аранг тушди-да, меҳмонлар томон алпанг-талпанг юрди:

— Э, бу қанақаси бўлди, хўжайин? Биз томонларга келадилар-у, каминани йўқламайдилар ҳам? Биз ғарибнинг гуноҳимиз не, Жамолиддин ака?

Унинг қип-қизил бўғриққан юзида, жир босиб ичига чўкиб кетган қисиқ кўзларида бир маҳалнинг ўзида таъна-маломат аралаш алақандай совуқ таҳдид шундоқ акс этиб турарди.

Нажмиддинов бир дақиқа алақандай талмовсираб қолди-ю, кейин ўзини тутиб қулочини ёзди:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, отахон! Мана бу генераллар тоғда йўл қуришмоқчи экан. Шуларнинг илтимоси билан тасодифан келиб қолдим. Аммо тўғриси айтсам, қайтишда салом бажо келтириш ниятимиз йўқ эмас эди!..

Мансур меш бошидан похол шляпасини олиб, босволди қовундай сип-силлиқ, туксиз бошини силади.

— Йўқ, улим, ота-бола тутинган эканмизми, бундай бўлмайди! Отасини унутган ул қандай ул, Жалолиддин. Нажмиддинович?

Биринчи котиб яна зўрма-зўраки кулди:

— Айтялман-ку, қайтишда кирамиз деб ўйловдик. Мана, Сук бургут айтсин...

— Суюн бургут! — деди директор қовоғини уйиб. — Бургут-те менинг улим! Улим бўлмаса... икки минг йилқини инониб топшириб қўярмидим, Бургутга? Аммо очигини айтсам, улим Жалолиддин, сўнгги пайтларда отасини эсидан чиқариб, қўйди, бул улим! — У осилган қовоқлари тағида худди барханлар остида яширинган қудуқдай милтилаган кўзларини биринчи котибдан узиб, камондай таранг тортиб турган Суюн бургутга тикилди:

— Аммо... отасин унутган ул, ул бўлама? Худо урмайма бундай улни?

Суюн бургут худди қамчи еган отдай сапчиб, бир нима демоқчи бўлди, бироқ Нажмиддинов: «Ота-бола кечиримли бўлади, айб Бургутда эмас, каминада, отахон!» деб, икковини яраштирган бўлди-да, хайр-маъзур қилиб, вертолётга чиқиб учиб кетди. Директор эса Маржонийнинг ялиниб-ёлворишларига қарамас-

дан, қўйчивонлардан хабар оламан, деган баҳонада, «Газик»ка ўтириб, туз тотмасдан жўнаб қолди.

Шу кундан бошлаб, Маржонийнинг кўнглига ғулув тушди. Сал ўтмай совхоз шаҳарчасида «Мансур меш кетармиш, ўрнига Суюн бургут бўлармиш», деган мишмишлар тарқадию Маржонийнинг еган оши ичига тушмай, ҳаловати йўқолди. Дўстлари қувонди, душманлари саломига алик олмайдиган бўлишди. Маржоний яна бир неча бор эрига: «Жон Суюн ака, илоннинг инига чўп суқяпсиз, қўйинг шу ишни!» деб ялинди-ёлворди. Аммо фишт қолипдан кўчган, Бургутдан ихтиёр кетган эди!

Бир ҳафтадан кейин вилоятдан одамлар келиб, совхозда катта мажлис ўтказишди. Унгача Суюн бургут (одамларнинг айтишича, Мансур меш ҳам) бири ошкора, бири пинҳона бир неча марта вилоят марказига, кейин Тошкентга бориб келишди.

Маржоний мажлиста бормади, уйда ўтириб, «илоё эримнинг номзоди ўтмагай» деб худога тавалло қилди. Бироқ унинг арзи арши-аълога бориб етмади. Ҳамма гапни кейин эшитди: директорликка учталар номзод қўйилипти. Биринчиси (чамаси вилоят катталари ё қўрқилган, ё ҳадиксирашган) Мансур мешнинг ўзи, иккинчиси бош ҳисобчи. Суюн бургут эса, учинчи номзод бўпти. Бош ҳисобчи ўз номзодини қайтариб опти. Кўп тортишувлардан кейин яширин овозга қўйилиб, Мансур меш 17 фоиз, Суюн бургут 73 фоиз овоз олипти. Бу якун эълон қилинганда бутун аҳли совхоз ўринларидан туриб, ярим соат қарсак чалишипти. Ўғли Лочин буни кўзлари болаларча порлаб, ҳаяжондан энтика-энтика гапириб берди, бошқалар эса гўё Мансур меш эшитиб қоладигандек, атрофларига қарай-қарай, шивирлашиб ҳикоя қилишди Маржонийга...

Шу-шу, хонадондан ҳаловат қочди.

Йўқ, Маржоний бундай деса, адолатли бўлмас. Биринчи беш-олти ой тинч ўтди, эри ишга жон-жаҳди билан киришди. Маржоний Суюн бургутни қанча суймасин, қанча ҳурмат қилмасин, унинг қонида бундай шижоат, бундай қобилият борлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бутут ишни ободончиликдан бошлади: дастлаб фишт заводи қурдиришга киришди, совхознинг эски клубини ремонт қилдириб, жиҳозларини янгилатди, бир маҳаллар омбор учун қурилиб, ниҳоя-

сига етмай қолиб кетган бинони таъмир қилдириб, ёшлар учун чиройли спорт зал очиб берди, энг овлоқ кўраларгача движок қурдириб, нур обортирди. Рост-да! Кечагина ов деганда Маржонойни эсидан чиқариб юборадиган, улоқ деганда фермасини ҳам унутиб, дашт-да наъра тортиб юрадиган Бургутнинг вужудида бу удабуронлик, бу шижоат мудраб ётгани кимнинг тушига кирибди! Тез орада «Суюн бургут» деса, одамларнинг оғзидан бол томадиган бўлди. Шу-шу, Маржонойнинг дилига ором бермай келаётган гулув ҳам хиёл босилди, ҳатто меҳрига меҳр кўшилиб, ич-ичидан эридан ифтихор қиладиган бўлди. Бироқ бало қайда, десанг, оёғинг остида, деган нақл рост экан шекилли, эрига кўз тегди. Олти ой деганда тоғда ҳеч қутилмаган бир фалокат содир бўлдию Маржоной Оллоҳдан тилаб олган ором оиласини яна тарк этди. Маржоной бу воқеани ҳар эслаганида юраги бир зирқирайди.

Мактабда кузги таътил кунлари бошланган эди. Ишга барвақт кетадиган Суюн бургут наридан-бери нонушта қилиб, энди ўрнидан турган эди, дарвоза кўнғироғи худди қаердандир ёнғин чиққандай қаттиқ-қаттиқ жиринглади.

Маржоной юрагини ҳовучлаб чопқилаб чиқса, кўчада... эрининг янги «Газик»и ёнида... Олтиной турибди! Ҳамиша озода, бежирим кийиниб юрадиган қизалоқ... эғнида эски чопон, бошида кир-чир тивит рўмол, оёғида кирза этик, рангида ранг йўқ... қалтирайди. Узоқдан, афтидан тоғдан миниб келган оти оқ кўпикка чўмилган. От ҳам Олтинойдай дир-дир титрайди.

Маржоной юраги орқасига тортиб, қизни қучди:

— Нима бўлди? Нима қилди, қизгина?

Олтиной уйдан чиққан Суюн бургутни кўрдию пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Қўрага ўт тушди. Олти юз қўй нобуд бўлди...

Суюн бургут текис йўлда қоқиниб кетиб, дарвоза устунини кучоқлаб қолди.

— Нима дединг? Ёнғин? Олти юз қўй нобуд бўлди? Қачон?

— Кечаси... — Олтиной хўнграб юборди.

— Одамлар... Отанг... Дарвеш дудуқ қайда эди?

— Қўрада. Ҳаммаиз телевизор кўриб ўтирувдик, амакижон.

— Телевизор! Телевизорга бало борми? — Ҳеч қачон сўкиниб гапирмайдиган одам Суюн бургут қутилмаганда хунук сўкинди. — Хўп, мен кетдим, Маржон! — У шундай деди-да, уйдан чиққан Лочинга юзланди. — Сен ҳам чиқ мошинага!

Олтинойни бу аҳволда кўриб, хангу манг бўлиб қолган Лочин:

— Хўп, ота, — деди хушёр тортиб. — Ҳозир... «Қалдирғоч»га сув-пув берай!

«Қалдирғоч» — ахалтекин наслидан бўлган ёш аргумоқ. Бургут уни директор бўлишидан аввал туркманлардан янги «Волга»сига алмаштириб олиб, ўғлига тортиқ қилган. Лочин ҳақиқатан ҳам қалдирғочдай гўзал, сийнаси қалдирғочнинг қанотидай ялтиллаб турадиган бу тулпорчасидан бир дақиқа ажралгиси келмайди. Ўғлига ҳеч қачон қаттиқ гапирмайдиган Суюн бургут бу сафар бирдан ўшқириб берди:

— Сув-пувди онанг беради Қалдирғочга! Чиқ мошинага.

Ота машинага ўтириб, эшигини қарсиллатиб ёпди. Лочин, ҳамон ханг-манг, тескари ўгирилиб олган Олтинойга бир қараб қўйди-да, истар-истамас машинага чиқди. Ота-бола жунаб кетишди. Олтиной гоҳ култ-култ ютиниб, гоҳ сал ўпкасини босиб бўлган воқеани гапириб берди.

Олтинойнинг отаси Дарвеш дудуқ, умри тоғу тошда қўй кетида ўтган пок, соддадил чўпоннинг кўраси Маржонтовнинг кун ботиш томонида, «Алвасти сой» деган сойнинг ортидаги серўт, сергиёх қирларга жойлашган.

Дарвеш дудуқ ўзидай серфарзанд, меҳнаткаш укаси билан бирга икки кўра қўйни боқишар, укаси бригадир, ўзи оддий чўпон эди. Бултур ёзда, кўраларга движок ўрнатилгандан кейин Суюн бургут ака-уканинг кўп йиллик меҳнатини тақдирлаб, совхоз ҳисобидан рангли телевизор инъом этган. Шундан бери кўрада байрам. Ҳар оқшом Дарвеш дудуқнинг шифти паст, аммо бир таноб келадиган катта уйида ака-уканинг йигирмадан ортиқ мишиқи болаларию кўн-қўшни, хотин-халаж дегандек, бир кўра одам йиғиларди, қий-чув кўтаришиб томоша кўришади. Қасдига олиб, фалокат юз берган кунлари қайси бир ёзувчининг тарихий романи асосида яратилган телефильм

намойиш қилинаётган эди. Кечаси ҳамма томошага маҳлиё бўлиб, томоша айна қизиқ жойига борганда тўсатдан худди яшин чақнагандай ташқарида нимадир ярқираб кетадию уйда телевизор ўчади, ҳовлида эса, аксинча, гўё кимдир улкан гулхан ёққандай, ҳаммаёқ ёришиб кетади...

Уйдагилар «гур» этиб, ташқарига отилишади. Қарасалар, пакса девор билан ўралган катта ҳовлининг кун ботиш тарафидаги томига тоғ баробар уйилган қуруқ пичан, янтоқ-ёвshanли қўра ловуллаб ёняпти. Томдан аванаб тушган пичан ва қуруқ беда боғламлари бостирма атрофида, қоғоздай ловуллаб, коптоқдай юмалаб юрипти! Бало бир келмасин, бир келса, бир-бирини қувалаб келаверади, деганлари ҳақ рост экан. Олтинойнинг айтишича, ёнғиндан бир ҳафта аввал қўрғонга кечаси иккита қашқир тушиб, беш-олти қўйни бўғизлаб кетган экан. Шундан бери эшикларга отнинг калласидай қулфлар солиниб, танбалаб қўйилар экан. Шу боисдан чор атрофдан «Калит, калит кимда?» деган бақир-чақирлар эшитилиб турибди-ю, лекин калит топилгунча бутун қўра олов ичида қолипти! Қўра ичкарисидан юракларни тилка-пора қилувчи зорли маърашлар эшитилармиш, бу маърашлар бир-бирларини йўқлаб йиғлаган она-болалар фарёдини эслатармиш. Уни эшитган қўрадаги хотин-халаж, болалар, чолу кампир — ҳамма баравар кўкка қўл чўзиб нола чекишипти! Уларга қўшилиб йиғлаган Олтиной ёнғиндан кундуздай чароғон ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган шўрлик дадасини кўрипти. Дадасининг бошидаги телпаги учиб кетган, эгнида на чопони, на қўйлаги бор, қўлида катта кетмон, бечора тинмай бақирар эмиш:

— Ҳой мусулмонлар! Эркак зоти қайда бу қўрғонда? Булдозерчи қайда? Юргиз булдозерингди! Буз деворди буз!

Олтинойни лол қолдирган нарса — дадасининг дудувланиши йўқолиб, тили ечилиб кетгани эди.

Дадаси қўрғон деворларига бир-икки кетмон уришга улгурипти, булдозерчи бўлса булдозерини ўт олдиришга ҳам улгурмапти: ёнғинда қолган қўранинг томи гул-гул ўпирилиб туша бошлапти!

Маржоной, гарчи Олтинойнинг гапларидан юраги тарс ёрилай деса ҳам, қизалоқни қўлидан келганча

юпатди, «Қўрқма, ҳаммаси яхши бўп кетади», деб тасалли берди, ўзи эса, кўнгли хуфтон, томга чиқиб, Маржонтовнинг йўлига тикилди. Қани энди Суюн бургутнинг қораси кўринса, машинасининг чанги чиқса, Маржоной бу чангни кўзларига тўтиё қиларди!

Худо ҳеч бир бандасининг бошига солмасин, бундай нотинч мавридларда соат ҳам имиллаб юрар экан, осмондаги офтоб ҳам жойидан жилмай туриб қолар экан! Қани энди вақт ўтсин-чи!..

Маржоной билан Олтиной вақт ўтказиш ниятида хамир қоришди, нон ёпишди. Тоғдан оқ кўпикка чўмилиб келган от билан «Қалдирғоч»га ем-хашак, сув-пув бериб, ўзларини овутишди, бу орада ўн марта томга чиқиб, Маржонтовга термулиб-термулиб қарашди. Бир хавф, бир хатар, бир фожиа уларни бир кунда яқинлаштириб, опа-сингил қилиб қўйди, аммо қани энди тоғ йўлида бирор мошинанинг қораси кўринса?

Ниҳоят, офтоб ана ботаман, мана, ботаман, деб турганида Маржонтов томонидаги баланд қирда бир ҳовуч тўзон кўзга чалинди, сал ўтмай, дарвозалари оддига таниш «Газик» келиб тўхтади. Маржоной отаболани кўриб, юраги зирқираб кетди.

Суюн бургут бир кундаёқ камида бир пуд озиб, чўп бўлиб қолганди. Азалдан қорамғиз юзи оловда қолган арчадай қорайиб, қийғир бурни сўррайиб, лунжлари ичига ботиб кетганди. Лочин ҳам кўзлари олазарақ, у худди ёмон туш кўриб, уйғонган болага ўхшарди.

Суюн бургут ҳовлига кириши билан гап йўқ, сўз йўқ, телефонга ёпишди:

— Одам йиғидими клубга? Нима? Кулубга сизмайди? Яхши! Тоғдаги чўпон-чўлиқ, йилқичилар-да келишдими? Раҳмат, раҳмат! Ҳозир бораман!

У ўғлига юзланди.

— Сен нима қиласан? Борасанми?

— Бораман! — деди Лочин.

— Кетдик! — Суюн бургут шундай деб, эшик томон йўналди-ю, пойгақда тўхтаб, Маржонойга қаради. — Гап бундай, Маржон! — деди юраги санчаётгандай кўкрагини ишқалаб. — Йўлда ўғлинг билан маслаҳатлашдик. Нима қилиб бўлсаям бу икки чўпонни қамоқдан асраб қолмоқ керак. Қамаб қўйишса, полапонларини ким боқади? Ҳаммаси ош деб, нон деб

чирқиллаб ётган жўжачалар. Оталаридан айрилиб, етим қолишса... Аммо-лекин... чўпонларни асраб қолиш учун қирилган қўйларни тиклаш лозим! Ҳукуматнинг битта қўйига ҳам тегиб бўлмайди. Мен ҳозир халққа мурожаат қиламан. Аммо халқдан ёрдам сўрайдурғон одам аввал ўзи ибрат кўрсатмоғи даркор. Сен нима дейсан, Маржон?

— Мен нима дердим? Сўзингиз тўғри, — деди Маржоной эрининг гапидан ҳаяжонга тушиб.

— Тўғри десанг... улим билан йўлда ҳисоб-китоб қилдик. Кўкламда қўрада элик бош қўйимиз бор эди. Қўзи-пўзиси билан юз бош бўлган. «Қалдирғоч»ни айтмай қўяқолай. Сенинг говмишингдиям. Аммо-лекин қўйларни бераман. Юз қўй! Барини бераман. Нима дейсан?

Бургут бирор савоб ишга аҳд қилганда Маржоной қачон йўқ деган? Маржоной дилига қўйилиб келган оналарча меҳрдан энтикиб:

— Керак бўлса сигиримни ҳам бераверинг, Суюн ака, — деб хитоб қилди, қилди-ю, пиқ-пиқ йиғи овозини эшитиб, ялт этиб қаради. Бу бурчақда тескари қараб ўтирган Олтиной эди!..

Суюн бургут қовоғини уйиб, томоғини қирди.

— Йиғлама, қизим. Суюн бургут тирик бўлса ўзи қамалса қамалади, бироқ отангди қаматтирмайди! — У шундай деб, ўғлига бир қараб қўйди-да, тўсатдан ми-йиғида жилмайди. — Юз қўй бўлса... барибир молди сенинг қалинингга берардик!

Лочин отасига бир ёвқараш, қилди-да, ташқарига отилди. Унинг кетидан кулимсираганича Суюн бургут ҳам чиқди.

Ота-бола кечаси алламаҳалда қайтишди. Иккисининг ҳам димоғлари чоғ, бир-бирига сўз бермай, одамларнинг яхшилигини эслашарди.

Мажлис Суюн бургут ўйлагандан ўн баробар яхши ўтди.

Суюн бургут содир бўлган фалокатни гапириб бериб: «Энди нима қиламиз, биродарлар, «Маржонтов» қирқ йил қўй кетида қирма-қир юрган бу икки жафокаш чўпонни қаматиб бир этак жўжаларини етим қиламизма ё ёрдам берамизма?» — деб сўраганида бутун совхоз аҳли: «ёрдам берамиз, ёрдам берамиз!» —

деб қичқиришибди. Суюн бургут гапини тутатиб: «Менинг юз бош қўй-қўзим бор, ҳаммасини бердим, биродарлар!» — деганида залда қийқириқ бўп кетипти, ҳамма ўрнидан туриб, кексалар «Умрингдан барака топ!» — деб дуо қилишибди. Шундай бўптики, ҳатто Мансур меш ҳам сўз олиб «Тўғриси, ёмон иш бўпти, жиноят бўпти, аммо-лекин Дарвеш дудуқнинг полапонлари тентираб қолмасин учун мен-да худо йўлига ўн қўй бердим!» — деб, у ҳам олқиш олибди...

Ота-болагина эмас, Маржоной ҳам елкасидан тоғ қулагандай енгил тортди. Лекин бу қувонч кўпга бормади. Кўпга эмас, эртасигаёқ райондан милиция ва прокуратура ходимлари бостириб келишди. Шу-шу, уч-тўрт ойгача Суюн бургутнинг боши маломатдан чиқмади. Гарчи халқ нобуд бўлган қўйлар ўрнига олти юз қўй йиғиб берган бўлса ҳам, Суюн бургутни судрамаган жойлари қолмади, району вилоят у ёқда турсин, ҳатто марказдан ҳам комиссия устига комиссия келаверди, келаверди.

Охирги комиссия бундан уч ой аввал келганди. Кўклам яқинлашиб қолса ҳам тоғда ҳали қор қалин эди. Бургут уларни ўз «Газиг»ига ўтқазиб, машинани ўзи ҳайдаб кетди-ю, кейин бир куйиниб гапириб берди. У бир кун олдин Дарвеш дудуққа одам юбориб: «Элдан тушган олти юз бош қўйни алоҳида қўрага қамаб, ким қанча қўй берди, рўйхатни қўлида ушлаб турсин, бола-чақасини эса бир уйга йиғиб, кутиб ўтирсин!» — деб тайинлаб қўйган экан.

Тоғда ҳануз қор қалин экан. Кўкламга ишониб енгил кийинган комиссия аъзолари, неча жойда машинадан тушиб, қор кечиб, рулдаги Бургутга ёрдам беришга мажбур бўлишибди-ю, «Алвасти сой» устидаги қўраларга ўласи ҳолда етиб боришибди. Шу боисдан рўйхатни номигагина кўзда кечиришиб, элдан йиғилган қўйларни наридан-бери санаган бўлишипти-ю, жуфтакни ростлаш пайига тушишибди. Лекин Бургут «бир кеп қопсизлар, чўпон-чўлиқнинг уй-жойларини кўриб кетингизлар, деб, қўярда-қўймай Дарвешнинг кўрғонига бошлаб борибди. Уйга киришса... йигирмадан ортиқ увада-чувада ёпинган болақайлар, икки катта ёғоч қорсон айланасига чўккалашиб, гўштсиз шилпил-доқни (қайси чўпон кўкламда қўй сўяди) шапир-шупир тушираётган экан!

Эшиқдан бир дунё совуқни олиб кирган олифта, аммо қовоқларидан қор ёққан хўжайинларни кўрганда болачалар шапир-шупир ураётган шилпилдоқларини ҳам қўйиб, уввос тортиб йиғлашибди. Уларга хотин-халаж, чол-кампир — ҳамма қўшилибди-ю бўпти йиғи, бўпти йиғи.

— Мана, — дебди Бургут. — Бу шўрликларнинг кўрган кунлари — шу! Жиноят қилишган эмас булар, хато ўтган! Хоҳланглар йиғилган қўйларни элга қайтариб бериб, бу икки бегуноҳ қарияни, мени ҳам қўшиб ҳибс қилинглар! Манов етимчаларни эса давлат ўзи боқсин. Бўлмаса... нуқта қўйинглар бу сарсон-саргардонликка!

Бургутнинг гапидан кейин йиғи-сиги баттар авж олибдию комиссия аъзолари Дарвеш дудуқнинг ғариб кулбасини шоша-пиша тарк этишибди.

Шундан кейин Суюн бургутнинг қулоғи, Маржонийнинг кўнгли бир оз тинчиган эди. Бир ҳафта аввал текшир-текшир қайта бошланди... Аввалги комиссиялар ҳам бир сари эди, буларнинг нафаси совуқ, турқи бузуқ эди. Совуқ шабаданинг совуқ шарпасини бошлаб келган бу турқи ёмон терговчиларнинг қадамларидан бор-йўғи уч кун аввал совхоз клубида мактаб битирувчилари оқшоми бўлиб ўтганди. Кечада Лочин билан Олтиной бири-биридан шўх, бири-биридан ёқимтой ўланлар айтиб, ҳаммани хушнуд қилишди. Ўғлидан ғурурланиб, бир қоп семирган Бургут ўзиям қўлига дўмбира олиб, худди Лочин эмас, эрхотин ўзлари мактабни битирган масъуд дамлардай, Маржонийни саҳнага тортиб, қизиқчиликни авжга чиқарди. Лочин ва Олтиной бир томон, Суюн бургут билан Маржоний бир томон, тонг отгунча ўлан айтишиб, қизиқчилик қилишди. Эртасига Лочин бошлиқ бир гуруҳ совхоз ёшлари — улар орасида Кумушбиби билан Олтиной, ўғилларининг энг кадр-дон дўсти Суюн қилтириқ деган чопқир йигитча ҳам бор эди, — вилоят марказида ўтадиган улкан мусобақага жўнаб кетишди. Мусобақада Лочин севимли «Қалдироч»и билан пойгада қатнашиши, бошқа ёшлар бири чопиш, бири гимнастика бўйича беллашишлари керак эди. Ёшлар қайтишгач, Суюн бургут билан Маржоний Лочинни олиб Тошкентга тушишни, омад ёр бериб, ўғиллари ўқишга кирса, улар умрларида биринчи

марта хорижга саёҳатга чиқишни режалаштиришган эди.

Хуллас, ёмонликдан дарак йўқ эди. Суюн бургут ярим ҳазил, ярим чин, ёшларга: «Соврин олмай қайтманглар, совринсиз қайтсанглар Маржонтовга киритмайман!» деб уларни кузатиб қўйди-да, ўзи тоққа кетди. У тоғда бир ҳафта бўламан, деб кетганди, уч кун ўтмай, кеча эрталаб ногаҳон кириб келди.

Юзи тунд, қовоғи осилган, кўзлари киртайган, ўзига жуда ярашган чиройли мўйловининг учлари аллақандай шалвираб, осилиб қолган.

Маржоний энди уйқудан туриб, сигир соғаетган эди. Эрининг турқини кўриб аъзойи бадани музлаб кетди-ю, ўрнидан тураман деб, челақдаги сутнинг ярмини тўкиб олди.

Суюн бургут бедазор ўртасидаги ёғоч каравотга бориб ўтирди. Маржоний кўрқа-писа унга яқинлашди.

— Нима бўлди? Нега тоғдан барвақт қайтдингиз?

Суюн бургут қўлини ҳорғин силкитиб:

— Яна бошланди! — деди уф тортиб.

— Комиссия келдимиз?

— Йўқ, районга чақиришди. Бу сафар Московдан келган прокурорлар! Айтган эдим-ку, Московдан терговчилар келиб, юртни остин-устин қилаётир, кўп одамларнинг ёстиғини қуритаётир деб. Гўжанг борми? Бўлса бир коса бер, мен юрай. — Бургут ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ Маржоний жон-жаҳди билан эрининг бўйнига осилиб, зорланди:

— Жон Суюн ака! Борманг у ёққа! Қайтиб кетинг Маржонтовга!

Суюн бургут тўсатдан каравот ёнига тиз чўқди-да, Маржонийнинг белидан кучиб, лаблари, бўйни, юзларини пала-партиш ўпа бошлади.

— Омон бўл! Лочинни сенга, сени Олоҳга топширдим, Маржон! — У Маржонийнинг исқанжага айланган қўлларини аранг ёзиб, бошини чиқариб олди, сўнг, Маржоний олиб чиққан бир коса гўжани симириб ичди-да, хаёлчан одимлаб Лочиннинг хонасига кирди. Кичикроқ чорбурчак хонага гир айлана жавонлар ясалган бўлиб, жавонларгина эмас, дераза тоқчаларигача, стол-стулларгача — ҳаммаёқ китобга тўлиб кетганди! Суюн бургут жавон ва стол-стулларда қаллашиб

ётган китобларга узоқ кўз югуртириб турди-да, тўсатдан овози дарз кетиб:

— Илоё ўғлимнинг умри узоқ бўлсин! — деди. — Сен уни ўқит, одам қил, Маржон...

Маржоной кўзи жиққа ёшга тўлиб:

— Худди қайтиб келмайдигандай гапиряпсиз. Нима гуноҳ қилсизки, бундай дейсиз?

— Йўқ, гуноҳи йўқ Суюн бургутнинг! Бир айтдим-қўйдим-да, Маржон! — Бургут бирдан ёпирилиб келган нохуш хаёлларни қувмоқчи бўлган одамдай бошини бир силкитди-да, уйдан чиқди...

Маржоной ўрдадай ҳовлида бир ўзи қолди. У уйга кирса уйга сифмас, ҳовлига чиқса ҳовлига сифмас, ўзини қаёққа қўйишини билмас эди. Шу аҳволда пешингача аранг чидади, кейин юраги ўйнайверди, ўйнайверди-ю, идорага бориб шаҳарга сим қоқишга (гарчи кимга сим қоқишини тасаввур этмаса ҳам) аҳд қилди.

Маржоной шоша-пиша кийиниб уйдан чиқди.

Қасдига олиб, худди бошқа кўча қуриб қолгандай, катта кўчадан юрган экан, муюлишга борганда «гур» этган жўр кулгини эшитиб, беихтиёр бир сапчиб тушди. Кўчанинг нариги юзида собиқ директор Мансур мешнинг ҳовлиси жойлашган эди, ишдан кетгандан кейин у киши гўё бир гектар ҳовлисида жой етмагандай, кўча юзига сўри солдириб, устига нақшинкор айвон қурдирган эди. Кундуз кунлари сўрига гилам, гилам устидан шоҳи кўрпачалар ёздириб, эски жўралари билан шу ерда қимиз шопиришиб, «Девонаи ростгўй», деб донг таратган телба-тескари қизиқчисини сайратишиб, ҳангома қуриб ўтиришарди.

Чамаси, бу кун ҳангома авжида эканми, одам айниқса гавжум эди.

Маржоной беихтиёр қадамини тезлаштирди, бироқ худди шу пайт:

— Ҳой келинпошша! — деган таниш, дўриллоқ овозни эшитиб, юраги увишиб тўхтади.

Қўйиб берса ерга теккудек қорнини чарм халтага жойлаб, ипини бўйнига осиб олган собиқ директор, айиқдай тебраниб, қўш болишга суянди.

— Оппоқ қизим, Маржоной, бери келинг, сизга икки оғиз гапим бор! — деди у, алақандай мулоим, меҳрибон овозда, сўнг, бўйинсиз бошини аранг буриб, сўрида ўтирган жўраларига юзланди:

— Сенларга рухсат, такасалтанглар! Пенсияга чиқдик деб, бировнинг текин қимизини ичиб, текин овқатини еб, аванаб ётаверасанларми? Уят ҳам керак-да бундоқ! Сен ҳам девонаи ростгўйман деб, оғзингга келганини валдирайвермай... бор, мол-полга қара!

Ўтирганлар шамол учирган ҳазондай, бир зумда гумдон бўлишди. Девонаи ростгўй ҳам норози, пўнғиллай-пўнғиллай ичкарига кириб кетди. Собиқ директор қорнига кийдирилган чарм халтани икки қўллаб кўтариб-кўтариб қўйди-да, хонтахтага кўкрак тиради.

Маржоной, ҳануз юраги нотинч, сўри четига омонатгина ўтирди.

Мансур меш кўзлари тагидаги қорнига ўхшаш кичик «мешча»ларни аста силаб:

— Нима бўлди? Суюнжонди тагин чақиртириптими? — деб сўради.

Маржоной ранги ўчиб:

— Чақиринди, — деди секин.

— Ҳой аттанг, ҳой аттанг! — Мансур меш худди сувсиз чўлда сувсаб қолган хўкиздай оғир-оғир ҳансиради. — Кўп яхши бола эди Суюн бургут. Мен уни ўз улимдан-да яхши кўрардим. Аттанинг. Қаттиқ янглишди эринг, Маржоной, қаттиқ адашди!

Маржоной бошини осилтирганича рўмолининг учини ўйнаб ўтирар, у афсонавий жонивордай беҳол ҳансираб ётган бу бесўнақай, ўтовдай улкан одамга нима деб жавоб беришини билмасди. Маржоной унинг хайрихоҳлик билдириб, ачинишлари ҳам, таскину тасалли беришга уринишлари ҳам — ҳаммаси уйдирма, ҳаммаси сохта эканини, шу топда у ич-ичидан хурсанд бўлаётганини сезиб турар, ҳатто ҳамма балони қилаётган, эрининг оёғига зимдан болта ураётган ҳам шу Мешкай эканига ақли етар, шу боисдан тобора қути ўчиб, юрагининг қаърида қандайдир жиловлаб бўлмас бир исён кўтарилаётганини туяр ва собиқ директордан ҳам кўра ҳозир шу исёндан кўрқар эди.

— Ўзингиз кўрдингиз-ку, Мансур ака! — деди у, овозидаги титроқ билан олишиб. — У кишини мажбурлашди-ку, Суюн акамларни...

— Э, ўйин бунинг ҳаммаси, ўйин! — деди Мансур меш ва ўтовсимон гавдасига зид бир чақонлик билан қадини яна ростлаб, калта, йўғон оёқларини хонтахта тагига узатди. — Ёлғон сўз не керак, келинпош-

ша? Куёвинг директор бўлмоқчи экан, аввал каминага айтмайми? Мени қийнаётир, қийнаётир демайми? Мен унга яхши маслаҳат бериб, оқ фотиҳа бермайманми?

Гапни секин бошлаган Мансур меш овози тобора дўриллаб, ахийри баланд, дарғазаб пардаларга кўтарилди:

— Эрингта не ёмонлик қилдим мен шўрлик? Зўр чавандоз деб, учкур улоқчи деб, ўз отимди унга бердимми? Бердим! Улоқларда, пойгаларда соврин олса, ўзим олгандай қувондимми? Қувондим! Икки минг йилқини ихтиёрига топшириб қўйдим — қимизини ичдингларми? Роҳатини кўрдиларингми? Кўрдинглар! Қани айт-чи, айланайин келин, мен не ёмонлик қилдим эрингта!

Мансур меш ногаҳон кўзига ёш олди-ю, Маржонининг қалбида кўтарилаётган тугён сув сепилган гулхандай ўчди-қолди!

— Сўйла! Нега оғзингта талқон солиб олдинг, келинжон?

Маржоний бошини қуйроқ эгди.

— Мен нима ҳам дейман, Мансур ака? У шўрлик, эримни айтаман, ўшанда, Маржонтовда биринчи котибга сиз айтган сўзларни айтиб зор йиғлади. Қулоқ солмади котиб. Кейин... Совхоздаги сайлов!.. Сайловда одамлар...

— Ёлгон сўз бул! Ёлгон! — Мансур меш гўдакнинг бошидай юм-юмлоқ, юмшоқ мушти билан хонтахтани гурс этиб урди. — Бунинг ҳаммаси уюштирилгон, ташкил қилингон! Эса... шу совхозга ўттиз йил бошлиқ бўлиб кимга ёмонлик қилди камина? Бир қўйди ўн қилдим, ўн қўйди минг! Емадим! Ичмадим! Тагин не керак... бу одамларга? Йўқ, яхшиликни биларми, осий бу банда? Йўқ, билмайди! Эса... емай-ичмай, уйқу не, дам не билмай ишласам-да, қариганда кўрган яхшиликим шу бўлди!

Мансур меш дир-дир титраган қўлларини дастурхондаги гулдор рўмолчага чўзди. Маржоний буни кўрди-ю, шоша-пиша ўрнидан турди.

— Мени кечирасиз, Мансур ака! Мен сизнинг бу сўзларингизга бир нарса дейишга ожизман. Ҳукумат ишларига ақлим етмаса...

— Ҳукуматни тек қўй, келинпошша! Ҳукуматда гуноҳ йўқ. Гап Бургутда! Ўзини оловга отди! Ўз оёғи-

га болта урди эринг, ўзига-ўзи завола қилди, келинпошша!

Маржоний, юрагида сўна бошлаган исён қайта қўзғалаётганини сезиб:

— Қўйинг, Мансур ака! — деди ёлвориб. — Бировга ёмонлик тилагунча, ўзингта омонлик тила, деган боболаримиз. Суюн акам нима гуноҳ қилдики, унга завола бўлади?

— Шундай денг? Ҳеч гуноҳи йўқ паришта денг, эрингиз?

Маржоний шартта бурилиб, чопқиллаганича катта кўчани кесиб ўтди. Мансур меш яна нималарни деб филдиради, сўкинди, лекин Маржоний икки қўли билан қулоқларини беркитганича кўчанинг у юзига ўтиб олди. У идорага бормоқчи эканини ҳам унутиб, уйлари томон бурилди, бурилар экан, ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди-ю, биров кўриб қолишидан кўрқиб, юзини рўмоли билан ўраб олди.

«Бу мешқориннинг сассиқ гапларига қаранг! Емаган эмиш, ичмаган эмиш! Бир қўйни ўн, ўн қўйни минг қўй қиламан деб, умри ўтган эмиш! Айрон ичиб меш қорин бўлгандирсан? Одамларга ёмонлик қилмаган эмиш! Одамни одам қатори кўрмаганларинг-чи? Биров қарши гапирса гўрға тикқунча қувганларинг-чи? Чўпонларни қора-қон қилиб қамчилаганларинг-чи? Арз қилганларнинг етти пуштигача қорақуя сурганларинг-чи? Инсофу адолат йўқ эмиш одамларда! Қишлоқ қурган бўлсанг... ўзингни ҳам эсдан чиқармадинг. Худоёрхоннинг саройидан қолишмайдиган сарой қурдинг ўзингта! Ўн фарзандингнинг барини — билсин-билмасин, олий мактабларга жойладинг. Улкан лавозимларга ўтқаздинг. Ёшинг етмишга борди! Энди сенга мансаб не керак, қари бўри?..»

Маржоний уйга киришга ҳоли қолмади. Бир-бир босиб ҳовлидаги каравотгача борди-да, ўзини кўрпачага ташлади...

IV

Суюн бургут кун ботиш олдиди, Маржоний тамом умидини узиб, яна идорага отланганида кириб келди. У эрталабгидан ҳам ҳорғин, ғамгин, ночор кўринар, юзлари ҳам чўяндай қорайиб кетганди.

Маржоной томоғи ғиб бўғилиб, эрига умид билан мўлтираб қаради.

— Нима бўлди? Тинчликми? Рангингизда ранг йўқ? Суюн бургут хотинининг саволига жавоб бермай:

— Ўғлим қайтмадимми? — деб сўради.

— Йўқ, ҳали қайтмади! — Маржоной эрининг қўлини олди. — Айтинг ахир! Нимага чақиритишпти? Тағин ўша эски ҳаммом, эски тосми?

Суюн бургут: «Шошма, кейин, кейин!» деди-да, Маржонойга илтижо билан тикилиб:

— Анов... падарига лаънат заҳар-заққумдан қолган-қутгани борми? — деб сўради.

— Бор. Тунов кунги ёшлар кечасидан қолган...

— Бор бўлса бир пиёла опчиқ! Асабда асаб қолмади. Юрагимни қон қилиб, ғажиб ташлашди-ку бу зўравонлар!

Маржоной чопқиллаб кириб, патнисда нон, пишлок, бодринг, помидор ва ярим шиша келар-келмас коньяк олиб чиқди.

Суюн бургут коньякни пиёлага лим-лим қилиб ағдарди-да, худди чўлда чанқаб қолган одамдай бир сипқаришда тугатди, патнисдаги неъматларга қўл ҳам теккизмай, ҳовли саҳнига ўтиб, хаёл оғушида уни айланишга тутинди.

Маржоной зинага чўкканича унга жимгина тикилиб ўтирар, ўтирган сайин вужуди зирқираб, биридан ваҳимали ўйлардан юраги безиллаб оғрирди. У бу сафар одатдаги сўроқ эмас, бошқа бир ёмон, машъум гап чиққанини ич-ичидан сезар, бироқ шиддатли қорамтир юзида тизгинсиз изтироб, хаёлан бировлар билан олишаётган эрига гап қотишга журъат этмасди.

Ногаҳон Суюн бургут ўй ўйлашдан чарчагандек қўлини бир силтади-да, Маржонойнинг олдига келди. Унинг кўзлари маъюс бўлса ҳам, лабларининг четида хушбичим мўйлови тагида фавқулодда шўх табассум зоҳир бўлганди.

— Мен бутун бир ўлан ёздим, Маржон, — Бургут чўнтагидан тўрт букланган қоғоз чиқариб хотинига узатди. — Ма, сен ўқиб тур! Мен дўмбирани опчиқай. Ёшлик чоғларимизни эслаб, бирга-бирга бир ўлан айттайлик! — У шундай деди-да, Маржонойнинг жавобини кутмасдан уйга кириб кетди. Маржоной тўрт бук-

ланган қоғозни ёзди. Эрининг биринчи синф боласининг дастхатидай йирик-йирик ҳарфлар билан қинғир-қийшиқ ёзилган ўланига кўз югуртирди:

*Маржонтов, Маржонтов!
Айланыш, Маржонтов,
Ўргилайш, Маржонтов,
Қирғин келса кўрғоним,
Ёв босганда қалқоним,
Йиқилганда суянчим,
Қоқилганда таянчим,
Айланыш, Маржонтов,
Ўргилайш, Маржонтов...*

Маржоной ўқиган сайин беғубор ёшликлари, ёш келин-куёв, қўлларида дўмбира, «Маржонтов»да бўладиган улоқлар, пойгалар, тўй-ҳашамларда ўлан айтиб, элнинг олқишини олган чоғлари эсига тушиб, кўз ёшлари қуйилиб келаверди, келаверди. Ўша масъуд чоғларда ҳам, ўланни Суюн акаси ўзи тўқир, у қўлига дўмбирасини олса бас, ўлан ўзи тизилиб келаверарди. Лекин уларда бу шеърлардаги ҳазин мисралар, қандайдир таҳдидли кунлар шабадаси сезилмас, аксинча, улар Маржонтов булоқларидай тиниқ, ёруғ туйғуларга тўлдирадди дилларни. Бу ўлан эса...

*Тулпорларинг кишнашиб,
Бияларинг тишлашиб,
Ботирларинг беллашиб,
Айғир мисол чайнашиб,
Сурон солиб ўтганда
Чин дилинган суюнган
Бобокалон Маржонтов,
Қадим бувам Маржонтов.
Булоқ янглиғ тирқираб
Оққанига кўз ёшим,
Артиб қўйган Маржонтов,
Марг бўлгин деб, овутиб,
Бағринг очган Маржонтов!
Букун сенга не бўлди?
Нечук сукут сақлайсан?*

«Ҳа, бир нарса бўлган эрига! Боя... меш, қорнинг тарс ёрилгур Мансур меш қарғаб башорат қилганидек, ёмон бир гап... йўқ-йўқ, совуқ башоратини ҳам

ел олсин унинг, туф-туф! Биров ундай деса... Кишининг юрак-бағрини эзиб қон қиладиган бу сўзлар қайдан келди?...»

*Фарзандларинг бошига
Синов тушди, Маржонтов!
Ёмонларнинг егани
Қази ўлди, Маржонтов!
Яхшиларнинг бошига
Қиров қўнди, Маржонтов,
Нечук сукут сақлайсан?
Қалдироғинг қалдираб,
Ҳақни ҳаққа йўймайсан?
Ёмонларга терс боқиб
Дуоёи бағ қилмайсан?
Нечук сукут сақлайсан,
Айланайин, Маржонтов
Ўргилайин, Маржонтов...*

Маржоной, яна ўпкаси тўлиб, ўлан ёзилган қоғозни юзига, кўзига суртди.

Уйдан дўмбирасини аста созлаб, Суюн бургут чиқди. Унинг чеҳрасидаги булут хийла тарқаган, чақнаган кўзлари, мўйлови тагига яширинган табассум ҳазилга, шўхликка ундарди:

— Ҳа, қалай, яхши ўлан бўптима, Маржон?

Маржоной култ этиб ютинди:

— Яхши. Бироқ нима бўлди ўзи? Гапирсангиз-чи бундоқ? Юракларим қон бўп кетди-ку, Суюн ака?

Суюн бургут хотинига жавоб бериш ўрнига унинг ёнига ўтирди-да, кулимсираб ўлан бошлади:

*Айланайин, Маржоной
Ўргилайин, Маржоной!
Оллоган тилаб олган,
Бобомдан сўраб олган
Ёлғизгинам Маржоной,
Олтин ёрим Маржоной!..
Термулган кўзларингдан,
Бол томар сўзларингдан,
Айланайин, Маржоной!..*

— Бас! Бўлди, — деди Бургут Маржонойнинг елкасидан қучиб. — Йиғиштир ғам-ғуссани! Қани, ёшлик йилларимизни бир эслайлик. Арт кўзингни! Қани, жўр бўл!

*Айланайин, Маржонтов!
Ўргилайин, Маржонтов*

Маржоной кўз ёши аралаш ўзини зўрлаб кулди-ю, эрига жўр бўлди:

*Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Какликларинг сайраса,
Айшқларинг бўқирса,
Тилларанг тулкиларинг
Офтобдайин товланса,
Бўриларинг увиллаб,
Оламга ваҳм солса,
Виқор-ла кулиб боққан,
Айланайин, Маржонтов,
Букун сенга не бўлди?
Элинг букун қувғинда,
Ўғлонларинг сургунда,
Оналарнинг фарёди
Етди арши-аълога,
Нечук сенга етмайди?
Етган бўлса ноласи,
Нечук сукут сақлайсан?
Нечук қаҳринг сочмайсан?
Ахир сенга не бўлди,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!*

Юраги ғаш бўлгани учунми, Бургутнинг овози бошда сал бўғиқ чиқса ҳам, тобора очилиб, сал ўтирмай илгаригидай мусаффо янгради. Маржоной жўр бўлгач, унга гўё шарқираб оққан бир жилға тиниқ сув қўшилди-ю, худди ёшлик чоғларидагидай ажиб бир жозиба касб этди. Ўлан охиридаги мунгли сағрларга, доим меҳрибон Маржонтовнинг бугун, фарзандлари бошига қора булут келганида, нечундир сукут сақлаётган Боботовга мурожаат қилганларида, Бургутнинг овози шундай тизгинсиз бир дард билан янградик, сон-саноқсиз қиз-келинчақлар мўралаб қарашди, олма ва ўрикларга осилган болакайлар — чумчуқ бўп кетди!..

Ўлан охирига етиб қолганда, дарвоза қанотлари шарақлаб очилиб, «Қалдирғоч»ни етаклаб Лочин кириб келди. У кулимсираганича оёқларини кериб отхона тагида тўхтади-да:

— Э, қойил, қойил! — деб хушнуд кулди. — Тошкентдан хонандаю созандалар кептими депман-а? Ишлар бешми дейман, қўшиқлар вадаванг!

Суюн бургут дўмбирасини Маржонойга бериб, ўғлига пешвоз чиқди.

— Соврин қайда, ўғлим, соврин? Ё соврин оломай, икки қўлларингди бурунларингга тикиб қайтди-ларингма, шаввозлар?

Лочин кўкрагини кериб, Бургутнинг ўзига ўхшаб кийғир қараш қилди:

— Соврин олмаса элга қайтармиди ўғлингиз, ота? — У шундай деб, «Қалдирғоч»нинг бўйнидан кучди. — Аммо соврин учун ўғлингизни эмас, «Қалдирғоч»ни қутланг, ота! Вилоятда биринчиликни олди. Бошқа болалар ҳам бўш келишмади. Салим қилтириқ югуришда, Олтиной гимнастикада биринчи ўринни олишди. Кумушбиби — иккинчи ўрин. Суюнчингиз бўлса бераверинг, ота!

«Қалдирғоч» гўё Лочиннинг гапларини тушунгандай узун, чиройли бўйинини галати эгиб, ўнг оёғи билан ерни тарс-тарс тепиб қўйди. Суюн бургут қулочини кенг ёзди:

— Ке, бир кучоқлашайлик, ўғлим!

Ота-бола қулоқ очиб кўришишди. Сўнгги бир йилда бўйи отасидан ҳам чўзилиб қолган Лочин Бургутни даст кўтариб, гир айлантирди-ю:

— Бедазорга улоқтириб юборайми, ота? — деди ярим чин, ярим ҳазил оҳангда, кейин кўзида ёш (Маржонойга нима бўлди, қайғурса ҳам кўзига ёш келади, қувонса ҳам) онасига юзланди:

— Бир коса совуқ айронингиз борми, опа? Мен кетаман ҳозир!

— Эшиқдан кирмасдан туриб қаёққа қочмоқчисан, болам?

— Ҳозир Тошкентдан телевизорчилар, шоирлар, мухбирлар келишади. Бизни суратга олишади! — деди Лочин, болаларча бир ғурур билан. — Биз улар билан баҳс қилмоқчимиз, ота! Диспут!

Суюн бургут қовоғини уйди:

— Қанақа диспут?

— Ҳаёт тўғрисида... Бўлаётган ноҳақликлар, бўҳтонлар, қама-қамалар тўғрисида... Ё сизга тухмат қилишмадим, ота?

Нахот ўғли бугунги гаплардан беҳабар бўлса? Суюн бургут қути ўчиб, қўлларини ўғлининг елкаларига қўйди. Ўғлининг елкалари, билаклари тошдай қаттиқ эди!

— Ўғлим! — деди у алақандай ёлвориб. — Мабодо ёшлик қилиб, ҳар хил хомхаёлларга бориб юрманглар. Ҳукумат билан ҳазиллашиб бўлмайди! Дунёни олдим деб юрган не-не одамларнинг пайини қирқиб, янчиб ташлаган бу ҳукумат! Ўқигансан! Биласан!

— Биламан! — деди Лочин, қайсарлик билан. — Қулоқ қилиб отишган! Душмансан деб чопишган! Ўз элини, хотин, бола-чақасини ҳимоя қилган ўғлонларни «босмачи», деб осийган!

Суюн бургут юраги орқасига тортиб, бир қадам орқага тисарилди:

— Сен... бу гапларни қайдан топдинг? Мияннга ким қўйди бу бемаъни хаёлларни?

— Нега бемаъни бўларкан? — Лочин асабий кулди. — Бирорга телевизор, газета, журнал қолмадики, бошимизга марзава тўкмасин! Мен Москвани айтяпман! Сиз тоғда юриб, газета ўқимайсиз, телевизор кўрмайсиз-да, билмайсиз!

«Ёпирай, бу бола нима дейди? Ўзи топган гапми бу ё бировлар бошларини айлантириб чоғга итармоқчим бу ёшларни?»

— Менга қара, болам! Сенлар бундай гапларга кўп учаверманглар!.. Ким билсин, қайси ниятда...

— Сиз билмайсиз! — Яна ўжарлик қилди Лочин. — Шунақа тухмат бўляптики, суякларни зирқирайди одамнинг! Бутун ўзбек халқи порахўр эмиш, ўғри эмиш! Биттаси элни олтин хум устида ўтирган кўзойнакли илонга ўхшатипти! Бу шўрпешона элни ким ҳимоя қилади? Ким бу бўҳтонларни рад этади! Ким ҳақиқат қилади! Шоирлар келишса, биз бугун шу тўғрида баҳслашамиз, ота!

«Ростдан ҳам нима дейди, бу бола? Бу аҳволда у қамалса, нима қилади бу бола? Адойи тамом бўлади-ку? Унинг суюкли фарзанди — кўзининг қорачиги, орзу-умиди...» — Суюн бургут тоғда ногоҳ кўзғаладиган қора бўрон янглиғ тўсатдан юрагини чулғаган мудҳиш ваҳимадан аъзойи бадани музлаб, ўғлини бағрига босгиси, оёғига тиз чўкиб ёлворгиси, «Қўй, бу хатарли сўзларингди! Отанга айтдинг, бошқа бировга

айтакўрма, ўғлим», деб илтижо қилгиси келди. Бироқ Лочин опаси тутган бир коса айронни — у айронни қимиздан ҳам яхши кўрарди — Бургутга ўхшаб бир кўтаришда бўшатди-да, «мени кутманглар, кичкина ўтиришимиз бор эди», деганича, дарвоза томон йўналди. Унинг кетидан жимгина тикилиб қолган Бургут беихтиёр.

— Ўғлим! — деб чақирди.

«Қалдирғоч»нинг ёнига бориб, унинг бўйни, пешонасини қашлаётган Лочин ўтирилиб қаради:

— Лаббай, ота?

Суюн бургут худди ўғлига қарашга журъат этмагандай, бошини ҳам қилиб:

— Ўғлим! — деб такрорлади. — Илоё бошинг тошдан бўлсин, омон бўл, онангни сенга, сени Оллоҳга топширдим, болам!

Лочин отни қашлашдан тўхтаб, сергакланиб отасига қаради:

— Сабаб, бундай дейсиз, тинчликми, ота?

— Тинчлик, болам, тинчлик, йўлингдан қолма, бо-равер!

— Тинчлик дейсиз-у, тагин... одамни чўчитасиз! — Лочин бошини ғамгин чайқаб, ҳовлидан чиқди.

Маржоний оёқлари мажолсизланиб, эрининг ёнига «шилқ» этиб тушди-ю, Бургутнинг катта, дағал кафтларини қўллари орасига олди. У меҳнатдан, совуқдан қорайиб кетган бу қўлларни кўзларига, лабларига босмоқчи эди, бироқ Суюн бургут тез эгилди-да, Маржонийнинг кичкина узунчоқ кафтларини қўллари орасига олиб, лабига босганича узоқ жим қолди.

V

Ярим кечада дарвозага ўрнатилган қўнғироқ устустига қаттиқ-қаттиқ жиринглади.

Маржоний эрини ухлаб қолди, деб ўйлаганди, йўқ у ҳам уйғоқ экан, шитоб билан ирғиб туриб, ўзини диванга ташларкан:

— Ана, келишди, — деди ҳорғин, беҳол овозда.

— Кимлар келишади? — деди Маржоний дир-дир титраб. — Ўғлингиздир?

— Ўғлимда калит бор, қўнғироқ чалмайди. Ановлар! Бугун сўроқ қилган московлик терговчилар! Бор, оч!

Маржоний дарвоза очиқ экани ёдига тушиб, меҳмонхона чироғини аранг топиб ёқди-да, гурс этиб, эрининг ёнига чўқди.

Зум ўтмай ҳовлида гурс-гурс товушлар эшитилиб, эшик шарақлаб очилди-ю, уйга бирин-кетин уч киши кириб келди.

Бургут ялт этиб қаради.

Олдинда кундуз Суюнни сўроқ қилган, Шарановский деган, новчадан келган, жингалак малларанг сочлари шоирона тўзгиган, тиниқ мовий кўзлари ёш боланинг кўзларидай маъсум ёш йигит, иккинчиси... Миржалолов деган (у ҳам кундузги терговда бор эди!) қовоғи солиқ, сўхтаси совуқроқ одам, учинчиси... ё тавба! Мансур меш!

Қанордай кенг банорас тўн кийиб, қўш белбоғ билан уйқудан турган қари айиқдай алпанг-талпанг юриб, остонадан аранг ўтди-да, эшик ёнидаги курсига гурс этиб чўқди.

Шарановский тўрдаги столга ўтаркан, Маржонийга тикилиб қаради-да, мийиғида кулди:

— О, балосан, Суюн ботир! Шундай бетакроп гўзал хотининг бор экан-у, бизга кўрсатмайсан ҳам ёш феодал!..

Маржоний, гўё бу жингалак соч, ширин забон одам дабдурустдан унга ёпишиб оладигандек, апил-тапил сурилиб эрининг пинжигга кириб олди. Гарчи, улар ўтирган диван столдан анча нарида бўлса ҳам, Шарановскийнинг оғзидан келаётган қўланса ҳид Бургутнинг димоғига гуп этиб урилди. Чамаси, улар ҳозир меҳмондорчиликда бўлгану учалови ҳам қиттай-қиттай отишган эди.

— О, ўзбек гўзали! — яна кулди Шарановский. — Мунча ҳуркмасангиз, мунча ўзингизни опқочмасангиз биздан?

У гапини тугатолмай қолди, Суюн бургут шартта ўрнидан турди, қалт-қалт титраб:

— Сен, — деди, чўқмордай қорамтир муштларини тутиб, — сен қўлингдан келса отиб ташла мени! Аммо хотинимга гап отма! Агар гап отадиган бўлсанг...

Шарановский полни ғачир-ғучир қилиб, ўтирган креслосини орқароққа сураркан, шоша-пиша пистолетини қинидан чиқариб, столга ташлади:

— Сен йигит... Сенсираб гапирма менга!

Маржоной йиғи аралаш эрининг қўлига ёпишди:

— Жон Суюн ака! Ўтиринг, ўзингизни босинг...

Суюн бургут оғир ҳансираб, жойига ўтирди. Шарановский маъсум мовий кўзлари кутилмаган бир қаҳр билан чақнади. У ҳамон эшикда қаққайиб турган Миржалоловга юзланди:

— Ўтир, Миржалолов, папкаларни оч, сўроқ протоколини бошла! — Шарановский шундай деб, қўллари орқасига қилганча, бир неча марта кенг меҳмонхонанинг бу бурчагидан у бурчагига бориб келди, ниҳоят, бир-бирининг пинжига суқилиб олган эр-хотиннинг рўпарасида тўхтаб, Бургутта мурожаат қилди:

— Ҳалиям ўжарлик қиялсанми, Сувонқулов? Ҳалиям тан олмайсанми қилган жиноятларингни?

Суюн бургут овози хиёл титраб:

— Йўқ! — деди қатъий. — Сиз айтган гапларнинг ҳаммаси тўхмат, ўртоқ... гражданин терговчи!

Шарановский қизғиш сочларини силаб истехзоли кулимсиради:

— Билиб қўй, қайсарлик фақат зарар келтиради сенга! Барибир бўйнингга оласан. Олдирамиз! — деди у ва ёзишга киришган Миржалоловга қараб буюрди. — Протоколини тўхтат! Тинтувга киришамиз. Хўш, нимадан бошлаймиз! — У мовий кўзларини қисиб, ён-верига олазарак қаради-да, тахмондаги қўш сандиқ ва уларнинг устига йиғилган шойи кўрпаларни мўлжалга олди:

— Анави сандиқлардан бошлаймиз. Сандиқлар очикми ё ёпиқми? Ёпиқ бўлса калитни беринг, хоним!

— Ҳозир... ўзим очиб бераман! Калитни олай. — Эрининг қатъияти бамисоли электр токидай таъсир этган Маржоной шартта ўрнидан туриб, ичкари уй томон йўналди. Йўналаркан, хаёлидан: «Энам билан момоларимдан қолган тақинчоқ-пақинчоқларим эрим шўрликнинг бошига бало бўлмаса эди!» — деган фикр ўтди.

Сандиқларнинг калити Лочиннинг столидаги ғаладонда турарди. Маржоной уларни топиб, меҳмонхонага чиққанида тахмондаги кўрпаларнинг ҳаммаси уй билан битта бўлиб сочилиб ётар, Ветеран билан момоси инъом этган кийим шкафлари ланг очилган, Шарановский дағал, бетакаллуф ҳаракатлар билан ғаладонлардаги буюмларни олиб ҳар томонга отмоқда эди.

Миржалолов деганлари кўрпа-кўрпачаларни ағдариб бўлиб, худди қойилмақом иш қилгандек, қўллари-ни белига тираб, қаққайиб турган экан, Маржонойнинг қўлидаги калитларни юлқиб олди-да, тахмон рўпарасига тиз чўқди.

Марҳум қайнонасида қолган эски сандиқларнинг эски қулфлари алақандай мунгли, изтиробли жаранглаб кетди. Сандиқларда Лочиннинг тўйига деб, Маржоной бирда эрига кўрсатиб, бирда кўрсатмай олган шойи ва тивит рўмоллар, беш-ўн кийимлик атлас, банорас ва кимхоб тўнлар саранжом-сариишта қилиб тахланган, уларнинг тагида, катта сандиқнинг энг хилват бурчагида боя хаёлидан ўтган ва қайнонасида мерос қолган тилла билагузуклар, қадимги заргарлар безаган, ёқут, дур ва садафлар қадалган зираклар, болдоқлар солинган халта, халта ёнида Маржонойнинг ўзи, бўлғуси келиним учун деб орзу қилиб йиққан бир қути тилла соат, олтин занжирчалар, сирғалар, иккита узук ва яна алақандай тақинчоқлар бўларди.

Миржалолов худди хўжайиннинг истагини яхши билган искович итдай, сандиқ тўла кийим-кечакларни пала-партиш гиламга отиб, ахийри Маржоной кўрққан нарсаларни топди-ю, бирдан қовоғи очилиб:

— Мана, бойликларнинг боши топилди! — деб ёш боладай қикирлаб кулди.

Шарановский қизил барқут халтача билан митти ёғоч қутичадаги зеб-зийнатни стол устига ағдарди. Столга тўқилган олтин билагузук, болдоқ ва сирғаларнинг нафис жаранги меҳмонхонани тўлдирди.

— Ўх-ҳў! — деди Шарановский, ингичка чиройли мўйловчасини мамнун силаб. — Камида ўн минг сўмлик тилла буюм! — у шундай деб шеригига буюрди:

— Зеб-зийнатларни битта-битта санаб, халтага жойланг. Протоколга киритинг! — Шарановский, худди илҳоми жўшган шоирдай кўзлари порлаб, қўллари билан бир-бирига ишқаб, иккинчи сандиқни очди-ю, димоғига гуп этиб урган нафталин ҳидидан афти бужмайиб, орқага тисарилди.

Миржалолов деганлари, чамаси эски сандиқларни титавериб, нафталин ҳидларига ўрганиб кетган бўлса керак, иккинчи сандиққа ҳам ўзи ёпишди... Шунда Маржонойнинг эсига лоп этиб бир нарса тушди-ю, юраги музлаб кетди. У Лочиннинг тўйига деб, ўз

маошидан йигирма сўм-ўттиз сўм ажрата-ажрата сал кам тўрт минг сўм йиққан, бу пулни қайси бир матонинг орасига тахлаб қўйганди. «Шу одатимиз ҳам қуриб кетсин! — деди у ичида. — Эримнинг бошига бало бўлмаса эди шу пул ўлгир!»

Маржоной буни ҳали ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, Миржалолов четга отган бир кўрпалик бархит орасидан ўша пул сочилиб тушди-ю, ҳавода гўё бир гала қушдай париллаб учди.

— Ҳо, Ҳо! — Шарановский кенг меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа югуриб, ҳавода чархпалак қилган қороз пулларни тутар экан, мамнун хитоб қилди. — Мана, порага келган пуллар! Мана бойлик!.. — Ҳатто пойгакдаги курсида ўтирган Мансур меш ҳам, жойида бесўнақай талпиниб, бир нечта ўн сўмликларни тутиб олди.

— Хўш, гражданин Сувонқулов! Буларга нима дейсиз?..

Маржоной эрини гапиртирмади. Ўрнидан сакраб туриб, Шарановский томон талпинди.

— Ўртоқ терговчи! — унинг кўзи жиққа ёшга тўлиб, бир дақиқа гап тополмай талмовсираб қолди. — Бу пулларга эримнинг ҳеч даҳли йўқ! Мен ўқитувчиман, ўртоқ терговчи! Ўн йилдан бери ўғлимнинг тўйига деб, маошимдан ҳар ой йигирма-ўттиз сўм ажратиб йиққанман бу пулларни. Наридан борса тўрт минг сўм!..

Шарановский тишлари орасидан:

— Сизнинг пулингизми, эрингизнинг пулими — ҳаммасини аниқлаймиз, хоним! — деди кесатиб. — Умуман сиз... бу ерда ўтираман десангиз ё тилингизни тишлаб ўтиринг, ё бу уйдан чиқиб кетинг! — Шарановский шундай деб, Суюн бургутга юзланди:

— Хўш, гражданин Сувонқулов! — деди у, турган жойида дик-дик сакраб, — хоним-ку ўғлининг тўйига бир дунё зеби-зийнату пул тўплабди. Сиз бу тўйга нимани атадингиз? Чиқаринг атаганларингизни!..

— Бизнинг удумимиз бўйича тўй-маросимлар билан хотинлар шуғулланади.

— Ёпирай, а? — деди Шарановский. — Улоқ бериш, кўшкарни чопиш удумлари-чи? Улоқ олган, пойгада ўзган чавандозларга хуржунда пул улашишлар, гилам, телевизор, ҳатто енгил машина ҳада қилишлар-чи! Тўғрими, ўртоқ гувоҳ!

Мансур меш ўтирган жойида бир чайқалиб:

— Ҳа, бўлғон! — деди овози дўриллаб. — Баъзи бир аҳмоқ мансабдорлар қилган бу ишларди!

Суюн бургут шартта бурилиб қаради.

— Ўзингизни айтаётирсизми?

— Оғзингга қараб сўйла, Суюнбой? — пўнғиллади Мансур меш. — Камина ўттиз йил директорлик қилиб, сариқ чақасига ҳам тегмадим ҳукуматнинг!..

— Ҳозир биз бу кишини эмас, — Шарановский Мансур мешга имо қилди, — сизни тергов қиялпмиз. Ўзингдан гапир, Сувонқулов! Хўш, чиқарасанми яширган пулларингни ё..

Суюн бургут қайсарона бош чайқади:

— Яширган бир тийиним ҳам йўқ! Борлигини билсангиз... сўраб нима қиласиз? Топиб олаверинг тинтиб!

— Ҳа, пул йўқ сенда! — Яна пичинг қилди Шарановский. — Битта от учун бир янги «Волга»ни бериб юбораверадиган камбағалсан сен!

— Қалдирғоч! — қистирди собиқ директор. — Аммо-лекин ўзиям қалдирғочмисан-қалдирғоч-да, жонивор!

— Жуда соз! Сен қайсарлик қилсанг, биз ҳам қайсарлик қилишга мажбурмиз, — Шарановский шундай деб, Лочиннинг хонасига ўтди-ю, пойгакда тўхтаб:

— О! — деб хитоб қилди. — Одам яшайдиган уйми бу ё кутубхонами?

— Бу ўғлимнинг хонаси, — деди Маржоной. — Шунақа, китоб шайдоси ўғлим!

Шарановский «ҳимм» деб гўлдиради-да, эшикда мутеларча қўл қовуштириб турган шериги Миржалоловга юзланди:

— Одатда... нодир буюмлар нодир китоблар орасига яширилади! Яхшилаб қаранг! Биз собиқ директор билан отхона-молхоналарни кўздан кечирамиз!..

Тингув камида икки соат давом этди-ёв! Шарановский билан унинг ёнида худди садоқатли қари бўрибосардай алпанг-талпанг қадам ташлаган Мансур меш кўлида қўл фонари, отхона ҳам қолмади, ошхона ҳам, сомонхона ҳам — ҳаммаёқни титиб чиқишди. Гоҳогоҳ улар Маржонойни чақириб, алмисоқдан қолган эски қутиларни, увада-чувада латта-путтадан бошқа ҳеч нарса тополмай пўнғиллашар, оёқ остидаги эгар

борми, жабдуқ борми — тепишиб, жиғибийрон бўлишарди. Маржоной улар талаб қилган ишни ўринлашиб, яна эри олдиға чопаркан, кўзида маржон-маржон ёш, Оллоҳдан фақат бир нарсани тилар, у ҳам бўлса Лочин кеп қолмағай, деб илтижо қиларди. Ниҳоят, тинтув тугаб, ҳаммаси яна меҳмонхонаға йиғилишди. Камгап, қовоғи осилган Миржалолов протоколини ёзиб тутатган, унда топилган пул ва зеби-зийнатлар қайд этилган эди. Маржоной гўё эс-ҳушидан айрилгандай хаёли парйшон, эрининг пинжиге кириб олган, ҳозир унинг юрагини биттаю битта ўй, биттаю битта фикр кемирар, у ҳам бўлса — эрини опкетишадими-йўқми, деган ташвиш эди.

Ниҳоят, керакли қозғалар тўлдирилиб, кетиш вақти келди чоғи, Шарановский ўйчан одимлаб, остинустун бўлиб ётган меҳмонхонани бир айланиб чиқди-да, бошини сарак-сарак қилиб:

— Суюн бургут! — деди у, «гражданин Сувонқулов» дейиш ўрнига. — Худо ҳаққи, ўзингга жабр қиялпсан! Охирги марта айтаман: бўйнингга қўйилган айбни тан ол! Агар тан олсанг, ҳеч қаёққа кетмайман, деб тилхат берасан, уйингга қолдирамиз! Тан олмансанг... опкетишга мажбурмиз!

Суюн бургут тишининг орасидан:

— Йўқ! — деб хитоб қилди. — Ҳеч қандай айбим йўқ менинг! Мен ҳеч кимга, ҳеч қачон...

— Хўп! — Шарановский унинг гапини шартта кесди ва соатига қаради. — Беш минут муҳлат. Эр-хотин хайрлашинглар!

Улар бирин-кетин уйдан чиқишди. Мансур меш остонада бир зум тўхтаб, орқасига қайрилиб қаради, тўсатдан овози алақандай меҳрдан титраб:

— Улим Суюнжон! Ёшлик қилма, болам! — деб гап бошлаган эди, Бургут ўрнидан сапчиб туриб:

— Бор! Ишингни қил, қари тулки! — деб ўшқирди. — Ҳамма балога бош бўлиб, энди гўё меҳрибонлик қилоқчимисан?

Мансур меш: «Хўп, улим, хўп!» деганича ҳансирай-ҳансирай ним қоронғи даҳлизда ғойиб бўлди.

Маржоной тиз чўкиб, эрининг оёқларини кучоқладди:

— Суюн ака! Айтинг, жон Суюн ака! Қанақа айб? Қанақа тухмат? Наҳот мендан, ўз жуфти-ҳалолингиз-

дан яширадиган сирингиз бўлса? Яна ўша кўрадаги ёнғинми?..

Суюн бургут хотинини қўлтиғидан олиб, ўрнидан турғазди-да, чўяндай қорайиб кетган юзини ишқалади:

— Булар... бу нокаслар! — деди ва гўё юраги ўрта-ниб кетаётгандай, кўйлагининг ёқасини юлқиб очди. — Эмиш... биринчи котибга, Нажмидиновга... мени ишга қўйгани учун элик минг сўм пора берган эмишман!

Суюн бургут бир кундаёқ кўзлари катта-катта бўлиб, юзи бир ҳовуч бўп қолган хотинининг елкасидан кучди:

— Йиғлама! Бу тухматлар кетмайди! Осонликча жон берадиган Суюн бургут йўқ!

У шкафнинг эшигини шарақлатиб очиб, негадир қишда киядиган пўстини билан қундуз теллагини олди-да, ҳамон тош қотиб турган Маржонойнинг олдиға қайтди.

— Жонгинам, ёлғизим, бебаҳо Маржоним, сени дунёда энг бахтли аёл қиламан, деб ўйлаган эдим. Орзуимга етолмадим...

Маржоной жон ҳолатда кафти билан унинг оғзини тўсди.

— Жон Суюн ака, ундай деманг!

Бургут унинг қўлларини ўпди, нам кўзларидан, юзидан ўпди. Гўё хотини олдида гуноҳқордай бежурьатгина, секингина ўпди.

— Кечир мени! — деди ўпкаси тўлиб. — Гуноҳқор Бургутингни кечир, худоға топширдим сени... — у томоғи гип бўғилиб, ўзини даҳлизга урди.

Маржоной эрини кузатишга ҳам ҳоли йўқ, гиламга мажолсиз йиқилди.

VI

Лочин ҳарчанд уринмасин, отасининг: «Онанинг сенига, сени Оллоҳға топширдим, болам!» — деган гапи сира хаёлидан кетмасди. Отасининг сўзларидан кишини сескантирадиган алақандай бир сир, ёмон бир хатарнинг нафаси келди. Лекин қанақа хатар — буни илғаб олиш мушкул эди. Фақат клубга яқинлашгандагина (клуб билан спорт зали ёнма-ён эди) Лочиннинг

ҳаловатини бузган бу ўй бошқа ўй, бошқа ташвиш билан алмашди: «Олтиной учрашувга келармикан, келмасмикан? Борди-ю, анов... Кларахон ҳам келса-чи? Унда нима бўлади?»

Клара, аслида Комилахон Қурбоновна, район комсомол кўмитасининг биринчи котиби, мусобақада уларга «шеф»лик қилди. Кларахон биринчи дақиқаларданок Лочинга меҳр қўйиб, алақандай эркалаб ва эркаланиб гапира бошлади. Соврин олган куни эса «дўстлар даврасига» таклиф қилди. Кларахон айтган «дўстлар давраси» ҳеч қутилмаганда хилват бир жой бўлиб чиқди. Ҳозир «ёт нигоҳлардан» холи бу хилватда ўтган бир кеча Лочиннинг эсига тушиб, вужудидан ўт чиқиб кетди, бир зум қалбини йигитлик ғурури чулғаб олди. Аммо шу заҳотиёқ эртасига дўстларидан эшитган дашномлари, айниқса, Олтинойнинг ўксиб-ўксиб йиғлаганлари ёдига тушиб, юрагида гашликка ўхшаш бир туйғу ғимирлади.

Ўша куни Лочин оқ кўпикка чўмган суюкли «Қалдирғоч»ида ҳаммани орқада қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб борганида, стадион тўла минг-минг томошабин баб-баравар оёққа турди, қарсак ва қийқириқлардан еру кўк ларзага тушди.

Ғалабадан кейин, Лочин боши осмонда, бетиним эркаланиб, елкасидан тишлашга уринган «Қалдирғоч»ни етаклаб дарвозадан чиққанида, уни тренерлари Соҳиб ака (ёшлар уни суйиб «Қўрбоши» деб чақиришади) бошлиқ дўстлари, улар орасида қизилга бўялган майин сочлари елкасига шалоладай қуйилган, ўйноқи кўзларининг теграсига кўм-кўк бўёқ сурилган, хипчабел, хушқад Кларахон кутиб олишди. Пойгадан аввал Кларахон опшоқ тишларини ярқиратиб кулганча: «Лочинга кўз тегмасин», деб туф-туфлаб эркалаб, сочларини силаб қўйганди. Энди у Лочинни кўриб, узоқданок:

— Вой, вой! — деб хитоб қилди. — Ғалаба муборақ, йигитча! Зўрсиз! Тулпорингиз чиройли, ўзингиз ундан ҳам чиройли бўп кетибсиз! — деди у, ён-верига шўх қаради. — Азиз дўстлар! Агар рухсат берсангизлар, районимиз фахри ва ифтихори Лочинжонни битта ўпаман. Қаршилиқ йўқми?

Ёшлар унинг таклифини қийқириқ билан қарши олишди.

— Қаршилиқ йўқ! Рухсат, рухсат!

Кларахон бўялган кўзларида ҳамон ўша шўх табасум, дуркун қомагини қилпиллатиб, ерни дук-дук бошиб Лочиннинг олдига келди. Ёш жувондан алақандай хушбўй атр-упаларнинг жуда ёқимтой, нозик ҳиди келарди.

Лочин кўпкари пайтидагидан бешбаттар юраги ўйнаб, жойида қотиб қолди.

Кларахон ҳам ўпса ўпақолмасдан, Лочиннинг ёнидаги дўстларига бир ўйноқи қараш қилди:

— Азиз дўстлар, айбга қўшмайсизлар, мен рус удуми билан ғолибимизни уч марта ўпаман! — у шундай деди-да, аввал Лочиннинг у юзи-бу юзидан, кейин лабларидан қаттиқ ўпди. Унинг билинар-билимас бўялган лабларидан... йўқ, бўёқ эмас, алақандай тотли конфет таъми келарди.

Атрофда қийқириқ бўп кетди:

— Қойил! Қойил! Яна! Яна! — дея жўр кулги янгради, фақат Қўрбоши қовоғини уйиб, Олтиной киприкларини аянчли пирширатиб, тескари ўтирилиб олди. Лочин кўкрагини тўлдирган ифтихор аралаш лаззатли туйғудан боши айланиб ичида кулди: «Қизғанишини қаранг унинг! Ҳалитдан рашк қилишни ким қўйибди сенга? Битта ўпса, бир жойим камайиб қолардимми?»

Улар ҳамон ўша хушнуд қайфиятда йироқроқда шай турган махсус автобус ва машиналар томон йўл олишди.

Кларахон Лочинни, Лочин эса Қалдирғочни етаклаб олганди. Олтинойдан бошқа ҳамма, ҳатто боя Кларахоннинг қилиқларини ёқтирмай қовоғини уйган қўрбоши ҳам, ғалабадан хиёл маст, бир гапириб, ўн кулишар, йўловчилар уларга ўтирилиб қарашар, баъзилар таниб, қўлларини силкитиб табриклашар эди.

Шу ҳолда улар махсус машиналар турган жойга етиб келишди. Кларахонни шахсий «Волга»си кутиб турар, Лочин эса Қалдирғочни четроқдаги ипподром отхонасига топшириши лозим эди. Шундай бўлдики, ҳамма автобусга чиқди-ю, фақат Кларахон билан Лочин ташқарида қолишди. Кларахон автобус шоферига буйруқ берди.

— Сиз ҳайдайверинг, Лочин иккимиз етиб оламиз!

Автобус жилди. Шунда Кумушбиби билан бирга орқа ўриндиқда ўтирган Олтиной ял этиб орқасига

қаради. Унинг тўсатдан мунг чўккан тимқора кўзлари: «Нега қолдингиз, Лочин ака? Юринг биз билан, юринг!» дея илтижо билан жавдирарди. Қумушбиби ҳам ўтирилиб қараб Лочинга муштини кўрсатди-ю, Лочин бир дақиқа иккиланиб қолди. Буни зимдан кузатиб турган Кларахон конфет таъми келган лабларини чиройли ҳимариб кулди:

— Сизга ошиқми дейман бу қизчалар?

— Ҳа шу... мишиқи қизчалар-да — деди Лочин беписанд. — Нимани ҳам тушинишади булар?

— Сиз-чи? Балоғатга етган эркакмисиз?

— Ўхшайманми?

— Ҳали кўрамиз, ўхшайсизми-йўқми? — Кларахон қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, дарҳол жиддийлашди:

— Мактабни битиргансиз, а? Эндиги режаларингиз қанақа? Спорт институтига кирмоқчимисиз?

— Йўқ,— деди Лочин. — Мен... адабиёт билан қизиқаман. Иложи бўлса, журналистика соҳасида ўқимоқчиман.

— Нега иложи бўлмас экан?— деди Клара.— Хоҳласангиз, Москвага ўқишга жўнатаман!

Лочин елкасини учирди:

— Билмасам... Иложи бўлармикан?

Кларахон ҳамон жиддий алпозда:

— Сиз учун иложини топамиз-да! — деб кулди. Сиздай ўткир, мард, талантли кадримиз бўлади-ю, бошимизга кўтармаймизми? Боринг, отингизни топшириб келинг. Бу масалани шу бутун ҳал қиламиз, Лочинжон!

Лочин Қаддирғочни ипподром отхонасига топшириб қайтганида Кларахон бегоқат кутиб турарди. Машинага чиқишдан аввал, Кларахон биринчи кўришдаёқ Лочинни ром қилган ўйноқи оҳангда:

— Мен сизни бир жойга... дўстлар даврасига таклиф қилсам, борасизми? Қўрқмайсизми?

Лочин шу бутун алақандай сирли бир нарса рўй беришини сезиб, аъзойи бадани ловуллаб кетди-ю, Кларахоннинг сўзларидан йигитлик ҳамияти исён қилиб:

— Кимдан қўрқаман? — деб ўдағайланди. — Сизданми?

— Қўрқмасангиз... кетдик! Ғалабани ювишимиз керак-ку ахир. Қарши эмасмисиз?

Лочин юрагида ғимирлаган алақандай ғулғула аралаш сирли, жозибали туйғуга бўйсуниб:

— Сиздай гўзал қиз таклиф қилади-ю, мен йўқ дейманми? — деди энтикиб. — Бошланг, қани!

Кларахон орқа ўриндиққа ўтирди-да, сурилиб Лочинга жой берди. «Волга» кўзгалди. Кларахон гўё уни танимайдигандай, гўё ёнига ўзи ёқтирмаган бир одам чиқиб олгандай, ҳайкалдай қотиб ўтирар, шофер ҳам қовоғи солиқ, худди Лочин унинг оғзидан ошини тортиб олгандай хўмрайиб олганди. Кларахон чамаси, шоферни чалғитиш учун жўрттага баланд овозда:

— Ҳозир биз борадиган жойга бошқа котиблар ҳам йиғилади, — деди ва қовоғидан қор ёққан ҳайдовчига билдирмай, юмшоқ, иссиқ кафтини секин Лочиннинг кўлига кўйди. — Ўша ерда ҳамма гапни гаплашиб оламиз. Хотирингиз жам бўлсин, улар ҳам ёрдам беришади сизга!

Машина Лочинлар тушган меҳмонхонанинг шундоқ ёнидан ўтиб (яхшиям болалар кўринмади) чап кўлдаги тор кўчага бурилди-да, сал юрмай, хилватроқ кўча юзидаги бир қаватли иштин уй рўпарасида тўхтади. Уларни Кларахоннинг ўзидан ҳам ёш, бири кўк кўз, малла соч, бири лўли башара икки қиз кутиб олишди.

— Менинг ходимларим, — деди Кларахон ва қизларга Лочинни таништирди. — Бу йигит пойгада биринчи совринни олган қаҳрамонимиз! Меҳмон қилишга тайёرمىсизлар, қизлар?

— Тайёرمىз, тайёرمىз! — чуғурлашди қизлар. Тор йўлакнинг охиридаги хилват хонага камтарона дастурхон ёзилган, бир шиша коньяк билан бир баркаш мева-чева кўйилганди. Уларни қарши олган қизлар дастурхон атрофида бир лаҳза парвона бўлишди-ю, иккисини ёлғиз қолдиришди.

Хонанинг деразаларига қалин, кимхоб дарпардалар тутилган, тўрига шойи мато ёпилган кўш каравот кўйилганди.

Лочиннинг вужудини яна бояги, бир-бирига зид ҳадик аралаш жўшқин истак қамраб олди. Кларахон буни сезиб қиқирлаб кулди-да, тўсатдан сансираб:

— Нима бало, қизлар билан ҳеч бўлмаганмисан? — деб сўради. — Ростдан, а? Ҳеч қачон, а? — У нимагадир суюниб, яйраб кетди. — Бўлмаса битта ич!

Лочин юраги кўксидан чиққудек гурс-гурс уриб, Кларахоннинг қўлидан шишани юлиб олди.

— Йўқ, ичмайман! Сен ҳам ичма!.. Ёмон кўраман!

Кларахон аллақандай талмовсираб:

— Бўлмаса... Нима қиламиз? — деб сўради-ю, қизариб кетди.

Лочиннинг энсаси қотди:

— Сен нима мақсадда чақирган бўлсанг — ўшани!..

— Ие? — кулди Кларахон. — Ёввошдан йўғон, дегандек... Бўлмаса... ваннага кириб чиқ! От ҳиди келяпти сендан. От яхши нарса-ю...

Лочин баданини чулғаб олган эҳтиросдан вужуди қақшаб:

— Ҳали шунақа де? — деди ғижиниб. — Отни яхши кўрадилару унинг ҳидини ёмон кўрадиларми? — У Кларахонни даст кўтариб, каравотга отди-да, бор кучи, қақшаб турган вужуди билан уни қучди.

Кларахон унинг болаларча укүвсиз, пала-партиш ўпишларидан безиллаб:

— Шошма, жонгинам! — деб ингради. — Ўзим... ўзим ўргатаман!

Унинг илтижолари Лочиннинг қулоғига кирмади. У бир неча дақиқа ҳушидан кетган одамдай ҳамма нарса ёдидан чиқди. Аста-секин ҳушига келиб, уйни, қаерга келганини, қаерда ётганини эслаганда эса йироқдан, назарида жуда овлоқдан Кларахоннинг беҳол овози қулоғига чалинди:

— Тулпор бўп кет, тойчоққинам... Дунё тургунча эслайман, ҳеч қачон унутмайман сени, чопағон тойчоққинам менинг!..

Рост, кечаси алламаҳалда меҳмонхонага кириб бориб, ногаҳон дўслари даврасига тушганида, айниқса, Олтинойнинг бўталоқнинг кўзларидай маъсум, маънос кўзлари билан тўқнашганида юрагида пушаймонга ўхшаш бир нарса ғимирлади... Ўзиям роса эшитадиганини эшитди. Айниқса, Салим қилтириқ билан Кумушбиби ёмон эзишди-ёв, чунки улар ҳам Қўрбоши бошлиқ дастурхон ёзишиб, тоза кутишган экан Лочинни.

Эртасига Кларахон кўринмади. Лекин ҳозир телевизорчилар билан келиб қолиши ҳам мумкин. Ажабо, ҳозир Лочин унинг келишини истамас, даставвал ди-

лида йигитлик ғурурини уйғотган ўша кечани эсласа, худди лойқа сувга шўнғиб чиққан одамдек ҳис этарди ўзини!..

... Лочин хаёл оғушида спорт залига яқинлашиб қолганида, чап қўлдаги клубдан Олтиной билан Кумушбиби чиқишди. Улар Лочинни кўрсалар ҳам, чамаси кўрмаганликка олиб қадамларини тезлаштирган эдилар, Лочин беихтиёр:

— Олтиной! Кумуш! — деб юборди.

Олтиной гўё бир нимадан кўрқиб кетгандай қаддини тезлаштирган эди, Кумуш уни қучиб, қулоғига бир нарса деб шивирлади-да, ўзи чопқиллаб, спорт залига кириб кетди.

Олтинойнинг эғнида вилоятга борганда кийган ва ўзига жуда ярашган калта, ҳаворанг кўйлак, оёғида пошнаси баланд ҳам эмас, паст ҳам эмас, бежиримгина оқ туфли.

У яқин-яқинларгача мактабда тўпифига тушадиган атлас кўйлақда юрар, ҳатто физкультура дарсларида ҳам бу кўйлагини алмаштирмас, фақат узун лозим ўрнига спортча шалвар киярди. Энди эса... Лочин уни тунов куни бу кийимда биринчи кўриб лол қолган эди, ҳозир ҳам беихтиёр маҳлиё бўлиб қолди.

Олтиной бу калта, ҳаворанг кўйлақда худди еттинчи-саккизинчи синфда ўқийдиган қизчаларга ўхшар, қадди нозик, бели, тегса чарс синиб кетадиган хипчиндай ингичка, оёқлари (вой тавба!) кинодаги раққосаларнинг оёқларидай узун, айниқса... кўйлагини сал туртиб турган кўкраклари чиройли эди. Улар энди етилган юм-юмалоқ, тигиз, майин шафтолиларга ўхшаб кетди Лочинга. Ўзиям, узун сочларини шахарчасига турмаклаб, кўзлари теграсини хиёл бўяб оптию (Кумушбиби ўргатган!) кўзни қамаштиргудек очилиб кетибди!..

— Олтин! Олтиной! — деди Лочин, беихтиёр овози ўзгариб. — Нега терс қарайсан? Ахир... ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку!..

Олтиной, бўйинини «Қалдирғочдай» чиройли буриб қийғоч қаради:

— Ростданми? — унинг кишини ром қилувчи катта-катта маънос кўзларида болаларча қувонч акс этди: — Ростданми? Ростдан ҳеч нарса бўлмадимми?

— Р-рост, — дудуғланди Лочин. — Рост, Олтин!

— Унда... унда мен сизни кечирдим...

— Олтиной! — Лочин ногаҳон қўйилиб келган меҳрдан кўнгли ийиб, қизнинг белидан қучмоқчи бўлди, бироқ Олтиной чаққон ҳаракат билан унинг қучоғидан чиқиб олди. Лочин у билан ёнма-ён бораркан, яна: «Кларахон кеп қолса нима бўлади?» деган ташвишли ўй кўнглидан ўтди.

Улар кирганда деворлари ҳар хил шиорлар, машҳур спортчилар суратлари билан безатилган, бурчаклардаги шкафларда диплом ва совринлар кўз-кўз қилиб терилган катта зал ёп-ёруғ, телевизорбоп ясатилган эди.

Тўрдаги стол атрофида кўкрагига кўш-кўш медалларини тақиб олган Қўрбоши, Салим қилтириқ ва Кумуш нима ҳақдадир қизнинг баҳслашиб ўтиришарди.

Чамаси Кумуш билан Салим қилтириқнинг гапларига қўшилмай маънос бош чайқаб ўтирган Қўрбоши Лочин билан Олтинойни кўриб, чеҳраси очилди:

— Э, келинлар, келинлар, совриндорлар! Ҳа, гап мана бунақа бўпти! Чин дўстлар арзимаган нарсага қовоқ-тумшуқ қилмасдан, кечиримли бўлишади мана шунақа!

Нимаси биландир, эҳтимол шиддатли қорамтир юзи, хурпайган, ғайир, беитоат сочлари, эликдан ошса ҳам бақувват, алп қомати учундир, кекса йўлбарсга ўхшаб кетадиган бу одам, аслида ёшларга жонини берадиган фидойи бир инсон эди. Бир маҳаллар у спортнинг бир неча турида донг чиқарган, енгил атлетика бўйича эса жумҳурият чемпиони даражасига кўтарилган, шу боис, Лочинлар учун унинг оғзидан чиққан гап қонун эди.

Қўрбоши ўз шогирдларининг мақсадини — ҳозир телевизорчилар ва шоирлар билан бўладиган учрашувни сиёсий баҳсга айлантормоқчи эканликларини эшитган ва тўғриси айтганда, бундан безовта эди.

Соҳиб ака — Қўрбоши буни очик айтди.

— Йўқ, у ёшларнинг нияти ёмон демоқчи эмас, аксинча, буни эшитиб, ҳурмати ошди, чунки адолат ва ҳақиқат учун кураш инсонни улугловчи энг олижаноб, энг юксак фазилат эканини яхши билади. Қўрбоши ўзи ҳам жумҳуриятда содир бўлаётган ноҳақликлардан қаттиқ изтиробда. Чунки кўзбўямачилик баҳона, ҳақиқий юлғичлар қолиб, ҳалол, бегуноҳ одамлар туҳматга учраётганини яхши биларди. Шулардан бири

Суюн бургут бўлса... Унинг бошига ҳам не ташвишлар тушмади. Лекин ҳалол экан, қўлларидан ҳеч нарса келмади. Демак, туҳматнинг умри қисқа, ҳақиқат эгилди, аммо синмайди, деган гап рости. Бургут эса синмоқ тугул, эгилмайди ҳам!.. Гап шу ерга келганда Қўрбоши ер остидан Лочинга бир қараб олди. Гарчи устоз меҳр аралаш ташвиш билан гапираётган бўлса ҳам, Лочин уни ёқтирмай:

— Гап менинг отамда эмас! — деб тўнғиллади. — Бутун эл хор бўляпти-ку, ахир!

— Биламан, болам, биламан, — Қўрбошининг овози янада мулозимлашди. У аввалгидан ҳам секинроқ, аммо ундан ҳам самимийроқ оҳангда давом этди. Уни бир нарса қаттиқ ташвишга соляпти. Авваламбор, улар, яъни Лочинлар жуда истеъдодли ёшлар. Истеъдод соҳиблари эса, айниқса, ўзларини спортга бағишламоқчи бўлган ёшлар унча кўп эмас. Хуллас, устоз шундан кўрқяптики, улар сиёсатдон бўп кетиб, ўз қобилиятларини жувонмарг қилиб қўйишмасмики, негаки, спорт билан сиёсат сув билан оловдек бир-бирига душман. Спорт худди санъатдек, кишидан бор кучи, қобилияти, иродасини бус-бутун баҳшида этишини талаб қилади. Бу — биринчи. Иккиламчи, келадиган адиблар, телевизорчи ва мухбирлар кимлар? Синашта одамлар эмас-ку? Меҳмонлар яхши кишилар бўлишса-ку, нур устига нур, башарти ораларида бирорта айвоқчиси бўлиб, бу ерда бўладиган қалтис суҳбатни тегишли жойларга етказса-чи? Ва, ниҳоят, улар жазм этган баҳсни туман ва вилоят раҳбарлари қандай қабул қилишади? Маъқул тушадими уларга, йўқми? Ахир, Лочинлар ўқишга боришлари керак-ку ҳали!

Шу ерга келганда Лочин тоқати тоқ бўлиб, ўрнидан туриб кетди.

— Виждон-чи, виждонни нима қиламиз, устоз?

Қўрбоши ҳорғин бош чайқаб:

— Виждон амрига бўйсуниб яхши, — деди ва қаттиқ уф тортди. — Умуман мен сенларни виждонларингга қарши боришга чақираётганим йўқ. Мен фақат... олишмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деган нақдни ҳисобга олиб, иш тутишга чақирмоқчиман, холос.

— Биз бўлсак... — деди Лочин лаблари титраб. — Биз сизни отни юрагидай юраги бор деб ўйлардик...

Қўрбошининг лаблари ҳақоратланган боланинг лаб-ларидай пирпираб уча бошлади:

— Энди билсаларинг, йўлбарс деганларинг куён чиқди. Шунақами?

Салим қилтириқ Лочинга ўқрайиб қаради.

— Сен ҳам жа-а ошириб юборасан-да!

— Бу ўзи шунақа! Принсипал! — пичинг қилди Кумуш.

Шу пайт ташқарида машина овози эшитилди, кет-ма-кет:

— Келишди, келишди, — деган шов-шув ва дупир-дупир оёқ товушлари қулоққа чалинди.

Кимдир «Телевизорчилар қани? Телевизорчилар йўқ-ку?» — деди ҳафсаласи пир бўлиб.

Қўрбоши ўрнидан тураркан:

— Хўп майли, бу ёғи вазиятга қарайлик, — деб қўйди.

Спорт залига беш-олтита ёшлар қуршовида теле-визорда кам чиқадиған, аммо таниқли, ёш бўлса ҳам соқол қўйган паканагина шоир билан елкасига чарм сумка осиб олган жиккаккина, абжиргина бир йигитча кириб келишди.

Лочин кўзлари олазарақ бўлиб эшикка тикилди. Йўқ, Кларахон кўринмасди. «Хайрият, келмапти. Бир ҳисобдан келмагани ҳам яхши!» — деди ичида, лекин кўнглининг бир четида, «нега келмадийкин?» деган нотинч бир ўй ҳам ғимирлади.

Елкасига қандайдир қора чарм тўрва осиб, қўлига микрофонни ушлаб олган абжир йигитча (у мусобақа пайтида ҳам оёқ остида ўралашиб юрганди) атрофини қуршаб олган ёшларга қараб:

— Ҳозир ўртоқлар, ҳозир, ҳозир, ҳаммасини туншунтириб берамиз, ҳаммасини! — деб билдирларди, сўнг пешвоз чиққан устозга:

— Э, домла! — деб хитоб қилди-да, ёнидаги серсоқол шоирга юзланди:

— Бу киши шу ажойиб командани вояга етказган машҳур тренер... Соҳиб ака...

— Жамолов, — деди Қўрбоши.

— Ҳа-ҳа, Соҳиб ака Жамолов бўладилар. Танишиб қўйинг, шоир!

Нисбатан ёш бўлса ҳам жингалак сочларига қиров қўниб, соқол қўйиб олгани учун бўлса керак, ёшига

нисбатан хийла катта кўринадиган таниқли шоир алақандай ийманиброқ аввал устоз билан, кейин бошқа ёшлар билан битта-битта қўл бериб кўришди. Унинг қўли қизларнинг қўлидай юмшоқ ва кичкина эди. Лочин ўзи билмаган ҳолда қўлини қаттиқроқ сиққан экан, у «их», деб кулди-да:

— Бунақа бўлмайти-да, укажон! — деди, қўлини ишқаб. — Чемпион дегани сал раҳмдилроқ бўлади-да, дўстим!..

Жиккак мухбир устозни қўлтиғидан олиб, четроққа тортаркан:

— Холироқ бир жой борми? — деб сўради. — Бор бўлса, совриндорларни олиб ўшатга кирайлик, гап бор, — шивирлади у, бошини алақандай сирли ликилатиб.

Ҳаммаси устознинг кабинетига киришди, мухбирнинг сирли шивирлаши алақандай бежо эди. Ўртада гўё нотинч бир шарпа ғимирлаб қолди.

Эшик очиқ қолган экан, мухбир:

— Эшикни ёпинг, ука! — деди Лочинга. — Қани, ўтирайлик, ўртоқлар. Гап шундаки, ўртоқлар, телеви-зорчилар келмайдиган бўлишди.

— Нега? — деди Лочин бетоқат.

— Негаки... — мухбир чайналди. — Совхозларинг нотинч эканми?

Лочин, гарчи отасини ҳозиргина уйда кўрган бўлса-да, юраги шув этиб кетди. У ўзини аранг босиб:

— Совхоз нотинч деб ким айтди сизга? — деди ўдағайланиб. — Мен мана шу совхоз... совхоз дирек-торининг ўғли бўламан! Керак десангиз, отамни чақи-риб келаман ҳозир.

Мухбир додирай бошлади.

— Э, кечирасиз, укажон! Биз билмасак. Район раҳбарлари шундай дейишди. Агар очигини айтсам, укажон, нафақат телевизорчилар, ҳатто биз, радио вакилларига ҳам бу ерга келишни, яъни сизлар билан суҳбат ўтказишни маслаҳат беришмади. Бу кишига раҳмат денг. Шунча гапга қарамасдан, мана, сизлар билан суҳбат қургани келдилар! — деди жиккак мухбир шоирга имо қилиб.

Лочин асабий кулди.

— Раҳмат! Жуда катта меҳрибонлик кўрсатибсизлар!

— Пичинг қилманг, укажон, — деди мухбир астойдил ранжиб, — мен-ку оддий бир мухбир. Аммо бу кишини танймайдиган одам йўқ жумхуриятимизда. Халқимизнинг севикли фарзанди бу киши.

Серсоқол шоир ўйғайсизланиб томоқ қирди.

— Қизишмайлик, дўстлар. Ҳақиқатан туманимиз катталари бизнинг бу ерга келишимизга рўйихушлик билдиришмади. — У шундай деб, Лочинга бир қараб қўйди. — Илоҳим юртларинг тинч бўлсин, укажон. Доим тинч бўлсин. Аммо, қандайдир тергов кетяпган эмишми?..

Лочиннинг хаёлидан «Анов ифлос Клара шунинг учун келмаган!» — деган фикр яшиндай ялт этиб ўтди-ю, ўзидан ижирганиб кетди. У бидирлоқ мухбирчани силтаб ташламоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Олтиной кулчадай юм-юмалоқ юзи лов-лов ёниб:

— Тухмат ҳаммаси! — деб хитоб қилди-ю кўзига ёш олди. — Яхшиликка ёмонлик. Бултур бизнинг қўра-мизга ўт тушиб олти юз қўйимиз нобуд бўлган эди. Шунда... директоримиз Суюн ака, жўжабирдай укаларимни етим қилмай деб, отамларни қаматмай элдан ёрдам сўрадилар. Эл беш юз ўрнига, олти юз қўй тўплаб берди...

— Директоримиз ўзлари юзта қўй бердилар ўшанда! — одатда кесиб-кесиб гапирадиган шаддоҳ Кумушбиби бу сафар ҳаяжондан энтикиб-энтикиб гапирди. Қизнинг сўзини Салим қилтириқ илиб олди.

— Агар шу директоримиз бўлмаганда бу спорт зал ҳам, клуб ҳам, фишт заводиям, янги уйлар ҳам — ҳеч нарса бўлмасди!..

Қўрбоши ер остидан шоирга кўз ташлади:

— Агар вақтингиз бўлса, тоққа чиқиб, ўша чўпонлар билан бир гаплашиб кетсангиз, ҳақиқат қилишга ёрдам берсангиз, кўп савобли иш бўларди, укажон.

Шоир, қиров қўнган жингалак сочларини силаб-силаб:

— Билмадим, — деди чайнаиб. — Албатта яхши бўларди, аммо... лекин... шу кунларда Москвага кетишим керак. Қолаверса... тергов органлари нима дейишаркин? Бизнинг ишимизга аралашингизга ким ҳуқуқ берди, дейишлари мумкин улар...

Бусиз ҳам бегоҳат бўлиб питирлаб ўтирган Салим қилтириқ:

— Қойил! — деб хитоб қилди-да, шартта ўрнидан туриб кетди. У тураётганда стол қийшайиб ағдарилди, гул солинган кўза ерга тушиб чил-чил синди.

— Э, кечирасизлар!

— Майли, майли, ҳечқиси йўқ!

— Туф денглар! Келган бало шу кўза билан кетсин! — деди устоз. Мухбирча ҳам шартта ўрнидан туриб:

— Йўқ, бу аҳволда суҳбатлашиб бўлмайди! — деб ўдағайлаган эди, шоир уни қўлидан ушлаб, жойига ўтказди.

— Гапиринг, ука, гапираверинг!

Сал ҳовридан тушган Салим қилтириқ ийманиброқ гап бошлади:

— Тўғриси айтсам... гап фақат бизнинг совхозда эмас, шоир ака! Бутун элимиз оёқости бўлди-ку ахир? Ё чиқаётган мақолаларни ўқимапсизларми? Чин порахўрлар, чин юлғичлар эмас, бутун ўзбек халқи порахўрлик касалига мубтало бўлган эмиш! Мен сизлардан сўраяпман жон акалар, ўқиганмисизлар бу мақолаларни ё ўқимаганмисизлар?

Шоир итоаткорона бош ирғаб:

— Ўқиганмиз, ўқиганмиз, — деб тан оди.

— Ўқиган бўлсангиз... сабаб, нега сукут сақлайсиз? Фақат сиз эмас, бошқа адиблар, бошқа зиёлилар қаерда юришипти? Наҳот бу шўрпешона халқни ҳимоя қиладиган бир мард топилмаса?!

Жиккак мухбир ҳамон питирлар, кўзлари бежо, ҳадеб эшикка қарар, сочлари қиров шоир эса худди шафқатсиз ҳукми кутаётган жиноятчидай бошини эгиб ерга қараб ўтирарди. Мухбир тоқати тоқ, нимадир демоқчи эди, Лочин оғзидан гапини олди:

— Йўқ, эл эмасмиз биз! — деди у бўғилиб. — На гурур бор бизда, на иззат-нафс!.. Қани... грузинларга тегиб кўрсин-чи ўша бўҳтончи журналистлар, алақачон кўзғалон қилиб юборарди бу халқ!

Олтинойнинг ёнида ўтирган Кумушбиби шоирга яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Мен Лочиннинг гапларига тўлиқ қўшиламан! — у нафаси етмай энтиқди. — Мана сизлар, адиб ва журналистлар, айниқса сиз, — Кумушбиби шоирнинг номини айтди, — айниқса, сиз марказий матбуотда

босилаётган бу бўхтон мақолаларга қарши нима қилардингиз? Бирорта мақола ёздингизми?

Шоир дир-дир титрай бошлаган қўлларини қаёққа яширишни билмай:

— Ў, синглим, синглим! — деб хўрсинди. — Сиз ўйлайсизки, бизни бу ноҳақликларга қуймайди деб, ачинмайди деб! Биз ҳам шу элнинг фарзандларимиз. Аммо... масала сиз ўйлагандан минг чандон мураккаб, минг чандон қийин! Ўзи шундай бўларкан. Ўрмонга ўт кетса, хўлу қуруқ баравар ёнаркан. На чора, синглим?

— На чора дейсиз? — Олтиной гапиролмай яна кўзига ёш олди. — Начора деб, қўлни қўлтиққа уриб, ўтираверасизларми? Ахир... эл-юрт сизларга суянади-ку? Бизнинг дардимизни сиз ёзувчилар, зиёлилар, журналистлар айтмаса, ким айтади?

Шоир, ҳамон боши ҳам, оқ аралаш чўққи соқолининг учларини лаблари билан ҳамариб, сукутта кетганди.

Жиккак мухбир унга ёрдамга шошилди:

— Ўртоқлар! Азиз ёшлар! Биз сизларнинг ёниб айтган бу сўзларингизга тушуниб турибмиз. Аммо-лекин бу мавзу бугунги мақсадимизга зид! Биз бугун батамом бошқа ниятда, яъни сизларнинг спорт соҳасидаги галабаларингизни бутун жумҳуриятга пропаганда, яъни ташвиқот қилгани келганмиз. Ўртоқ тренер, сиз нима дейсиз, — деб мунгайиб, бўлаётган гапларга жимгина қулоқ солиб ўтирган устозга юзланди.

Қўрбоши елкасини қисди.

— Билмадим, ука. Ҳарқалай, бу ёшлар ҳамманинг тилида ва дилида юрган гапларни айтишяпти. Тўғриси айтсам, мен авваламбор жумҳурият раҳбарларига ҳайронман, — деди у тобора қизишиб. — Марказдан келган бир гуруҳ каззоблар истаган номаъқулчиликларни қилишяпган эмиш. Одамларни уриб, майиб қилаётган эмиш! Эркаклар қолиб аёлларни, мансабдорлар қолиб, шўрлик бригадирлар, звено бошлиқларига қамашяпган эмиш! Раҳбарларимиз қаёққа қараб ўтиришяпти? Улар нега сукут сақлашади?

Салим қилтириқ пичинг қилди:

— Раҳбарларимиз ўзлари қалтираб юришган эмиш!

Абжир мухбирча ўтирган жойида оёғи қуйган товукдай питирлаб ўрнидан туриб:

— Ўртоқлар! Раҳбарларимиз бошига ҳуда-беҳуда тош отмайлик. Булар-ку, ёшлар, сизга нима бўлди, домла? — деди.

— Мен нима ҳам дейман? — деди устоз. — Ўйлайманки, бу ёшларнинг гапида жон бор... Булар қуйганидан айтишяпти бу гапларни!

— Ўртоқлар! Азиз ёшлар! — Мухбир ғала-ғовурни босишга уриниб, қўлидаги микрофонни ҳавода сил-китганча ўтирганларга илтижоли нигоҳ ташлади. — Менинчга, ҳурматли адибимизга отилаётган тошлар адолатдан эмас! Кеча мен ўз қулоғим билан эшитдим. Бу киши сизларнинг раҳбарларингизга жуда қаттиқ гапларни айтдилар. Башарти совхоз нотинч бўлган тақдирда ҳам, яъни тергов кетаётган ҳолатда ҳам, ота учун бола жавоб бермайди, дедилар бу киши. Хуллас, мен нима демоқчиман, ўртоқлар! Мен демоқчиманки, биз ҳозир спорт соҳасида эришган галабаларингиз ҳақида суҳбат қуриб, уни магнитофонга ёзиб олайлик. Мен ваъда бераман: районингиз раҳбарлари нима демасин, бу суҳбат эфирга чиқади. Бутун жумҳурият эшитади уни!

Лочин унинг гапини шартта бўлди:

— Кечирасизлар. Мен бу суҳбатда иштирок этолмайман!

Маҳмадона мухбирнинг гапидан кўнглига гулгула тушиб, аранг ўтирган Лочин шитоб билан залдан отилиб чиқди. Лекин майдон охирига борганда орқадан:

— Лочин ака! — деган овоз келди.

Олтиной! Лочин беихтиёр тўхтади. Олтиной чоп-қиллаб келиб, унинг рўпарасида тўхтади.

— Тунов куни отам айтувдилар. Шу гапни... Суюн акамларга айтиб қўйсангиз...

Лочин қовоғини солди.

— Қайси гапни?

— Отам... отам айтдиларки, Суюн бургут ҳамма айбни ўз бўйнига олавермасин. Мен ҳам ўз гуноҳимга ўзим жавоб бераман, дедилар.

Яқиндаги чироқ шуъласида Олтиной боягидан ҳам нозик ва алақандай меҳрга муҳтож, ожиз кўриниб кетди кўзига. Лочин унинг илтижо билан порлаб турган маъсул нигоҳига кўзи тушди-ю гуноҳкорлик туйғуси аралаш чексиз бир меҳрдан юраги ийиб, қизнинг белидан қўрқинқираб, аста кучди. Ҳақиқатан

Олтинойнинг бели хипчиндай ингичка ва итоаткор, кўкраклари энди етилган шафтолидай юм-юмалоқ, майин, тифиз эди.

— Битта ўпсам майлими, Олтиним, Олтинойим менинг?

Олтиной ҳамон ўша маънос кўзлари порлаб, секин деди:

— Боя айтган гапларингиз рост бўлса... Анов Кла-рахон билан ораларингда ҳеч нарса бўлмаган бўлса... майли!..

VII

Ветеран билан Бибисора момо тонг чоғи йўлга чиқшиди. Ветеран бир неча йил аввал пенсияга чиқаётганида беришган янги «Волга»сининг рулига ўзи ўтирди. У машина ҳайдашни урушда ўрганган, кейинчалик катта лавозимларни эгаллаганда ҳам шахсий шофёри ўрнига бот-бот ўзи ўтириб, ўзи ҳайдашни яхши кўрарди. Лекин у пайтлар бошқа экан, ҳозир бошқа. У биринчи куни, гарчи йўлда тез-тез тўхтаб, чой ичиб, дам олса-да, кечқурунга бориб анча ҳориб қолди-ю вилоят марказида (бу вилоят Суюн бургут яшайдиган вилоятга чегарадош, лекин Маржонтовдан узокроқ, камида яна юз-юз эллик чақирим юриш керак эди) бир маҳаллар Марказқўмда бирга ишлаган ҳозир эса Ветеранга ўхшаб, фахрийлар сафига қўшилган оғайнисиникида тунади. Оғайниси Ветерандан бир неча ёш кичик, аммо ичидан пишган, бургани тақаларга қодир қари туллак эди. Отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бу одам пенсияга чиққач, туман фахрийларига раҳбар бўлиб олибди. Оғайниси Ветеранни кўриб аввал аллақандай талмовсираб қолди, кейин шоша-пиша қўш табақали темир дарвозасини очаркан: «Ҳайда, машинангни! Ҳовлига қама!» деди катта кўча томонга қарай-қарай.

Ветеран оғайнисининг бу хатти-ҳаракатини кейин тушунди. Улар алламаҳалгача қулоқларини қулоқлари, оғизларини оғизларига қўйиб отамлашишди. Оғайнисининг айтишича, бу вилоятни ҳам Москов терговчилари босган, юрт беҳаловат, ҳаммаёқ алғов-далғов экан. Оғайниси шуни айтиб:

— Сен билан биз бахтли одамлар эканмиз! — деди шивирлаб. — Хўп вақтида ишни йиғиштириб, тўғри-

лаб олган эканмиз пенсиямизни, эса... мансабга қизиқиб ўтираверганимизда ким билсин, нима бўлардик, биродар?

Бу гап Ветераннинг кўнглига ўтирмади:

— Йўқ, — деди у улкан, оппоқ бошини чайқаб. — Сен билан биз ишлаган вақтимизда пора нималигини билмас эдик, оғайни. Демокчиманки, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаган бўлсак, ўзимиз ҳалол бўлсак... қайси гуноҳаримиз учун жавоб берардик?

Оғайниси кўнглида: «Э-э... ҳалиям юрган экансан чучварани хом санаб, азизим! Буёқларда нималар бўлаётганини билмас экансан?» — деди-ю, бироқ бу тўпорироқ одамнинг дилига озор беришни истамай, бўғзига келган гапни ичига ютиб қўяқолди.

У кўп нарсани билар, куни кеча оғайнисининг куёви — Маржонтов деган машҳур чорва совхозининг директори қамалганидан ҳам бохабар эди. Оғайниси ичида ундан ранжиди, ҳатто ҳадиксирай бошлади. «Ким билсин, битта-яримтаси куёви қамалиб, шогирди шубҳа остига олинган бу қоқбош унинг уйида тунаганини кўриб қолиб, районда изғиб юрган терговчиларга етказса... улар бунга қандай қарашади?»

Шу боисдан Ветеранни бошдаёқ ҳадиксираб кутиб олган фахрийлар бошлиғи, эртасига уни тонг отмасдан уйғотди, бир пиёла чойни наридан-бери ичириб, гира-ширада йўлга солиб юборди...

Буни пайқаб қолган Ветеран аввал оғайнисидан ранжиди, лекин кейин ўйлаб қараса, унинг шундай қилгани бир жиҳатдан яхши бўлган экан, Маржонтовга барвақт етиб боришди...

Маржонтой билан Лочин Суюн бургутдан хабар олгани шаҳарга кетишган экан, эшикни юзи кулчадек-кина, истараси иссиқ бир қизалоқ очди.

Қизалоқнинг айтишича (Момо уни кўриши биланок «Айланайин Олтиним, оппоқ қизим, Олтиним!» деб айланиб-ўргилиб қолди.) Маржонтой билан Лочин уч кундан бери ҳар куни шаҳарга қатнар, тонг отмай кетиб, кун ботганда қайтишар экан.

Олтинойнинг гапидан кейин Момо бирдан оҳ-воҳ-лаб, оқсоқланиб қолди. Қизалоқ унинг қўлтигига кириб, ҳовлига бошлади.

Ветеран машинани бостирмага қўйиб, уйга кирганида, Бибисора момо қизалоқни бағрига босиб, теб-

раниб ўтирар, у алланималарни айтиб, гўё ўлган одамни йўқлагандек йўқлаб йивлар, унинг гапларига тушуниб бўлмас, бироқ овозининг ўзиёқ юракни зир титратарди.

Ветеран унинг ёнига ўтириб, тасалли беришга чоғланган эди, момо ёнига мос тушмайдиган бир чаққонлик билан қизалоқни бағридан қўйиб юборди-ю, кўзлари совуқ чақнаб:

— Бор! — деди сенсираб! — Этагимга ёпишавермай... бор анов куёвимди қамаганлара! Совет ўқиматининг устини бўлганман, босмачилар билан олишиб, шу ўқиматининг хизматини қилгонман деб мақтанувчи эдинг. Бетарансан! Недан қўрқасан?

Ветеран икки қўлини кўксига қўйиб, ёлворишга тутинди:

— Шошма, момо, бораман. Ҳамма идораларга кираман. Худо хоҳласа...

Момо чолига ялт этиб қаради:

— Ҳа, худо бор! — деди у Ветераннинг гапини бўлиб.— Худони тилга олмас эдинг, бундан буёғи уни эсингдан шифарма, Ветеран!

Ветеран итоаткорона бош ирғади:

— Хуллас калом, бу ишнинг орқасидан тушаман, хотиржам бўл, моможон! Маржоной келсин, нима бўлди, нима қўйди, билайлик. Сабр қил, Бибисора...

Бибисора момо унинг гапларига қулоқ солмай, ерни икки кўллаб муштлаганича, яна йўқлашга тутинди:

*Айланайин, Маржоной,
Қайда қолдинг, Маржоной?
Тилаб олган ёлғизим
Сўраб олган юлдузим,
Сенга келган бу бало,
Менга келса бўлмасма,
Сўраб олган юлдузим,
Тилаб олган ёлғизим?*

Момога қизалоқ ҳам қўшилди-ю Ветеран юраги вайрон бўлиб, секин ўрнидан турди.

Ҳовли бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди. Ўғай бўлса ҳам туғишган қизидай яхши кўрган Маржоной, шу ерда ўнинчи синфда ўқиб юриб, Суюн билан қочиб кетганда, дод деб пешонасига урган Шербўта Норбўтаев аста-секин кўникиб кетганди. Кейинчалик эса ҳар йили

ёзда Маржонтовга келиб, куёви Суюн бургут момо иккисига қуриб берадиган оқ ўтовда бир-икки ой дам олиб, қимиз ичиб, ҳордиқ чиқариб кетадиган бўлганди. Келган-кетганида момо иккиси бир кун, ярим кун шу ҳовлига тушардилар. У маҳалда саҳни камида ярим гектар келадиган бу боғ-ҳовли бамисоли жаннатдай яшнаб ётар, ўртадаги ёғоч сўри атрофига экилган хина, райхон, гултожихўрозлар ҳовлига ажиб бир гўзаллик бахш этарди. Ҳозир бу гуллар ҳам, гуллар ортига экилган памилдори ва қалампирлар ҳам — ҳаммаси қуриб-қовжираб қолган, дарахтлар ҳам, худди Суюн бургутга мотам тутгандай, шумшайиб турар, териб олинмай ерга тўкилган олма, беҳи ва олхўрилар бедазорда гилам бўлиб ётарди.

Ветеран уй олдидаги ўрик тагига ўрнатилган катта сўрининг чеккасига омонатгина ўтириб, офир хаёлга толди. Одатда, ҳар сафар улар келганда, Маржоной кечқурунлари ҳовлига сув сепиб, бу сўрига гилам, устига қат-қат кўрпачалар ёзиб, юмшоқ пар ёстиклар ташлаб қўяр, Ветеран шу ёстикларга ёнбошлаб, ўқиманган китоби, қизиқмаган нарсаси йўқ невараси Лочин билан гурунглашишни яхши кўрарди. Шўрлик Лочин! У отасини жонидан ҳам яхши кўрар, улар ота-бола эмас, сирдош-маслақдош икки оғайнига ўхшашар эди. У ҳам онасидан бешбаттар қовурилиб, адоий тамом бўлгандир?

Ветераннинг хаёлини ёш боланинг «Ветаран бобо!» деб чақирган овози бўлди. Дарвозадан кирган жойда етти-саккиз яшар, юм-юмалоқ, хўша семиз бир бола унга тикилиб турарди.

— Хўш болам? — деди Ветеран ҳайрон бўлиб.

— Сизни бобомлар чақиряптилар! — деди болакай, овози қўнғироқдай жаранглаб. — Ош тайёр, кеп ош еб кетсинлар, дедилар.

— Қайси бобонг?

Болакай, гўё менинг бобомни танимайдиган қанақа одамсиз, дегандай лўпши юзида аранг кўринган митти бурнини жийириб:

— Бобом-да, Мансур бобомлар! — деди.

— Ҳа... Мансур меш де, ўғлим?

— Ўзингиз меш! — болакай шундай деб тура қочди, сўнг кўчадан «Ўзингиз меш! Ўзингиз меш!» деб калака қилган овоз эшитилди.

«Бу мешқорин менинг келганимни қаёқдан билди? — хайрон бўлди Ветеран. — Ер тагида илон қимир-ласа билади бу қари тулки! Чамаси ё машинамни кўриб қолган, ё битта-яримтаси етказган!»

Ветеран Мансур мешни кўндан буён, вилоят қўмитасининг котиби бўлиб юрган чоғларидан бери яхши билар, бир маҳаллар оралари ёмон эмас эди. Кўз очиб кўрган хотини оламдан ўтиб бир қиз, бир ўғли билан бева қолганида, унга Бибисора момони топиб берган ҳам мана шу Мансур меш эди! Рост, ўрнини Суюн бургут эгаллаганидан бери у ҳар келганида меҳмон қилмай жўнатмайдиган Мансур меш кўришишни ҳам истамади.

Ветеран бир оз иккиланиб ўтиргач, собиқ директорни кига чиқишга аҳд қилди. Ҳарқалай, бу қари тулки бу ердаги ҳамма ишлардан, хусусан, куёви Суюн бургутнинг бошига тушган маломатдан бохабар бўлмоғи керак. Куёвигача чоқ қазиганларнинг бири ҳам шу мешқорин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Нима бўлганда ҳам душманнинг сиртида бўлгандан ичида юрган яхши, кўнглида нима бор — билиб қўйган яхши.

Ичкаридан ҳамон момонинг дийдиёси эшитилар, бироқ энди кампирнинг овози йиғидан бўғилган, но-чорлашган эди.

Мансур меш кўча юзига қурган катта сўрисида қорнини чарм тўрвага солиб, тўрва боғичларини бўйнига осиб, қат-қат кўрпачалар устида ёнбошлаб ётар, унинг доимий ҳамроҳи, «Девонаи ростгўй» деб донг чиқарган шахсий қизиқчиси, паканагина кўса сўри атрофида пилдираб хизмат қилиб юрарди. Мансур меш ветеранни кўриб кўзғалмоқчи бўлганда, кўса:

— Э, кўзғалманг, хўжайин, кўзғалманг! — деб қикирлаб кулди. — Сиз кўзғалсангиз ер курраси бир томонга оғиб, ҳаммамиз асфаласофилинга кетамиз, жон хўжайин!..

Мансур меш қовоғини уйиб ёлғондан дўқ урди:

— Қирқ йил қирғин бўлиб, ҳамма қирилиб кетса ҳам, сен тегирмондан тирик чиқасан! Бор, ишингни қил, кўса!

Ветеран, Мансур меш билан салом-алик қилишиб, ҳол-аҳвол сўрашган эди, гапга яна кўса аралашди:

— Э, хўжайиннинг ишлари ҳаммиша беш! Ҳалиги... зўрники тегирмон юргизади, деган гапни биласиз-ку,

меҳмон! Хўжайин ҳам шўтга ётиб, бутун вилоятни юргизиб ётиптилар! Хи-хи-хи! Битта олдимми, хўжайин?

Мансур меш, хўжакўрсинга жаҳди чиққан бўлиб:

— Оғзинга келганини гапираверасанми, қариб қу-йилмаган, кўса! — деб ўдағайлади. — Айтдим-ку, бор, чой-пой келтир, деб!

Кўса қўлларини кўксига қўйди:

— Хўп бўлади! Пошшойи оламнинг сўзи амри вожиб! Ҳозир гатоп қиламиз, аъло ҳазратлари!

Мансур меш кўкрагига осилиб тушган бақбақасини мамнун силаб:

— Тили ёмон, эси пастнинг! — деб кулиб қўйди. — Худо уриб, пайғамбар асоси билан туртган бир ғариби нотавон! Ҳайдаб юборай дейман-ку, бекорчиликда эрмак... Ҳазил қиламан, деб ҳаддидан ошиб кетади, тентак!..

— Ҳайдаб нима қиласан? — деди Ветеран. — Ҳамма подшоларда ҳам бўлган бунақа масхарабозлар!

Мансур меш қорнига кийдирилган чарм тўрвачани кўтариб, бир қимирлаб қўйди.

«Ёпирай, бурунгида ҳам семириб фил бўп кетипти-ку бу «пошшойи олам?» Қандай юради, қандай яшайди?»

Мансур меш «эски қадрдонига» ўғринча бир қараб қўйди:

— Хў-ўш, «Маржонтов»га кеп қоптилар. Қайси шамол учирди?

«Бурганин!» кетини кўрган айёр! Гўё менинг нима учун сарсон бўп юрганимни билмайди!»

Ветеран юзига қон қуйилиб:

— Шу гап нима керак, Мансурвой? — деди, ўзини аранг босиб. — Ё куёвим Суюн бургутнинг бошига тушган маломатдан беҳабармисан?

Мансур меш ётган жойида бир тебраниб олди:

— Ҳа, Бургутга қийин бўлди-ёв! — деди Ветеранга қарамай. — Тунов куни Московдан келган прокурорлар тинтув қилди қўрасини! Шу ишга аралашмай деб, жалиниб-жалварсам-да, гувоҳ бўласан, деб қўйишмай олиб чиқишди. Сенга ёлғон худога чин, биродар, сира кўнглим тортмағон эди бу ишга, аммо «йўқ», деб бўлади бу прокурорларга?.. Гапнинг пўсткаллеси... анча

пул чиқди! Пул ҳам майли, олтин чиқди куёвингди кўрасидан!

Ветеран юраги орқасига тортиб:

— Олтин! — деб хитоб қилганини ўзи ҳам билмай қолди. — Олтин қаёқдан келади уларга?

— Олтинки, бояги... оқинчоқ-тақинчоқларни айтаман! — деди Мансур меш. — Қизингга-да ҳайронман. Ақлли жувон! Қайдан ўч бўлди бу чиркин зеби-зийнаглара! Сирға-пирға деганди бирлаб ол, санаб ол! Бир тўрва чиқса-я? Камида бир кило келади! Боз устига бир халта пул! Хўп, барака топкур, шунча пул, шунча тилло жиғибсан, отхона-потхонага жашир! Жерга кўм! Тилла буюмлар сандикдан, пуллар кўрпа орасидан чиқса бўлама?

«Бир тўрва олтин»ни эшитиб, ўз қулоқларига ишонмаган Ветеран, коса тагида ним коса борлигини аңлади-ю бирдан портлади:

— Ҳалолдирки, сандикда сақлаган! Гувоҳ бўлган одам... ёлғон гапирасан! Ўзинг сирға-пирға дейсан-у, тагин уялмайин олтин дейсан! Олтин эмас, Бибисора билан марҳум қайнонасида қолган узук-жузук бу!

Мансур мешнинг жир босган қовоқлари тагида симобдай милтираган қисик кўзлари ярқ этиб очилди-ю, филнинг оёқларидай йўғон, калта оёқларини хонтахта тагига узатиб, аранг қаддини ростлаб ўтирди.

— Сен... Норбўтайип! Менга ўшқирма! — деди у гўдакнинг бошидай сарғиш тук босган қорамтир муштини тутиб. — Тўғри сўз туғишқанингга ёқмайди! Мен сенгаям, анов шогирдинг, вилоят кўмитасининг биринчи котибигаям булгур кўклам айтғонман: бекорга қияпсанлар бу ишни деганман! Суюн бургут, бургут бўлмоқ тугул шер бўлса-да, эплаёлмайди бу ишги, дегонман! Ёшлик қилади дегонман! Йўқ, гапимга кирмадинглар! Мансур қариса-да, ўрнини бергиси келмаяпти деб ўйладинглар ҳамманг! Мана, не бўлди энди? Охири вой бўлдима, йўқма?

Ветеран безгак тутгандай қалтирай бошлади.

— Нафасингни совуқ қилма, Мансурвой. Пок йигит, ҳалол йигит куёвим Суюн бургут!

— Пок жигит, ҳалол жигит! — Нафаси етмай ҳансиради Мансур меш. — «Алвасти сой»да кўра жониб, жетти юз қўй ўлди! Укуматдан яшириб, ёпғилиқ қозон ёпғилиқ қилиб жуборди — бу ҳалол куёвинг! Пора

бериб, мени жиқитиб, директор бўлди бу ҳалол жигитинг!

— Кимга пора беради?

— Ҳа, билмеймин де? Ҳеч нарсани билмеймин де, айёр болшебик? — Мансур меш, қат-қат бақбақаларини силкитиб, ёқимсиз кулди-да:

— Кимга бўларди? — деб хириллади. — Уни директор қилган ким? Ким бўлса, шунга берди порани! Эллик минг пора бериб директор бўлгон бул ҳалол куёвинг! Маълумот бор прокурорларда. Ҳамма маълумот! Ушал порахўр шогирдинг ҳам қамалади ҳали!

Ветеран дабдурустдан гап тополмай довдираб қолди. Миясини эса афсус-надоматга тўла аламли ўйлар шафқатсиз пармалади: «Ҳа, нега қари фирибгарнинг гапларидан дарғазаб бўласан? Нега дағ-дағ титрайсан? Илоннинг ёғини ялаган бу иғвоғарни лавозимларга кўтарганлардан бири ўзинг эмасмисан? Вилоятда котиблик қилганингга кўллаб-қувватлаб, катта йўл очиб бермаганмидинг бу туллакка?»

У хонтахтадаги бир пиёла яхнани симириб, ўпкасини тўлдириб нафас олди-да:

— Ҳа, кўп хизмат қилибсан прокурорларга! — деди фиғони чиқиб. — Биладан, Бургут шўрлик ўрнингни оптики, устидан юмалоқ хат ёзиб, иғво уюштириш билан оворасан. Аммо билиб қўй, Мансур, ал қасосул минал-ҳақ! Тухматнинг умри қисқа. Кимки, бировга чоғ кавласа ўзи йиқилар, деган донолар. Қайтар дунё дейдилар буни!

— Бу нақлди билар экансан, сен ҳам туҳмат қилма, эски йўлдошингга! «Маржонтов»ди қирқ йил тебратиб, наинки бир қўйи, ҳатто кўзисини жеган эмас Мансур! Мен сенга нима жомонлик қилдимки, менга маломат тошини отасан, Норбўтайип?

«Йўқ, гап топиб бўлмайди фисқи-фужурда устаси фаранг қирриққа! Ёпирай, наҳот даври-даврон мана шунақа оғзи қон бўриларга қолган бўлса! Қирқ йил халқнинг нонини яримта қилган, унинг ҳисобига бўрдоқдай семирган бу юлғичлар ҳануз отда бўлса-ю, элнинг энг ҳалол, энг адолатли ўғлонлари туҳмат балосига дучор бўлиб юрса? Майли, нима бўлгандаям унинг бу мешқорин қашқир билан баҳслашиб ўтириши ақлдан эмас!»

Ветеран хаёллари ағдар-тўнтар, ўрнидан турди:

— Бас, гап тамом, — деди у, юрагидаги ғулу билан олишиб. — Мен ҳаммасига тушундим!

— Нимага тушундинг? — ётган жойида ўдағайлади Мансур меш.

— Шунга тушундимки, куёвим шўрликка бўлаётган барча игво, барча тухмат, барча фириб ишларнинг бошида сен турибсан! Шунга тушундим!.. Аммо-лекин ёдингда бўлсин, Мансурбек! Сен шохида юрсанг, мен баргида юрадиганларданман! Сендай оғзи қон қашқирлар билан курашишга кучи етади Норбўтаевнинг! Билиб қўй, ҳақиқат қарор топмагунча олишаман сен билан. — Ветеран шундай деди-да, худди саксонга бориб қолган қария эмас, навқирон йигитдай ерни гурс-гурс босиб, катта кўча томон йўналди.

— Менга қара, ҳой қариб қуйилмаган болшебик! — қичқирди Мансур меш. — Тўхта, яхши маслаҳатим бор!

У болдиридай йўғон, калта қўлларини хонтахтага тираб ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ хонтахтанинг бир ёғи «чарс» этиб синди-ю, дастурхондаги чойнак-пиёла, мева-чева тўла тақсимчалар гиламга ағдарилди...

Ветеран, кўзига ҳеч нарса кўринмай, асфальт йўлда қоқиниб, гўё чўққа кўмилган қумғондай қайнаб, хаёлан ҳамон Мансур меш билан олишар эди. Ногаҳон хаёлига: «Маржоной билан Лочин қайтдимикин, йўқмикин?» деган фикр келиб, юраги увишиб кетди-ю, шу ҳолатда ҳовлига кириб борди.

Йўқ, отхона айвонида «Қалдирғоч» кўринмасди. Ветеран деразадан ичкарига қаради: йиғидан тўхтаган Момо ҳовлида иягини тиззасига қўйиб, мунғайиб ўтирибди. Ветеран унинг олдига киришга журъат этолмай, юраги безиллаб, «гуп» этиб сўрига чўқди.

IX

Ўша куни Маржоной билан Лочин одатдагидан сал кечроқ йўлга чиққан эдилар. «Қалдирғоч», гарчи йўрға бўлмаса-да, ҳеч бир отнинг юришига ўхшамайдиган, кишини қийнамайдиган, майда қадам юриши бор эди. Жонивор шу юришига тушиб олса, ўзини гўё енгил машинада ўтиргандай сезарди одам. Лочин эгарга ўтириб, онасини орқасига, қалин кўрпача устига ўтқазиб,

йўлга чиққанди. «Қалдирғоч» одатдагидай майда қадамга тушиб, гўё «Жигули»дай енгил учиб кетди-ю, улар соат ўн бирларга қолмай, шаҳарга етиб боришди. «Қалдирғоч»ни кўчада қолдириб бўлмас, Лочин уни кўча тугул, ўз ҳовлиларига ҳам ишонмас эди. Яхшиям, устоз «қўрбоши» шаҳарга кираверишдаги чоғроқ бир ҳовлида турар, Лочин ҳар сафар «Қалдирғоч»ни унинг ҳовлисида қолдириб кетар, устоз уйда бўлса, отга ўзи қарарди.

Марказдан келган терговчилар шаҳар ўртасидаги уч қаватли райком биносидан жой олишган, бино олдидаги майдон ҳар куни одамга тўлиб кетарди. Аксарияти хотин-халаж, мунқайиб қолган чол-кампишлардан иборат бу оломон райком ёки райижроқўмга келган илтимосчилар эмас, ҳибсга олинган кишиларнинг хотин бола-чақаси, ота-оналари эди.

Терговчилар келгач, бино атрофи темир панжара билан ўралиб, рухсатнома берадиган қоровулхона ўрнатилди. Арзга келганлар аввал шу хонадан ё Шарановский, ё унинг ёрдамчисига телефон қилишар, фақат у рухсат берсагина пропуск ёзилиб, уларнинг ҳузурига кириш мумкин эди. Шу сабабдан ичкарига камданкам одам кира олар, кирганлар ҳам аксар ҳолларда йиғлаб чиқишар, худди райком биносини ёв босадигандай, итузумнинг уруғидан ҳам кўпайиб кетган милиционерлар эса, йиғилган оломонни ҳайдашгани ҳайдашган эди. Оқибатда, котиблар ва ижроқўм раҳбарларига ҳам ичкарига кириш қийинлашган, шикоятчиларнинг куни эса навбат кутиш ва милиционерларнинг ҳақоратларини эшитиш билан ўтиб кетарди!

Маржоной ҳам ўғли билан бу ерга учинчи келиши, аммо бир мартагина телефонда Шарановскийнинг ёрдамчиси билан гаплашиб, рад жавобини олганини айтмаса, ҳали ҳеч кимнинг қабулига киролмади. Бутун эса, қасдига олиб, Шарановский вилоятга кетган, у қайтиб келадими, йўқми, келса қабул қиладими, йўқми, буни ҳеч ким билмас, чунки Шарановскийнинг йўқлиги сабаб, милиционерлар ичкарига пашшани ҳам қўйишмасди.

Маржоной билан Лочин райком биноси рўпарасидаги чоғроқ боққа ўтиб, бўш скамейкалардан бирига ўтиришди. Кўпдан бери суғорилмаган боғ ярим ташландиқ бир чакалакзорни эслатар, хиёбонлар қовжи-

раган хазон, йиртилган газета, фикимланган қоғоз (эхтимол инобатга олинмаган шикоятлардир) парчаларига тўлиб кетган эди. Ҳали саратон кирмасдан туриб сўлинқираган, япроқлари тўкила бошлаган дарахлар майдонда хомуш ўтирган ғамгин одамларга гўё ҳамдардлик билдираётгандай мунғайиб қолган эди.

Маржоной, худди момога ўхшаб, қўллари билан иягини ушлаганича, хаёлга толганди. Лочин ойисининг бир ҳафтадаёқ сўлиб, бир тутам бўлиб қолган юзига, киртайиб ичига ботиб кетган кўзларига зимдан тикиларкан, юраги игна санчигандай безиллаб, қўлидаги катта тутунни оёқ остига қўйди. Бу тутунда отаси яхши кўрадиган бир меш қимиз, бир тоғора норин ва беш-олтита нон, нон орасига хамирни ийлаш пайтида солинган хат бор. Улар ҳар куни тутундаги емишларни янгилаб келишар, аммо Суюн бургутга беролмай қайта олиб кетишар, Суюн бургут шу ердами ёки уни вилоятга олиб кетишганми — шу жўнгина саволарига ҳам жавоб олишолмас эди.

Лочин ойисининг нимжонгина елкасидан аста кучди:

— Нима қиламиз, энажон? Прокурорларни кутамизми ё бўлмаса...

Маржоной мунгли кўзларини бир нуқтадан узмасдан:

— Сени билмадим,— деди ранжиб.— Мен бугун ҳеч қаёққа кетмайман. Агар келмаса, шу ерда тунайман!

— Энажон! — Лочин онасининг елкасини қаттиқроқ кучиб, у юзи-бу юзидан чўлп-чўлп ўпди. — Сал ўзингизни тутинг. Сабр қилинг. Ахир отам айтганлар: энангни сенга, сени худога топширдим, деганлар...

Маржоной кўзига ёш олди.

— Сен-чи? Ўзинг-чи? Лочин деса лочин эдинг? Бир ҳафтада соянг қолди. Отанг менга айтган, жон болам. «Ўғлимни сенга, сени худога топширдим», деган...

Лочин Суюн бургутнинг қошларидай қалин қошларини чимириб, урушқоқ хўроздай ҳурпайди.

— Мен учун ташвиш чекманг, эна! Мен нима қилишни ўзим биламан! Мен ҳали кўрсатиб қўяман бу зўравонларга!..

Маржоной, гўё ўғли ҳозир бора солиб тўполон қилаяпгандай, қўлларига тирмашди.

— Жон болам! Уришмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан...

— Падарига лаънат бунақа арбобларни!..

Отаси қамалган куни айтган сўзлари! Ўша оқшом, кечқурун уйдан чиқишди: «Совриндор ёшларнинг йигини бор, мени кутманглар», деб кетган Лочин бир маҳал алақандай ҳадиксираб кириб келди-да, даб-дурустдан отасини сўради. Унгача тингув тугаб, Суюн бургутни олиб кетишганди! Бўлмаса нима бўларди — буни Маржоной хаёлига ҳам келтира олмасди. Лочин уйга кириб, остин-устин хоналарни, меҳмонхонада юз тубан ётганча унсиз йиғлаётган онасини кўрди-ю:

— Қачон? Қачон опкетишди отамни? — деб бақирди.

— Ҳозир... ҳозиргина...

Лочин шартта бурилиб, ташқарига отилди. Маржоной оёқлари чалишиб, орқасидан чиққанида Лочин «Қалдирғоч»ни эгарламоқда эди.

Маржоной жон қолатда ўғлига тармашди:

— Қаёққа? Нима қилмоқчисан!

— Ҳозир қувиб етаман у аблахларни! Кутқараман, отамни.

— Жон болам...

— Қўйиб юборинг, эна! Отамни қаматиб, қандай бош кўтариб юраман бу юртда! — Лочин онасининг кучоғидан чиқиб оёғини узангига қўйди. Маржоной яна дод солиб, унинг бўйнига осилди. «Қалдирғоч» ер депсиниб, кишнаб юборди.

Яхшиям, бу тўс-тўполоннинг устига Лочиннинг дўстлари келиб қолишдию ялиниб-ёлвориб, уни бу ниятидан қайтаришди.

Ўша кеча ёшлар аламаҳалгача ўзаро баҳслашиб ҳар хил режалар тузишди. Биттаси радио орқали «Маржонтов» аҳолисига мурожаат қилиб, элни оёққа турғизиш керак, деса, биттаси эртагаёқ совхоз ёшларини йиғиб, Суюн бургут ётган ҳибсхонага бостириб бориш керак, дейишди. Кейин Маржонойдан Қуръон топиб беришини сўрашди. Уйда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган кўк мовутга ўралган катта Китобни ўпиб, қасам ичишди. Токи Суюн бургут ҳибсдан чиқмагунча улар Лочинни ёлғиз қолдиришмайди, ҳатто Лочин ўқишга бормаса, улар ҳам боришмайди.

Маржоной қайси бир китобда, қайси бир алломанинг: «Хом сут эмган банда бошига мусибат тушгандагина худони эслайди, ундан паноҳ тилайди!» деган доно сўзларини ўқиганди.

У ёшларнинг Китобни ўпиб, қасамёд қилганларини кузатиб ўтираркан, дам меҳри товланиб, қайта-қайта кўзига ёш олди, дам ўзи ҳам Қуръонни ўпиб, уларни дуо қилди.

Салим қалтириқ билан Кумушбиби худди кексалардай: «Сабр қил, Лочин. Сабр таги сариқ олтин деганлар, адолат эгилади, бироқ синмайди!» — деган нақлни такрорлай-такрорлай хайрлашишди. Олтиной эса кетмади. «Ижозат берсангиз, бирга бўлай, опа-жон», дея ёлбора-ёлбора Маржонойнинг ёнида қолди...

Ўша кеча Лочиннинг хонасида чироқ ўчмади. Лочин шифтга тикилганча тонг оттирди. Саҳарга яқин дўстлари келишди. Шовқин-сурон кўтаришиб, идорага кетишди-ю, сал ўтмай тарвузлари қўлтиқларидан тушиб қайтишди. Уларни радиоузелга киритиш у ёқда турсин, ҳатто бўсавага ҳам йўлатишмапти. Кечагина Суюн бургутнинг соясига салом бериб, икки букилиб турадиган идора ходимлари ёшларни итдай қопишиб, ичкарига киритишмабди.

Шу-шу, мана уч-тўрт кундирки, Лочин оғзига ушоқ ҳам олмади. Тўрт кундаёқ бурунги Лочиннинг соясига айланди, лунжлари ичига ботиб, кўзлари киртайиб, фақат устихони қолди...

Ҳозир ҳам Маржоной бир нуқтага тикилиб, хурпайиб ўтирган ўғлига зимдан тикиларкан: «Йўқ, — деди кўнгли бузилиб, — отаси суд-пуд бўлиб кесилиб кетса, мен чидасам чидарман, бу чидолмайди».

Ростдан ҳам Лочин билан Бургут ота-бола эмас, бамисоли икки тенгдош, ажралмас икки қадрдон эди!..

Она-бола, ҳар бири ўз ўйи, ўз дарди билан бўлиб, анча жим қолишди. Тўсатдан Лочин қўлидаги тугунни Маржонойнинг олдига суриб, шахт билан ўрнидан турди.

— Эна... сиз ўтириб туринг, энажон, — деди ёлворинқираб. — Мен бир жойга бориб келаман. Ётиб қолгунча отиб қол, дегандек бир одамга учрашиб келаман. Мабодо тутилиб қолсам, ҳавотир олманг.

Маржоной ўғлига ҳадиксираб қаради.

— Қанақа одам? Нега тутилиб қоласан?

— Мабодо деяпман-да, энажон! Бир амалдор одам. Тез қайтишга ҳаракат қиламан. — Лочин хиёл чайналди. — Бир гаплашай-чи, нима маслаҳат бераркин?

— Майли, болам. Ишқилиб, кеч қолма. Усиз ҳам юрагим така-пука...

— Илтимос, шунақа деманг, энажон! — Лочин ойисининг у юзи, бу юзидан ўпди-да, хазон тўшалган хиёбондан боғ ичкарисига кириб кетди. У оёқостида қовжираган япроқлар, юмалаб ётган шишалар, қоғоз парчаларини тепиб, аста одимлаб бораркан, хаёлидаги аламлай ўйлар ҳаяжон аралаш алақандай тугён билан алмашди.

Ана, боғ ортида унча дабдабали бўлмаса ҳам, яқиндагина таъмирдан чиққан, эшик ва деразалари ҳаворанг, деворлари эса нозик пуштиранг бўёққа бўялган бир қаватли бино кўринди. Лочиннинг ўткир нигоҳи қўш қаватли эшикнинг икки томонидаги ойнаванд қутиларга бири рус, бири ўзбек тилида битилган сўзларни аниқ илғади: «Район комсомол кўмитаси».

Бу ёзувларга кўзи тушиши билан Лочин юрагидаги тугён гулу аралаш шубҳа билан алмашди. У ҳозир тўғри қиялпими, йўқми? Очиқ чеҳра билан кутиб оладими, ё жон ширин, идора ходимларига ўхшаб терс муомала қиладими? Борди-ю, яхши қарши олиб, тунов кунгидай яна бир хилват жойга бошласа нима қилади Лочин? Олтинойнинг кўзларига қандай қарайди?

Бошларига бу мусибат тушибдики, Олтиной энасининг битта-ю битта суянчиғи бўлиб қолди. Маржоной йиғласа йиғлайди, кулса кулади. Худди улар хонадонига келин бўлиб тушгандай, унсизгина одимлаб, унсизгина хизмат қилади. Мана бутун она-бола бўёққа кетганларида уларини кўриқлаб қолди, шу топда кўзи тўрт, йўлларига тикилиб ўтирипти...

Лочин отаси қамалган кечаси Олтинойнинг айтган сўзлари, унинг болаларча соддалик билан: «Агар ўша куни ораларингда ҳеч нима, ҳеч нима бўлмаган бўлса... майли!» дея, ийманибгина ўпич бергани эсига тушди, тушди-ю, гўё қўлларида қиз қўлларининг иссиқ тафти, унинг хипчиндай ингичка итоаткор вужуди, думбул шафтолидай майин, юм-юмалоқ кўкраклари кўксига теккандай бўлди-да, эти жимирлаб, қадами беихтиёр секинлашди.

Йўқ, шу маврида Лочинни Кларахоннинг ҳузурига висол орзуси судраб кетягани йўқ-ку ахир? Уни бу бинога судраб кетаётган бирдан-бир куч — отасининг тақдирини. Шундоқ экан, ҳозир бу истақ, бу кучга бўйсунмоқ, Лочин учун ҳам фарз, ҳам қарз эмасми, ахир?

Рост, умрида аёл зотига яқинлашмаган Лочинни ларзага солган ўша сирли оқшомдан кейин улар кўришгани йўқ. Лочинни «қаддирғочим», «тойчоққинам» деб эркалаган, уни тоабад унутмаслигини айтиб, тез-тез учрашиб туришга ваъда берган Кларахон ўшандан бери на қорасини кўрсатади, на телефон қилади, сувга чўккан тошдай йўқ бўлди-кетди, ҳатто радиочилар билан учрашувга ҳам бормади. Наҳот аёл зоти шунақа бебурд бўлса, кеча айтган гапларини, берган ваъдаларини бугун унутса?

Унутган бўлса унутгандир! Қайтанга яхши, эсидан чиққан бўлса. Олтинойнинг тирноғига ҳам арзимайди айғирсираб юрган бу манжалақи! Ҳозир висол лаззатлари кўнглига сиғармиди Лочиннинг? Фақат ўша кеча унга елимдай ёпишган, қулоғига энтиқиб шивирлаган жонон яхши маслаҳатини аямас лоақал? Анов бераҳм олчоқ терговчилар москвалик бўлса, Кларахон ҳам Москов тарбиясини кўриб келган. Қуш тилини қуш билади, дегандек бир нарсани билар бу ҳам!.. Жилла курса тергов қандай кетаётганини, отамнинг ҳол-аҳволи қандай, бирон гапи борми унинг — сўраб-суриштириб берар ахир? Лочин шунга ҳам шукр қиларди, ўла-ўлгунча миннатдор бўларди ундан. Мабодо бу ишлар кўлидан келмаса, асакаси кетармиди Лочиннинг? Ётиб қолгунча отиб қол, деган кексалар.

Комсомол биниси олдида одам уёқда турсин, пашша ҳам кўринмасди. Аммо ичкарида... куппа-кундузи чироқ ёниб турган тор, ғира-шира йўлакларидан тоғни урса талқон қиладиган хушбичим йигитлар бир хонадан иккинчи хонага кириб изғиб юришар, ёпиқ эшиклар орқасида телефонлар бетиним жиринглар, машинкалар тақир-туқир қилар, хуллас, бир қарашда улкан бир маҳкамага ўхшаб кетарди.

Лочин биринчи котибнинг қабулхонаси олдида юраги беихтиёр пўкиллаб бир лаҳза иккиланиб туриб қолди, сўнг, ўз журъатсизлигидан жаҳли чиқиб, эшикни шартта очди. У эшикни очганида рўпарасидаги кўк

мовут ёпинган катта стол ортида ўтирган, майин малла сочларини чиройли турмаклаб олган, хушқад, хушбичим қиз кафтдеккина кўзгусига қараб, лабини бўяётган экан, нигоҳини кўзгудан узиб, ёвқараш қилди.

— Нега тақиллатиб кирмайсан? Қачон бу халқ... қачон сенлар маданиятга ўрганасанлар? — деди сенсираб, кейин Лочиннинг қадди-қомати, шиддатли чеҳраси, эгнидаги спортча кийими ёқди чоғи:

— Нега лалайиб турибсиз? Эшикни очдингизми, киринг-да! — деди сал юмшаб. — Ким керак сизга? Агар Клара Қурбоновна керак бўлса, бугун қабул қилолмайдилар. Жуда-жуда бандлар у киши.

Лочин столга етмай ўрта йўлда тўхтаркан, рўпарадаги қора чарм қопланган икки тавақали эшикка кўзи тушди. Эшикка «ўртоқ К. К. Камалова» деб ёзилган эди.

— Клар... Клара Қурбоновна доим банд бўлсалар керак. Аммо сиздан жуда илтимос: менинг келганимни айтсангиз.

Котиба кўм-кўк кўзларини салгина сузиб, кулимсиради:

— Келганингизни айтишим учун... кимлигингизни билишим керакми, йўқми?

Лочин негадир қизариб кетди.

— Кечирасиз... Тойчоқов Тойчоқ, Тойчоқов келдилар дейсиз.

— Тойчоқ... Тойчоқович? — котиба қизнинг билинар-билинимас сепкилли юзига табассум югурди:

— Жуда валати экан исму шарифларинг, — деди у ва лип этиб ўрнидан туриб, қора чарм қопланган сирли эшикка томон йўналаркан, «Тойчоқ... Тойчоқ Тойчоқович!» — деб яна бир кулди у.

Эшик бир зум очилиб ёпилганда Лочин тагига қирмизи гилам тўшалган, деразаларига оғир кўк дарпардалар осилган хонанинг тўрида ўтирган Кларахонни кўриб қолди. У рўпарасидаги барваста бир йигит билан баравар хахолаб кулишарди. Эшикка тескари ўтирган йигитнинг юзи кўринмас, лекин Кларахон... Кларахон аввалгидан ҳам очилиб-сочилиб кетгандай туюлди-ю юрагидан рашкка ўхшаш бир нарса ғимирлади.

Котиба кирганида Кларахон ял этиб қаради, қаради-ю қабулхонада қозикдай қаққайиб турган Лочинга кўзи тушиб, теграсига кўк бўёқ суртилган кўзлари

бир зум катта очилди. У ёғи нима бўлди, Лочин кўролмай қолди, эшик ёпилди. Лекин кўп ўтмади. Котиба қиз ичкарига қандай тез кирган бўлса, шундай тез қайтиб чиқди. Бироқ кираётганда Лочинга аллақандай сирли жилмайиб, тикилиб-тикилиб қўйган котиба, Кла-рахоннинг хонасидан қути ўчинқираб чиқди-да:

— Йўқ, қабул қилолмайдилар сизни! — деди кўрслик билан.

Лочин нима дейишини билмай:

— Нега? — деб сўради.

Қиз энди унга ўқрайиб қаради.

— Нега эмиш! Райком котиби сизга ҳисобот бериши керакми? Вақтим йўқ, дедилар, эртага конференция. Доклад тайёрлаши керак. Гап тамом!

— Хўп! — Лочин ҳам қути ўчиб, жаф пайлари туртиб чиқди. — Ахир сиз тушунтириб айтдингизми... Тойчоқ... ўртоқ Тойчоқов келди, деб айтдингизми у кишига?

— Марҳамат қилиб, бақирмай гапиринг! Бу ер сизга от бозори эмас! — пичинг қилди котиба. — Ҳаммасини айтдим. Тойчоқ ҳам дедим, Тойчоқов ҳам дедим! Вақтлари йўқ! Гап тамом, йигитча!..

Лочиннинг миясида «Отам қамалганини эшитган!» деган фикр яшиндай ярқ этди. Ҳа, балони билади бу қанжиқ! Қамоққа олинган жиноятчининг ўғли билан учрашишдан кўрқаяптилар! Қандай замонга келдик? Қандай эл бўлди бу? Одам боласининг дардига қулоқ соладиган бир раҳбар топилмаса! Газеталар ўттиз еттинчи йилни ёзишгани-ёзишган, қоралагани-қоралаган бўлса-ю, бутун юртимизда ундан бешбаттар адолатсизликлар бўлялгани билан ҳеч кимнинг иши бўлма-са?».

Лочин юрагида ғужғон ўйнаган бу исёнкор фикрлардан кўз олди қоронғилашиб, қоқиниб ташқарига чиқди.

У ҳозир энаси билан учрашади. Лекин учрашганда унга нима дейди? Мунгли кўзларига қандай қарайди? Лочин шуни ўйлаб, юраги яна зирқираб оғриди. Мана, ўша хиёбон, ана, энаси ўтирган скамейка. Лекин энаси кўринмас, скамейка бўм-бўш. Лочиннинг хаёлидан: «Энажоним... энажонимни ҳам олиб кетишган бўлса-я» деган фикр ўтди-ю, Маржоной ўтирган жойга шилқ этиб тушди.

Маржоной ўз ўйи, ўз гами билан овора, жойида қимир этмай ўтирганди. Лочин келишидан атиги ўн дақиқа олдин: «Ассалому алайкум, Маржоной опа», деган овозни эшитиб, хаёл оғушидан чиқди.

Тепасида... милиционер деса милиционер эмас, ҳарбий деса, ҳарбий эмас, лекин эғнида погонли кўкимтир либос, бошида кўкимтир фуражка, ёши элликлардан олиб қолган бир одам турарди. Маржоной уни қаердадир кўрган, лекин ҳарчанд уринмасин, қаерда кўрганини эслай олмас эди.

— Сиз мени танимадингиз чоғи? — деди формали одам. — Мен... Умрзоқов бўламан. Маржонтовда сизнинг нон-тузингиздан кўп баҳраманд бўлганман.

«Ҳа, ҳа... нобуд бўлган беш юз қўй жанжалида борган эди бу одам! Район прокурори эди-ёв!».

Маржоной гўё қалбига нур қуйилгандай енгил нафас олди.

«Эрим шўрлик айтган эди, инсофли одам, яхши одам деб!..»

— Йўқ, нега танимай, танидим, Умрзоқов ака! — деди Маржоной энтикиб.

Умрзоқов гўё Маржоной олдида гуноҳкордай, нигоҳини Маржонойнинг илтижоли нигоҳидан олиб қочаркан:

— Аттанг, аттанг, — деб қўйди. — Чамаси, эрингиз масаласида юрганга ўхшайсиз.

— Ҳа, билар экансиз, — деди Маржоной.

— Биламан. Ноҳақ қамалди эрингиз! Ҳалол одам Суюн бургут! Тухмат бўлялпти унга!

Маржонойнинг кўзларида умид учқунлари милтиради.

— Раҳмат сизга! — деди энтикиб. — Бундан чиқди, эримга ҳеч нарса бўлмайди! Чиқади у, демоқчисиз-да?

Умрзоқов ҳамон унинг юзига қарашга журъат этолмай гудранди:

— Афсуски, мен сизга таскин беролмайман. Унинг иши анов... Шарановский бошлиқ марказдан келган терговчилар қўлида! — Умрзоқов хомуш хўрсинди. — Э-э, нимасини айтмай, синглим, эрингиз у ёқда турсин, бизларнинг ҳам аҳволимиз оғир. Гўё биз шу маҳалга-ча райондаги ҳамма жиноятларни яшириб келган эмишмиз!

— Вой тавба, — деди Маржоной ёқасини ушлаб. — Наҳотки сизларга ҳам ишонишмаса?

— Начора! — Умрзоқов елкасини қисди.

Маржонойнинг дилида ярқ этиб ёнган шам «лиш» этиб ўчди-қолди. У лаблари аламли пирпираб:

— Бундан чиқди... тухмат қурбони бўп кетаверар эканлар-да? — деб сўради.

Умрзоқов қалин қошларини силади:

— Ҳарқалай, жуда унчаликка бормас. Халқимизда ҳақиқат эгилса — эгилади, аммо синмайди, деган гап бор-ку! Адолат ва ҳақиқат тантана қилади охир пировадида, — деди, сўнг:

— Сиз Шарановскийни кутяписизми? — деб сўради.

— Нима қилай? Дардимга қулоқ соладиган бир мусулмон бўлмаса...

— Шарановский вилоятга кетган! — Умрзоқов пешонасини ишқаб, бир дақиқа иккиланиб тургач: — Қани юринг-чи, борайлик-чи ўша ёққа! — деди. — Ўша бўлмаса, муовини бордир? Балки муовин қабул қилар? — У шундай деб, Маржонойнинг тугунини кўтариб олди. Маржоной, зимистон дилида яна умид шами милтираб, итоаткорлик билан унинг кетидан эргашди.

Умрзоқов билан Маржоной хиёбондан чиқиб райком биноси оддидаги сувсиз фонтанга яқинлашаркан, атрофда тут ва қайрағоч соясида, бўш скамайкаларда ўтирган аёл-эркак, чол-кампир, ҳаммаси, худди ҳуркитилган бир гала қушдай «гурр» этиб кўтарилдилар-у, уларни қуршаб олишди. Савол деганингиз ҳар ёқдан ёмғирдай ёғилди:

— Бизнинг арзимизга қулоқ соладиган бир мўмин борми, йўқми?

— Менинг улим звеновой! Урлик* қилган раис қолиб, уни қамашди! Гуноҳи не улимнинг?

— Менинг инимни қамашгани етмагандек, кеча ёш келинимни-да, қамашди! Келинимнинг айби не?

— Менинг отам қамалганига уч ой бўлди! Сўровсиз ётир! Бунга жавоб берадиган укумат қайда?

— Қонунди айт, қонунди! Қонун биз пуқорога жазилиб, укуматга жазилмаганма, қонун?

Умрзоқов қўлини кўтариб, гала-ғовурни аранг босди:

* Урлик — ўғрилиқ демоқчи.

— Ўртоқлар. Гапимга қулоқ солинглар, ўртоқлар!

— Тиш-ш...

— Жим!

— Эшитайлик, биродарлар!..

— Ўртоқлар! Сизларнинг ишларингиз, яъни қамалган қариндош-уруғларингизнинг тергов ишлари бизнинг қўлимизда эмас. Уларни марказдан келган махсус терговчилар гуруҳи текширяпти!

У гапини тутатмаган ҳам эдики, майдонни яна ғовур-ғовур тутди.

Маржоной қўллари чўқморга айланган эркаклар, серажин юзлари ёш билан ювилган кампир-чоллар, болачаларни кўтариб олиб, тинмаётган ёш-ёш келин-чакларни кўрганида ўз дарди дунёси ҳам эсидан чиқиб, қўшилиб йиғлади. Уларни қуршаган ҳалқа тобора торайиб борар, бироқ Маржоной ғазабдан жунбушга келган бу оломондан на ранжир, на чўчир, аксинча, улар қаттиқроқ ҳайқиришларини истарди. Ажабо: эри қамалгандан бери Маржонойнинг дили вулқон бўлиб қайнаган, лекин ҳали тилига чиқмаган дардларни мана шу оломон айтмоқда эди. Тўсатдан, бошига катта ўдана ўраган новча, қоқсуяк бир аёл икки қўлини баравар кўтариб:

— Московдан келган бўлса... уйимизни бориб кўрсин! — деб қичқирди. — Порахўрсан деб қамаган улимнинг уйида гилам тугул, намат-та йўқ! Болалари яланг-оёқ юрипти. Уч маҳал овқати — арпа гўжа! Ўғри бўлса, ўз бола-чақасини шу аҳволга солиб қўяма?..

— Менинг келиним ўзини пичоқлаб касалхонада ётипти! Улим билан чимилдиққа кирганига бир йил ҳам бўлмади!.. Улим раис эмас, бошлиқ эмас, тракторчидан чиққан бригадир! Порани ким беради унга?

Юзлари чуваккина, мункилаб, икки букилиб қолган қоқсуяк бир чол оппоқ соқолини селкиллапти, бутун вужуди қалтираб гапирди:

— Умрим пахтазорда ўтди! Болам-да, боламнинг болалари-да, — баримизнинг умримиз пахтазорда ўтди. Қорнимиз нонга тўймади. Айт, бошлиқ; укуматга не ёмонлик қилдик биз?

Маржоной силласи қуриб, оёғида аранг турарди. Шу пайтгача у дунёнинг ҳамма дарду ҳасрати ёлғиз менинг бошимда, деб ўйларди. Энди билса ундан беш-баттар хўрланганлар, оёқости қилинганлар сон-санок-

сиз экан! Бир зум унга шундай туюлдики, гўё бутун эл, еру кўк, бутун «Маржонтов» фарёд чекарди.

— Ўртоқлар! Жон биродарлар! — ёлворди Умрзоқов. — Йўл беринглаар! Агар Шарановский келган бўлса — айтамыз! Дардларингни етказамиз уларга!

— Чиқсин бу ёққа шул Шараноп!

— Арзимизни эшитсин!

— Ҳақиқат қилсин!

Бу шовқин-суронни эшитиб, ёрдамга келган уч-тўртта милиционерлар қайнаб турган оломонни орқага суриб, Умрзоқов билан Маржонойга йўл очиб беришди, кейин қўл ушлаганича ҳамон ҳайқираётган, йиғлаб-сиқтаётган оломонни куч билан орқага итаришиб, майдондан чиқаришди. Кимдир: «Қонунсизлик, зўравонлик бу!» — деб хитоб қилган эди, милиционерлардан бири:

— Юм оғзингни! — деб ўшқирди. — Яна бир оғиз ҳукуматга қарши гапирсанг... қонунни кўрсатиб қўямиз сенга! Қамоқни соғинган бўлсанг, опкириб тикамиз ертўлага!

Биринчи қаватга кирган жойдаги кийим ечиладиган хонада кўкраклар оқинчоқ-тақинчоқларга тўла бир мўйсафид ўтирарди. Умрзоқов ундан Шарановский келган-келмаганини сўраган эди, мўйсафид:

— Шарановскийми, Барановскийми, мен танимасам буларни! — деб пўнғиллади. — Ҳаммани ҳайдаб чиқариб, хўжайин бўлиб олишди бу бебошлар! Кундуз оғнаб ётишади, маишат қилишади. Кечалари тонг отгунча сўроқ қилишади! Ўзингиз кириб билинг — йўқлаган одамнингиз шу ердами, йўқми?

Умрзоқов мармар полда сирпана-сирпана узун йўлақда ғойиб бўлди-да, сал ўтмай қайтиб чиқди.

— Шарановский келмапти. Лекин унинг ёрдамчилари ўзлари қидиришяпти экан сизни. Шу йўлақдан борасиз, чап қўлда ўн саккизинчи хона! — деди Умрзоқов ва овозини пасайтириб шивирлади: — Ўзингизни дадил тутинг! Дўқ-пўписа қилишса... бўш келманг! Эрингиз пок инсон, ҳақиқат сиз томонда, синглим!

Маржоной (унга бир нима бўлди-ёв) боя одамларнинг арзи додига кўшилиб йиғлаган бўлса, энди Умрзоқовнинг илиқ сўзлари-ю берган далласидан кўнгли бузилиб, тор йўлак бўйлаб ўн саккизинчи хонани қидириб кетди.

Икки томонда аскардай саф тортган қатор эшиклардан одамлар бири кириб, бири чиқар, энди уйқудан турган кўзлари қизарган, қовоқлари шишган бу одамлар елкаларида сочиқ, қаёққадир шошилишарди. Баъзилар Маржонойга бепарво нигоҳ ташлар, баъзилари, аксинча: «Хўроз қичқирмасдан бу хотин нима қилиб юрибди бу ерда?» дегандек ўқрайиб қарашарди.

— «Э, худойим! — деди Маржоной ичида. — Бит-тасининг юзида фаришта, кўзларида хайрихоҳлик бўлмаса-я!»

Мана, ўн саккизинчи хона!

Маржоной, юраги гурс-гурс уриб, эшик олдида тўхтади, негадир рўмоли тагидан туртиб чиққан сочларини, қўйлагининг устидан кийган жемперини тутатган бўлди-да, эшикни аста тақиллатди. Ичкаридан:

— Марҳамат, киринг, кираверинг! — деган овоз эшитилди.

Сатҳи катта бўлмаса ҳам, шинамгина чорбурчак хонанинг тўрида, чамаси, ташқаридан кўринмасин учун қоқ ярмигача оқ бўёққа бўялган баланд дераза олдида стол тўла оқ, қора, кўк, қизил папкаларга кўмилиб... тунов куни тинтувга борган Миржалолов ўтирарди.

Маржоной кириши билан ўнг қўлдаги эшик очилиб, тунқора хонадан елкасида сочиқ, сепкиллик кўйлакчан бир одам чиқди. У пойгақда довдираб турган Маржонойга тикилиб қаради-да, тўрда ўтирган Миржалоловга юзланиб:

«Шуми?» — дея имо қилди. Чамаси, сепкилли юзидан алақандай соддароқ, раҳмдилроқ кўринган бу одам катталардан бўлса керак, Миржалолов алақандай пиртилаб ўрнидан турди-да, «шу» — деди. Кўйлакчан одам ўтирадиган стул қидириб, ён-верига аланглади. Буни кўрган Миржалолов:

— Ўртоқ... ўртоқ Доронин! — деди талмовсираб. — Мени кечирасиз... Махсус топшириқ бор. Хўжайиннинг махсус топшириғи...

— Ҳмм... махсус топшириқлар ҳам жуда кўпайиб кетди-да! — Доронин шундай деб пўнғиллади-да, худди аламини поддан олаётгандай, зарб билан одимлаб, ташқарига чиқиб кетди. Сепкил юзи, кўриниши, айтган сўзларидан алақандай яхшилиқнинг нафасини сезган Маржоной уни илинж билан кузатиб қолди, бир

ўйи, ҳатто «Ўртоқ Доронин!» дея илтижо қилмоқчи ҳам бўлди, бироқ шу пайт Миржалоловнинг кутилмаганда мулойим, юмшоқ овози эшитилди:

— Келинг, синглим! Келинг, келинг, марҳамат, ўтиринг!

Маржоной силласи куриб, Миржалолов кўрсатган курсига шилқ этиб ўтираркан: «Э, Худо! Ўзинг инсоф бер бу тулакка!» — деди ичида.

Тунов куни кечаси тинтувга борганида қовоғи булут, бир оғиз илиқ сўз айтмаган Миржалоловнинг бугунги юмшоқ муомаласида кишининг дилига ғулғула соладиган сирли бир шарпа бор эди. Бундан ҳайратга тушган Маржоной юраги алғов-далғов, у кўрсатган стулга ийманибгина ўтирди. Терговчи гапирмоқчи бўлиб, бир неча марта томоқ қирди, лекин, чамаси, сўзни нимадан бошлашни билмай чайналди. Ниҳоят, Маржонойнинг кўзига қарамай:

— Ҳойнаҳой, эрингизнинг иши билан келгандир-сиз, синглим? — деди ҳамон ўша ғайритабиий меҳрибонлик билан.

Маржоной ҳаяжондан қулт этиб ютинди.

— Бошқа нима дардим бўларди, акажон?

Миржалолов «ҳим» деди-да, ўрнидан туриб, хонани яна бир айланиб чиқди.

— Мен сизнинг қўйингизни пуч ёнғоққа тўлдирмоқчи эмасман, — унинг лабларидаги табассум аста сўнди.— Эрингизнинг иши оғир, жуда оғир, синглим!..

Маржонойнинг дилида йилт этган илинж совуқ ҳадик билан алмашди.

— Эримнинг гуноҳи нима ўзи? — деди Маржоной бўғзига келган фарёдни аранг ичига ютиб.

— Наҳот, эрингиз сизга ҳеч нима демаган бўлса?

— Айтган... — Маржоной шундай деди-ю, лабини тишлади: «Нима деган? Нима деб валдираяпсан?»

— Хўш, нима деганди?

— Эрим... Суюн акам, яратган эгамнинг олдида ҳам, бошқасининг олдида ҳам тариқча гуноҳим йўқ менинг, деган эдилар.

— Бундан чиқди... биз бегуноҳ фариштани қамаб-миз-да?

— Сизлар тухмат... Сизлар айтяпган эмишсизларки, гўё эрим вилоят котибига пора бериб директор бўлганмиш. Фирт ёлгон-ку бу?

Миржалолов юришдан тўхтади.

— Нега «гўё» бўлар экан? — Унинг овозидаги мулойимлик совуқ таҳдид билан алмашди. — Гўё эмас, катта пора берган эрингиз!

— Тухмат! — Маржоной ўрнидан қандай туриб кетганини билмай қолди.

— Ўтиринг! — буюрди Миржалолов. — Сиз шуни билиб қўйингки, — деди у салмоқлаб, — эрингиз бу жиноятини, яъни директор бўлиш учун катта пора берганини алақачон бўйнига олди! Афсуски, Шарановский йўқ, бўлмаса... ҳозир унинг пора берганини тан олиб чеккан имзосини кўрсатардим сизга!

Маржоной:

— Бўхтон! — деб бақирмоқчи бўлди, назарида, шундай деб бақирди ҳам, лекин овози чиқмади. Кимдандир эшитган ваҳимали гаплар миясини бурғидай пармалади. «Калтаклашар эмиш! Ўғрилар, киссавурлар, қиморбозларнинг орасига ташлаб урдирармиш булар! Минг хил қийноқларга солиб, «икрор» қилдирармиш! Наҳот унинг эрини ҳам, кимсан Суюн бургутни ҳам шу кўйларга солиб, дўзах азоблари билан «икрор» қилдиришган бўлса?»

Аёлнинг кучи нимага етади? Икки кўзига етади! Маржоной, аъзойи-бадани зирқираб, яна бўғилиб-бўғилиб йиғлашга тутинди. Йиғи аралаш овлоқдан, жуда овлоқдан Миржалоловнинг хиёл юмшаган, гўё Маржонойнинг кўз ёшларидан ийган овози қулоғига чалинди:

— Бу йиғи-сигининг фойдаси йўқ, сингилжон! Ундан кўра эрингизнинг қисматини енгиллаштириш йўллари йўқ. Ўн беш йил беришадиган бўлса ўн йилга, ўн йилни беш йилга, уч йилга келтириш чораларини қидирайлик, жон синглим...

Маржоной йиғидан таққа тўхтади. Хаёлидан: «Бул одам нима деяпти? Ўн беш йил бўлса ўн йилга, ўн йилни беш йилга келтирайлик», дегани нимаси? Қандай келтиради? Бегуноҳ одамни қандай қилиб ўн беш йилга қаматади? Бу қандай кўргулик, яратган эгам?»

Бу саволлар миясидан қуюн тезлигида чарх уриб ўтдию, қандни кўриб авралган ёш боладай, умид билан Миржалоловга қаради. Миржалолов қаршида оёқларини кериб турар, юзидаги қаҳр аломати яна

илгариги шафқат ва ҳамдардлик билан алмашганди. У нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Лекин Маржоний ўзини тийишга сабри етмай:

— Ахир... қайси гуноҳлари учун эрим шўрликни ўн беш йилга кесасизлар? — деб тавалло қилди. — Бегуноҳ у, акажон, ҳаммаси тухмат! Бегуноҳ у!

Миржалолов асабий кулди.

— Жуда қизиқсизлар-да, сиз аёллар! Эҳтимол, ўша вилоят котиби эрингизни йўлдан ургандир, чалғитгандир? Агар билгингиз келса... у ҳам эрингиздан пора олганига иқрор бўлди. Эрта-индин у ҳам қамалади!..

Маржоний, безгак тутгандай дир-дир титраб, бир сиким бўлиб букчайиб қолди.

— Яна айтаман, синглим, ҳозир бу гаплардан фойда йўқ. Ҳозир эрингизнинг бошига тушган савдони енгиллаштириш йўллари ахтарайлик. Энди кўп нарса сизга боғлиқ, синглим!

«Менга боғлиқ? Нима қилишим керак? Қўлимдан нима келади менинг?» — Маржонийнинг мияси ғовлаб кетди. У харчанд уринмасин, рўпарасида қоққан қозикдай қаққайиб турган бу одамнинг дам қаҳр тулпорига миниб, дам эгардан тушиб гапираётган гапларини ҳеч илғаб ололмасди. Мақсади нима унинг? У нимагадир шама қияпти! Лекин унинг шамасида... байроғига адолат учун кураш шиори ёзилган бу ташкилот мақсадига батамом зид мудҳиш бир нарса бор эдики, Маржоний буни ўйлашга ҳам қўрқарди. Ниҳоят у:

— Акажон! — деб ёлборди. — Гапингиз... мақсадингизга тушунолмаёпман. Очикроқ айтинг, акажон!..

— Айтсам... — Миржалолов яна чайналди, пешонасини силаб, нимагадир тунқора хона эшигига бир қараб олди. — Аммо гап ўртамизда қолсин. Оғзингиздан чиққудей бўлса тухмат деб баҳоланади. Тухмат учун эса... жавобгарликка тортиласиз.

Маржоний шоша-пиша бош ирғади:

— Ҳа, ҳа, тушундим, акажон, тушундим...

— Тушунсангиз... бир оз пул керак! Эрингизнинг ишини тўғрилаш учун керак бу пул!

Маржоний юрагидаги ҳайрат ва саросимани аранг босиб, Миржалоловнинг ўзига ўхшаб:

— Қанча? — деди шивирлаб.

— Ҳа, шу... — Миржалолов дудуғланиб, пешонасини ишқади. — Сизнинг муаллима эканингизни инобатга олиб... кўп эмас... эллик минг бўлса етади!

Маржоний қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Миржалолов қути ўчиб яна бояги эшикка қаради.

— Нега бақирасиз? Айтдим-ку, оғзингиздан чиқмасин бу гап деб!

— Эллик минг! — деди Маржоний гўё унинг сўзини эшитмагандай. — Ахир қаёқдан оламиз мунча пулни?

— Агар эрингизнинг тақдирини қайғурсангиз — топасиз! Қўрада қўйларинг бор...

— Бор эди. Юзта қўйимиз бор эди. Анов ёнғинда ўлган қўйларнинг ўрнини тўлдирман деб.

Миржалолов бетоқат қўл силаб:

— Қариндош-уруғларинг бордир ахир? — деб сўради.

— Бор. Бироқ эллик минг?..

— Анов отларинг-чи? — Маржонийнинг гапини бўлди Миржалолов. — «Волга»га алмашиб олган отларинг! «Қалдирғоч» дейсизларми уни?

— Қалдирғоч, — деди Маржоний бўшашиб.

— Сотсаларинг унга камида йигирма минг беришади!

— Қалдирғоч... — деди Маржоний мунғайиб. — Ўғлим шўрлик нима қилади? Жонидан ҳам яхши кўради уни ўғлим!

— Жонидан ҳам яхши кўрармиш! — пичинг қилди Миржалолов. — Чамаси сизга эр, ўғлингизга ота эмас, мол-дунё керак экан! Турмуш ўртоғингизнинг қисматидан кўра мол-дунё баланд турар экан сизлар учун!

Маржоний жон ҳолатда:

— Йўқ, йўқ, унақа деманг, акажон! — деб илтижо қилди. — Бойликни ўйлаётганим йўқ мен ўлгур... Шунчаки...

— Нима шунчаки?

— Шунчаки, — Маржоний оғзи қуриб тамшанди — Сизлар... бегуноҳ бир одамни оқлаш учун пора олишларингиз...

Миржалолов даф-даф титраб:

— Йўқол! — деб ўшқирди. — Яхшиликка ёмонлик! Мен сендай тошбағир хотинни умримда биринчи кўришим, чиқ кабинетдан!

Маржоной энг сўнги умиди чил-чил синаётганини сезиб яна «акажон»лашга тушган эди, йўлақда гурс-гурс оёқ товушлари эшитилди-ю эшик шитоб билан очилиб, хонага... Шарановский билан прокурорлик либосида яна бир барваста одам кириб келишди... Шарановский бир Маржонойга, бир Миржалоловга савол назари билан қаради-да, полни ларзон-ларзон қилиб, тунқора хона томон юрди. Маржоной апилтапил ўрнидан турди.

— Ўртоқ Шарановский!..

Шарановский қайрилиб ҳам қарамади. У жингалак соч бошини баланд кўтарганча виқор билан юриб, тунқора хонага кириб кетди. Миржалолов қаҳр билан Маржонойга қаради.

— Бор, — у қўлини бигиз қилиб ташқари эшикни кўрсатди. — Чиқ бу ердан? Чиқасанми ё милицияга топширайми?

Маржоной қуйилиб келган кўз ёшидан ҳеч нарса-ни кўрмай, сармаст одамдай гандираклар хонадан чиқди.

Х

«Маржонтов» туманида тергов ишларига бошчилик қилаётган Вячеслав Шарановский вилоят марказидан ниҳоятда кўтаринки руҳда, боши осмон бўлиб қайтди. Бунинг бир сабаби жумҳурият миқёсидаги тергов ишларини бошқараётган генерал кеча, вилоят марказида ўтказилган махфий кенгашда Шарановский ва унинг қўл остидаги терговчилар қўллаётган услуб, яъни бирор жиноятчини ҳибсга олишдан олдин унинг жиноятларини исбот қилувчи фактларга суяниш эмас, балки аввал ҳибсга олиб, кейин тергов давомида гуноҳини бўйнига қўйиш услубига юқори баҳо берди, бу услубни адлия фанига қўшилган улкан янгилик деб эълон қилди.

Терговчи ва прокурорлар орасида «генерал» деб ном чиқарган ва алоҳида ваколатларга эга бўлган бу одам гарчи «важоҳатидан ит ҳуркийдиган»лардан бўлмаса ҳам «ҳақиқат учун жонини ҳам аямайдиган, ҳеч нарса ва ҳеч кимдан қўрқмайдиган, қайтмас ва музаффар курашчи»лардан эди. Мана бир неча йил-дирки, у ўзи шу услубга суяниб, бутун жумҳуриятни

зир титратар, одамларнинг айтишича, вилоят катталари у ёқда турсин, балки жумҳурият раҳбарлари ҳам ундан чўчишар, бу элда аллақачон унинг айтгани-айтган, дегани-деган, хуллас, оғзидан чиққан сўз қонунга айланган эди. Бошда бу ерга келиб иш бошлаганида ўзини камтаргина тутган, «Волга» ва «Жигули»ларда юрган бу одам, кейинги йилларда бронетранспортёр ва ҳатто танкларда юришни одат қилганди.

У кеча ҳам вилоят марказига бронетранспортёрда келди. Элда тобора авж олиб бораётган қама-қамалардан юраклари безиллаб қолган халойиқ вилоят кўчаларидан тариллаб ўтган бу баҳайбат машинани кўрганида сичқоннинг ини минг танга бўлиб, ўзларини дуч келган тешикка уришди. Ватан уруши ҳақидаги кино бўлганда ўзларини томдан ташлайдиган болакайлар эса, «ғаройиб жонивор» кетидан югуришиб, айноҳаннос солишди, бири уни «танк» деса, бири бронетранспортёр дея баҳслашиб, муштлашишгача боришди.

Махфий кенгаш область партия қўмитасининг кичик залида ўтди. Эшиклар тақа-тақ ёпилди. Раҳбарлардан биронтаси ҳам таклиф қилинмади, тўғрироғи, ўнларча мотоцикллар қуршовида кириб келган бронетранспортёрни кўрганларида улар ўзлари, чамаси, ин-инларига кириб кетишди.

Эгнига ўзига ярашган кулранг костюми ичидан ўқ ўтмас қалқон кийиб олган генерал катта, сермазмун нутқ сўзлади. У жумҳуриятда авж олган порахўрлик, пахта соҳасида йўл қўйилган кўзбўямачилик, қисқаси, чуқур идиз отган салбий ҳодисалар ва бу ҳодисаларга қарши кураш йўллари ҳақида батафсил маъруза қилди.

— Албатта, — деди генерал ўтирганларга синовчан тикилиб, — биз ўз ишимизни қонун асосида олиб боришимиз даркор. Қонун — ўз номи билан қонун! Лекин биз курашаётган бу юртда давлат киссасига қўл солиб, ватанимизга миллион-миллион зарар етказган юлғичлар, мудҳиш мафияга айланган қаллоблар ва кўзбўямачилар ўз қабиҳ мақсадлари йўлида ҳар қадамда қонунни бузишаётган бўлса-чи? Умуман қонун деган нарса бус-бутун ёдларидан чиқиб, унга туфлаётган бўлсалар-чи? Ва шу йўл билан давлатимиз ва халқимизнинг миллион-миллион пулларини ўмаришиб, мисли кўрилмаган бойлик орттиришган, шоҳона

қаёт кечираётган бўлсалар-чи? Биз бу ҳолда нима қилишимиз керак? Хиёнат йўлига кирган мансабдорнинг қилмишлари ҳақида етарли фактларга эга эмасмиз, яъни, қонун бузилиши мумкин, дея қўл қовуштириб ўтираверамизми ё бирор қатъий йўл-йўриқ қидирамизми?

Генерал шундай деб, залда йиғилганларга синовчан тикилди. Шунда ҳар жой-ҳар жойдан:

— Йўқ, биз эски йўл билан ўғирлик ва кўзбўямачиликка чек қўёлмаймиз,— деган хитоблар эшитилди.

— Бизнинг бўшанглигимиз ва журъатсизлигимизни кўриб, қаллоблар ҳаддидан ошиб кетяпти!

— Қонуннинг ҳар бир сатрига риоя қиламиз десак, давлатнинг яна миллион-миллион пуллари ўша қаллоблар чўнтагига кетади!..

Генерал мамнун бош ирғади.

— Масалан, — деди у говур-гувур босилгач, — сиз билан биз кўриб турибмизки, жуда кўп хўжалик раҳбарлари, партия ва совет ходимлари, айниқса, савдо ташкилотларидаги қаллоблар... нари борса икки юз-икки юз элик сўм маош олганлари ҳолда шундай яшайдиларки, бундай қаёт инқилобдан аввалги бойлару беклар у ёқда турсин, ҳатто унча-мунча ҳокимларнинг тушига кирган эмас! Ўзи бек, ўзи хон дейсиз! Уйлари уй эмас, дабдабали қаср! Ўзлари қолиб, фарзандлари ҳам «Жигули»-ю, «Волга»ларда юришади...

Ён-веридан яна боягидай жўр хитоблар янгради:

— Фарзандлари деб қўяқоласизми, неvara, эвараларигача «Волга» минишади.

Мажлис шу ерга келганда Вячеслав Шарановский ортиқ чидаб туролмай ўрнидан туриб кетди.

Генерал унга алақандай илиқ, оталарча меҳр билан тикилиб:

— Ҳа, Вячеслав? — деб сўради. — Бир нарса демоқчимисан?

— Демокчиман! — Шарановский севики устозининг алоҳида эътибор берганидан болаларча қувониб кетди. — Мен бу кенгашда айтилган барча гапларга тўлиқ қўшиламан. Марказий газеталарда тўғри эътибор қилинаётганидек, бу ўзи шунақа... ичидан чирий бошлаган юрт экан. Баъзиларнинг уйига кирсангиз... битта намати йўқ! Аммо чопонини тинтисангиз пахта-си орасидан юз минг чиқади!

Орқадан кимнингдир журъатсизгина ожиз овози эшитилди:

— Жудаям унчалик эмас, ўртоқ Шарановский!

Шарановский овоз келган томонга кескин бурилиб қаради. Кичкина залнинг энг охирида беш-олтита маҳаллий элат вакиллари кўзга ташланар, улар энг орқада алақандай қисиниб, гўё шерлар даврасига тушиб қолган қуёнлардай қимтиниб ўтиришар, олазарақ кўзларида гуноҳқорларча ифода шундоқ акс этиб турарди. Шарановский узунчоқ чиройли юзига қон қуйилди.

— Мен ўз кўзим билан кўрган нарсаларим ҳақида гапиряпман! Сўзимда ҳеч бир муболаға йўқ. Керак бўлса жавоб бераман! — У буюк ҳақиқатни кашф этгандек, виқор билан ўрнига ўтирди.

Шарановскийнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, ҳозир нима деган бўлса — бунинг ҳаммасини у чуқур эътиқодига суяниб гапирганди.

Вячеслав Шарановский бу ерга келишдан аввал Россиянинг энг шимолий вилоятларида ишларди. У генерал билан ўша ерда танишган. Гарчи у маҳалда генерал ҳали бунақа доврўқ қозонмаган, аммо қаттиққўл, деб ном чиқара бошлаган, Шарановский эса ҳақиқий прокурор шундай бўлиши керак, деган эътиқодда эди. Шу боисдан генералнинг эътиборига сазовор бўлиб, вилоят прокуратурасига таклиф қилинганди.

Шундан бери генерал уни кўз остига олиб қўйган, ҳатто марказга кўтарилиб доврўқ қозонганидан кейин ҳам эсидан чиқармаган эди. Эсидан чиқармаган эканки, икки юз кишидан иборат терговчилар гуруҳини тузиб, бу жумҳуриятга десант ташлаганида, Вячеслав Шарановскийни ҳам ўз қўшинига таклиф этди, ҳозир текширув кетаётган райондаги терговчилар гуруҳига раҳбар қилиб тайинлади.

Шарановский шаҳаргача келиб, ундаги райком, ижроқўм, универмаг, ресторан ва техникум биноларини, асфальт кўчаларни кўриптики, аламли бир ўй кеча-ю кундуз унга ором бермайди: «Нега булар бундай талтайиб кетишган? Нега буларда ҳамма нарса бор? Нега бизда йўқ? Нега бизнинг аҳволимиз бунча хароб? Бунинг акси бўлиши керак-ку аслида?»

Кейинчалик, Миржалолов билан яқинлашиб, шанба ва дам олиш кунлари колхоз ва совхозларга бориб майшат қилишга одатлангандан кейин, Шарановский-

нинг миясини бетиним пармалаган бу аламли ўйлар бешбаттар авж олди.

Одатда бу ўтиришлар энг катта, энг бадавлат хўжаликларнинг энг хилват, энг гўзал жойларида, серсоя боғларида, ховуз бўйларига қурилган шоҳона ший-понларда ўтарди. Бу ўтиришларда хўжалик раҳбарлари, бош ҳисобчи, бош агрономлар ёш болалардай чопқиллашиб хизмат қилишар, олий нав шароблар дарёдай оқар, дастурхонга бўрдоқи гўшгидан пиширилган оқ шўрва, қулинг ўргилсин палов ва жигар кабоблар тортиларди. Аввал бошда бу шоҳона ўтиришлар ҳам Шарановскийнинг кўзига ёмон кўриниб юрди, аммо сал ўтмай кўника бошлади, фақат зиёфатлар эмас, зиёфат орқасидан кийдириладиган зарбоф тўнлар, қимматбаҳо совға-саломларга ҳам ўрганиб кетди. Лекин энг баҳаво, энг кўркем боғларда маишат қилган пайтларида ҳам унинг хаёлидан ўша аламли ўй, юрагига бигиздай қадалувчи ўша савол кўтарилмас эди: «Нега булар бунчалик ошиб-тошиб кетган? Нега бизникиларнинг аҳволи бунчалик хароб?»

Рост, гулгун ўтиришлар бўладиган бу кўркем боғларга етгунча Шарановский тушган машина ўнларча кўримсиз қишлоқлар, қийшайиб қолган, тиргак қуйлиб, аранг турган ғариб кулбалар, қинғир-қийшиқ тор кўчалардан ўтарди. У жазирама иссиқда кетмон чопаётган қариялар, кетмонларининг оғирлигидан икки букилган қиз-жувонлар, бўйи гўза бўйига етар-етмас ногирон болаларни ҳам кўрар, лекин улар эсида қолмас, «даҳшатли меҳнат-ку бу» деган фикр хаёлига ҳам кириб чиқмас эди.

Кеча ҳам унинг эсига ўша «сарсон бош»лар тушди, салқин ховузлар, дарё бўлиб оққан коньяк ва жигар кабоблар хаёлида жонланди-ю, ўйлаган ўйларини мардона айта олгандан мамнун бўлиб, жойига ўтирди.

Вячеслав Шарановскийнинг оташин нутқидан кейин залда ғала-ғовур кўтарилган эди, генерал бепи-санд, бетоқат қўл силтаб, уни босди.

— Биз бу ерда шўрлик чўпон-чўлик, қашшоқ деҳқонлар ҳақида гапираётганимиз йўқ, — деди у «генерал» деган номига муносиб бир қатъият билан. — Демокчиманки, баъзан вазиятга қараб иш юритмоқ лозим. Ҳадеб ҳадиксираб қонунга қарайверсак анов... катта қашқирларни қопқонга қандай туширамиз?

Генерал шундай деб, қаттиққўлликнинг энг яхши намунаси сифатида Вячеслав Шарановский гуруҳи тутган йўлни яна бир қўллаб кетди.

— На чора? — деди генерал, овози хиёл маъюс тортиб. — Албатта, бирор фуқарони жавобгарликка тортишдан аввал унинг жиноятларини фош этувчи фактлар тўплаш лозим. Бу, биз адолат посбонлари учун оддий ҳалқа, албатта. Лекин баъзан шундай вазиятга дуч келасизки, жиноятчини дарҳол қамоққа олиб, гуноҳларини тергов давомида исботлашга тўғри келади. Мана, масалан, Вячеслав Шарановский. У бу услубга суяниб жуда катта натижага эришдики, унинг бу тажрибасидан кенг фойдаланмоқ зарур!..

Бугун бир жумхуриятни ларзага солаётган машҳур генералнинг мақтовидан қанот ёзмай бўладими? Вячеслав Шарановский ўз маконига шу қанотда учиб келди-ю, Миржалоловнинг довдираб-дудуғланиб берган «рапорти»га қулоқ ҳам солмади.

— Кейин... кейин гаплашамиз бу гапларни! — деди у мастона жилмайиб. — Ҳозир ҳамма ходимларни йиғинг. Мажлис эмас, зиёфат ташкил қилинг! Гап бор.

— Ресторангами? — деди Миржалолов енгил тортиб.

— Йўқ. Ресторан директорининг ўзини чақириб, топшириқ беринг. Шу бинода... биринчи котибнинг хонасига дастурхон ёзсин! Айтиб қўйинг: дастурхон жойида бўлсин! Омборида яшириб қўйган нимаики яхши нарса бўлса — ҳаммасини чиқарсин! Коньяклар... фақат арман коньякларидан бўлсин!

Миржалолов аскарчасига ғоз туриб, қўлларини кўксига қўйди:

— Бугун жаа... кайфингиз чоғ. Яхши гап бўлганми дейман, Вячеслав Александрович?

— Бўлганда қандоқ! Ювадиган гап! Яхши йигитсан-у, аммо мана шу... қўлларингни кўкракларингга қўйиб гаплашиш одатларингни қачон қўясанлар? Куллик даврдан қолган одат бу!

— Хўп, хўп. Бу гапингизни инобатга оламиз. Вячеслав Александрович!

— Боринг! Буйруқни бажаринг!

Бир соат ҳам ўтмадики, район партия қўмитаси биринчи котибининг танобий хонаси чинакам зиёфатхонага айланди. Шундоқ райком биқинидаги ресторан

ходимлари турнақатор бўлишиб, оёқлари ерга тегмай хизмат қилишди: тоғора-тоғора гўшт, сомса, арман коньякларини қўлдан-қўлга бериб ташишди, столларни гуллар билан безатишди.

Соат саккизда ҳаммаси бир хил кўкимтир либос, оҳори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, гулдор галстукларни тақиб олган, қора туфлилари сақичдай ялтирган адолат посбонлари — Шарановский группасида улар йигирмадан ошарди — биринчи котиб қабулхонасида жамулжам бўлишди. Куни кеча вилоят марказида бўлиб ўтган махфий кенгаш ва бу кенгашда Шарановский бошлиқ терговчилар гуруҳига берилган юксак баҳо алақачон етиб келган, устига-устига, ичкарида уларни ажойиб зиёфат кутарди. Шу боисдан қабулхонада кўтаринки руҳ ҳоким, ҳамманинг лабида кулги, кўзлари мамнун порларди.

Шарановский қабулхонага рошпа-роса соат саккизда кириб келди. У ёлғиз эмас, ёнида ўзидай хушқад, хушсурат ёрдамчиси, Галя деган кўхликкина ёш котибаси ва Миржалолов бор эди. Ҳамманинг озги қулоғида, фақат Миржалолов нимадандир безовталаниб, ичкарига мўралаб қўйди.

Оҳори тўкилмаган оқ кўйлак устидан янги кулранг костюм-шим кийган (у кийимда ҳам севимли генералига тақлид қиларди) чехрасида камтарин табассум, ҳозир у нозир бўлганларнинг шодон олқишлари остида рўпарасидаги қўш тавақали эшикни ланг очди, очди-ю, дастурхондан мамнун бўлиб, ёнидаги Миржалоловга ўтирилиб қаради:

— Молодец, Миржалолов! Ишончимни оқлабсан бу сафар. — Шарановский бошқарган йигирмадан ортиқ адолат посбонлари орасида руслардан ташқари беш-олтита кавказликлар, яхудийлар, бир нечта ўзбек ва ҳатто битта бошқирд ҳам бор эди. Руслар вазмин ва салобатли, ўзбеклар алақандай тортинчоқ, журъатсиз, кавказликлар эса аксинча бу ернинг асл хўжайинларидек манман, сергап, сершовқин, сервиқор эдилар...

Президиум столининг ўртасидан жой олган Шарановский ўрнидан турди, туриши билан кулги ва хазил-мутойибалар аста-секин тинди.

Шарановский, авваламбор, бу камтарин ўлтиришда ҳозир бўлганларга адолат йўлига ўзини бағишлаган

довюрак генералнинг оташин саломини етказди. Қарсақлар билан қарши олинган бу хушхабардан сўнг Шарановский бирдан жиддийлашиб кенгаш тўғрисида батафсил ахборот берди. Кенгашда унинг қўл остида ишлаётган терговчилар гуруҳига, хусусан, улар қўллаётган услубга, яъни жиноятчиларни қўлга олишдан аввал фактлар тўплаш билан бир қаторда, шубҳали қаллобларни аввал ҳибс қилиб, кейин тергов давомида қилмишларига иқдор қилдириш услубига юксак баҳо берилганини алоҳида уқдириб ўтди. Шарановский бу ҳақда қувончини ичига яшира олмай, мамнуният билан гапираркан, ўнг томондан жимгина ерга тикилиб ўтирган муовини Михаил Доронинга бир неча бор ғолибона қараб қўйди. Ёш бўлса ҳам жуда қайсар Михаил Доронин бу масалада Шарановский тутган йўлга кўпдан бери қатъий эътироз билдириб келарди.

Гарчи кўзи ерда бўлса ҳам, Шарановскийнинг ғолибона қарашларини сезиб ўтирган Михаил Доронин асабий йўталиб қўйди. Унинг рангпар юзи лоларанг тус олди. Ёш, қайсар, ўзига ишонган одам, бошқа вазиятда эҳтимол, бу масалада ўз фикрини дангал айтар ёки ораларидаги нифоққа лампапой куймаслик учун, шартта туриб зиёфатдан чиқиб кетарди. Ҳозир эса... биринчидан, жанжалнинг ўрни эмас, иккинчидан, тўғриси айтганда, ўзи ҳам генералдан пича ҳадиқсирарди.

Зиёфат бошланди. Биринчи қадаҳ албатта, совет тергов соҳасида янги саҳифа очган, жамиятда илдиш отган мудҳиш ҳодисаларга қақшатқич зарба бераётган, ҳар хил қаллоблар, юлғичлар, корчалонлар, чириб-бижғиб кетган порахўрларнинг пайини қирқаётган адолат посбони — генерал учун кўтарилди. Иккинчи қадаҳни эса буюк устоз ишини жорий этишда ҳаммага намуна кўрсатаётган Вячеслав Шарановскийнинг муваффақиятлари учун ичилди. Кейин бу ишда чинакам жонбозлик кўрсатаётган терговчилар учун, ниҳоят, қилаётган хизматлари унча кўзга ташланмасида, ўз камтарин меҳнатлари билан умумий ишга катта ҳисса қўшаётган котибалар, хуш муомалалари, ширин лутфлари, ҳусн-жамоллари билан уларнинг оғир, хатарли ҳаётларини беаб келаётган гўзал қиз-жувонлар шаънига алёрлар айтилди. Қадаҳларда кўпирган шароблар ва шаънларига айтилган алёрлардан яйраб-

яшнаб кетган қиз-жувонлар, биринчи бўлиб даврага чиқишди ва эркакларни рақсга таклиф қилишди. Рақс-ни, ёш ва энг чиройли котиба Галяхон бошлаб берди. У полни тешиб юборгудек депсинганича, ёқимтой нозу карашма билан қилпилаб бориб, Шарановскийни даврага тортди...

Шундан кейин нима бўлди, Шарановскийнинг ёдида йўқ ҳисоб, Галя уни ўз хонасига бошладими, ё Шарановский ўзи уни ётоғига таклиф қилдими, мутлақо эсида йўқ. Чамаси унинг хонасига боришган бўлса керак, чунки эрталаб уйғонса... ўз ётоғида ётарди. Афтидан телада бошланган зиёфат унинг хонасида давом этган: Шарановский ётган диван ёнидаги хонтахтада чала-чулпа ейилган бир товоқ қовурдоқ, ярим-ялчи ичилган бир-икки шиша коньяк, лаган-лаган мевачева, очилган ва очилмаган «Боржоми», «Есентуки», «Тошкент» сувлари солинган шишалар аскардай саф тортган.

Боши тарс ёрилиб кетаётган Шарановский лоҳасликдан қутулиш умидида бир пиёла коньякни нафас олмай сипқорди-да, газাগига тоқати бўлмай, яна бошини ёстиққа ташлади.

Коньяк томоғини ёндириб ўтди, салдан кейин гўё томирларига сеҳрли малҳам қуйилгандай, мияси равшанлашиб, кўнгил озишлари тўхтади.

Шарановский ёстиғи тагидан қўл соатини олди: вой-бў, соат ўн иккидан ошибди!..

У ўрнидан туриб, энди кийина бошлаган эди, эшик очилиб, кеча рақсга тушавериб, ҳолдан тойдирган ёш котибаси Галя кирди ва салом бериб, қиқирлаб кулди:

— Айиқ бўп кетинг-э, Вячеслав Александрович. Одам деган ҳам шунақа ухлайдими?

Шарановский шўхлиги тутиб Галянинг бўлиқ думбасини шапатилади:

— Кечаси сен билан олишавериб ҳолдан тойган дирманки, қотиб қопман.

Ўйинқароқ Галя қаҳ-қаҳ отиб кулди...

— Кошкийди олишган бўлсангиз? Ётоғингизга кирмасдан туриб, учиб қолдингиз-ку, ўртоқ прокурор!

Шарановский қулочини кенг очди:

— Ке бўлмаса бу хатони тузагайлик!

— Жиннилик қилманг! Одамлар кутяпти сизни. — Галя шундай деб, деразага тутилган дарпарданинг по-

пукли боғичини тортди: дарпарда «шар» этиб очилди. Осмондан қуйилган бир тоғора нур хонани чароғон қилиб, Шарановскийнинг кўзларини қамаштириб юборди.

Аёллардай жони қаттиқ жонзот йўқ экан! Балоям урмапти бу ўйинқароқ шўх қизга! Гўё бир қултум ҳам шароб ичмаган, гўё рақсга тушавериб Шарановскийни ҳолдан тойдирмаган! Кечагидан ҳам очилиб, қилпилаб турибди. Унинг нафас олишлари, бўялган кўзларини сал сузиб эркаланиб туришлари Шарановскийнинг ҳирсини кўзгади-ю, котибасининг «одамлар кутяпти» деган сўзлари эсига тушиб, энсаси қотди:

— Одамлар кутяпти дедингми? Қанақа одамлар?

— Кечирасиз. Одамлар эмас, битта одам!

— Бугун қабул куни эмас-ку?.. Бу одамга ким рухсат берди киришга?

— Муовинингиз... Доронин!

— Доронин?

Шарановский муовинининг номини эшитиши билан беихтиёр афт-башараси бужмайиб кетди. Шарановский гуруҳига яқиндагина қўшилган бу ёш, аммо ўлгудек қайсар терговчи, биринчи кунданоқ унинг иш услубига қатъий эътироз билдира бошлади. Айниқса, анов «Маржонтов» совхозининг директорини қамашда кўп қаршилик кўрсатди. Шунинг учун ҳам кечаги зиёфатда Шарановский генералнинг гапларини жўрттага такрор-такрор қайтарди, такрорлар экан, Дорониннинг кўзларидан кўзини узмади. Лекин шундай қилса ҳам ўзига бино қўйган бу олифта бўш келмади (у прокуратурадан эмас, ҳаммани назорат қилувчи нозик ташкилотдан келган, акс ҳолда Шарановский уни аллақачон ҳайдаб юборган бўларди), Шарановский нутқини тугатар-тугатмасданоқ зиёфатни намоишкорона тарк этди.

Шарановский буни эслади-ю энсаси қотиб:

— Доронин рухсат берган бўлса, ўзи қабул қилсин у одамни! — деди тутақиб. Галя пешонасига шалолдай қуйилган тилларанг сочларини назокат билан орқасига ташлади.

— У одам кўнмаяпти! Доронин билан эмас, фақат сиз билан гаплашармиш, Вячеслав Александрович!

Шарановскийнинг лабларидаги табассум аста сўнди, гўё бу гапларга котибаси айбдордай, қовоғини уйди.

— Қанақа одам эканки, прокуратурага бўйсунмай-диган?

— Қаҳрамон! — деди Галя. — Ҳаммаёғи орден-медал! Костюмининг этагигача оқинчоқ-тақинчоқ!

— Биламиз унақа қаҳрамонларни! Ўғрилиқ ҳисобига юлдуз таққан кўзбўямачилардан биридир-да! Хўп! Нима масалада кепти? Суриштириб билдиларингми?

— Билдик. Ҳалиги... «Маржонтов» совхозининг директори бор-ку — Сувонқулов! Ўшанинг иши бўйича...

«Доронининг иши! Жўрттага қиялпти бу ишларни! Аблаҳ!» — Асабий одимлаб дераза олдиға борди, вужудини чулғаб олган титроқ билан олишиб, бино олдидаги кенг, аммо қаровсиз майдонга, сувсиз, ўлик фонтанга тикилиб турди. Ҳар кунгидек, майдон оломонга тўляпти. Яна ҳар кунги йиғи-сиғи, арз-дод бошланяпти. Қўлларида тўрва, елкаларига хуржун осиб олган бу ипринди-сипринди одамлар доим унинг жинини кўзғар эди! Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю, Шарановский шартта орқасига қайтиб диванга чўқди.

Сўнгги бир йил давомида у шахсан тергов қилаётган, ўзи қўзғатган йигирмадан ортиқ ишнинг ичида энг оғири, энг асаббужари мана шу... Суюн Сувонқуловнинг иши бўлди. Тўғриси айтганда, бошда Суюн Сувонқулов устидан тушган бир-иккита юмалоқ хатлар, ёнғинда қолган қўйлар ҳақидаги гаплар уни кўп ҳам қизиқтирмаган эди. У кўпроқ устози генерал йўлидан бориб, осилгандан кейин катта дорға осилиш пайида эди, чунки, шундагина доврўқ чиқаришига амин эди. Шу ниятда у бу ерга келиши биланоқ вилоят катталари, хусусан биринчи котиб Жамол Нажмидинов ҳақида маълумот тўплаш бошлаган эди. Бахти бор экан, ниятини худо ўзи қўллади. Усиз ҳам атрофида гап айланиб қолган Суюн бургут ҳақида: «У директор бўлиш учун Нажмидиновга катта пора берган!» деган устма-уст хат тушди-ю Шарановский муовинининг: «Бу гапларни аввал секин текшириб кўрайлик», деган гапига қарамасдан Сувонқуловни шартта қамади. Нажмидиновни эса, ҳибсга олишга журъат этмади-ю, аммо зимдан иш қўзғади...

Ростини айтганда, Шарановский Суюн Сувонқуловни (одамлар уни «бургут» дейишар экан, унга қол-

са «шер» дейишмайди!) бир-икки кунда шундоқ синдираман, синдирмоқ тугул оёғим тагида эмакляб юрадиган қиламан, деб ўйлаган эди! Аммо бир қарашда вазмингина, ёввошгина кўринган бу йигит ўзбекнинг эшшагидан ҳам қайсар чиқди!

Шарановский уни минг кўйга солиб кўрди. Биринчи кунлари бир маҳаллар молхона бўлган кана тўла ертўлада ушлаб, кунига бир коса сув, битта арпа нон билан боқтирди. Авраб ҳам кўрди, пўписа қилиб ҳам. Лекин синдирмоқ у ёқда турсин, ҳозирча бир оғиз гап ололмади! Доронин, чамаси, бунга хурсанд! Йўқ, Доронин нима демасин, Шарановский уни синдиради! Керак бўлса, ҳозиргидан бешбаттар кўйларга солади, керак бўлса, отасини ҳам пичоқлашдан қайтмайдиган киссавурлар, қиморбозлар, каллакесарлар орасига ташлайди. Кеча у Миржалоловга Бургутнинг хотинини чақириб, элик минг сўрашни топширди.

Шарановский кимни қоп деса, қопадиган, бос деса босадиган бу эшакмия Миржалолов, унинг нияти пул эмас, батамом бошқа нарса эканини ўйлаб ҳам ўтирмай энг шимариб ишга киришиб кетди.

Ҳақиқатан, Шарановский учун элик минг сўм — пул ҳам эмас! Қизиқ халқ бўлар экан бу ўзбеклар. Булар ҳаммаси ўғри деса хафа бўлишади-ю... Шарановский қайси колхоз, қайси совхоз, қайси жойга бормасин, киссаси пулга тўлиб қайтади. Ким, қачон чўнтагига солди бу пулни — ўзиям билмай қолади. Шу боисдан у сўнгги пайтларда меҳмонга дипломат кўтариб борадиган бўлди. Дипломати боришда бўш бўлади-ю, қайтиб келиб очса... даста-даста пул! Ҳозир йиғилган пули миллионга яқинлашиб қолди, ярмини генералга бергандаям... ўзига ярим миллион қолади! Ярим миллион турганда элик минг пул бўптими? Пул эмас, сариқ чақа! Шарановскийнинг нияти батамом бошқа! Мақсади, Бургутнинг хотини кўнса, пул, яъни пора бераётганда шартта босиш! Керак бўлса, анов эшакмия Миржалоловни ҳам кўшиб, пора олаётган қўллари шартта кишанлаш. Ана унда Нажмидинов устидан қўзғалган иш ҳам жадаллашади. Ахир Москов терговчиларига элик минг сўм таклиф қилган Суюн бургут Нажмидиновга миллион сўм берган бўлиши мумкинми?! Мумкин! Бу эса Шарановскийнинг обрўсини Иттифоқ миқёсига олиб чиқар эди.

Агар Шарановскийнинг бу нияти иш бермаса — охирги чора қолади. Шарановский яхши билади: қамоққа олинган маҳбуслар орасида шундай қайсарлари борки, улар ҳар қандай тазйиққа бардош берадилар, аммо битта нарсага — хотинларининг қамалишига дош беролмайдилар! Ҳатто Сувонқуловга ўхшаган энг қайсарлари ҳам ўша куниёқ гуноҳларини тан олиб, терговчилар истаган ҳужжатга қўл қўйиб беришади.

Миржалоловнинг айтишича, Бургутнинг хотини гапига кирмапти! Жуда соз! Эр-хотин ўзларидан кўришсин. Шарановский охирги чорани кўришга мажбур бўлади!

Шарановский кеча зиёфатдан кейин Миржалоловнинг таъзирини бериб, она сутини оғзидан келтирди. Аммо ўзиям асаби бузилиб, уст-устига ичди. Учиб қолишининг боиси ҳам шунда. Чунки... биринчи йўл, ҳарқалай, бехатарроқ, осонроқ йўл эди! Аммо... тўхта! Эҳтимол бу чолнинг келиши бежиз эмасдир! Эҳтимол кеча Бургутнинг хотини қайтиб боргач, қариндош-уруғлари маслаҳатлашиб, Миржалоловнинг шартини қабул қилишгандир. Эҳтимол шунини айтгани келгандир бу мўйсафид. Эҳтимол у Доронин билан эмас, Шарановскийнинг ўзи билан юзма-юз гаплашмоқчи бўлаётгани ҳам шундандир. Акс ҳолда... дардини Доронинга айтиб қўя қолмасмиди?..

Шарановский ногоҳон миясида ярқ этган бу фикрдан кўнгли сув ичгандай ёришиб, ўрнидан туриб кетди-ю Галянинг елкасига шалоладай қуйилган сочларини тўзғитиб, эркалади:

— Жа ширин забон бўп кетдинг-да, сен пучуқ! Таслим қилдинг яхши гап билан. Бор, айт қаҳрамонингга! Ҳозир чиқади де, мени!

XI

Ветеран Маржонойни қанчалик яхши кўришини энди билди. Шаҳардан кеч қайтган Маржоной дам кўзига ёш олиб, дам бўғзига келган фарёд билан олишиб, гапириб берганида, чол ҳам ўзини тутолмади. Маржоной билан Бибисорага тасалли беришга мадори етмай узоқ вақт гунг бўлиб қолди. Лекин Маржоной сал ўпкасини босиб, Бургутни озод қилиш учун элик

минг пора сўраганларини айтганида Ветеран бирдан ҳушёр тортди:

— Нима-нима? Элик минг пора? Ким айтди буни? Ўша, Москвадан келган прокурорларми?

— Йўқ, ўзимизни ўзбек. Шарановскийнинг ёрдамчиси. Улар бирга келиб тинтув қилишганди уйимизни!

— Оқ қарға, қора қарға — бари бир қарға, — деди Бибисора момо.

— Шошма, момо, шошма! Исми шарифи нима, пора сўраган бу корчалонни биласанми?

— Исмини билмайман-у, фамилияси Миржалолов.

Ветеран, кителининг ён чўнтагидан муқоваси саргайиб кетган қалин дафтарчасини олиб, қалтироқ қўллари билан аланималарни ёзаркан:

— Кучинг фақат икки кўзингга етгандан фойда йўқ, болам! — деб Маржонойни койиди. — Ветеран бобонг ўлгани йўқ ҳали. Бобонг тирик экан, тагига етади бу қинғир ишларнинг! Асло бўшашма, қизгинам!

Маржоной алам билан тебранди:

— Улар тан олишармиди пора сўраганларини, бобожон?

— Тан олишадими, йўқми, у ёғини бобонгга қўйиб бер, болам! — Ветеран шундай деб ўрнидан туриб, меҳмонхонага ўтди, ўзини диванга ташлаб узоқ хаёлга толди. Маржонойнинг айтгани, куёви Бургутни ҳибсдан чиқариш учун элик минг сўради, деган гапи, ҳарчанд уринмасин, сира ақлига сизмасди. Бу мудҳиш гапни бу ердаги эски қаллоблар айтишса ҳам майли, ветеран бунга ажабланмас эди, аммо Масковдан порахўрликка қарши курашиб, ҳақиқат ўрнатамиз деб келган адолат посбонларининг бундай шарт қўйишлари... йўқ. Ветеран ҳамма нарсага тоқат қилса қилади-ку, бундай фириб, бундай малъунликка тоқат қилолмайди!

Ветеран котиблик давридан қолган катта чарм папкасини очди. Папка тўла жангир-жунгир орден-медал эди! Ветеран, гарчи янги костюми бўлса ҳам, урушдан қолган, рангини ажратиб бўлмайдиган эски кителени олиб, ҳаммасини битта-битта тақиб чиқди. Энг юқорисига Олтин юлдуз — бу юлдузни у Днепр дарёсини кечиб ўтишда кўрсатган қаҳрамонлиги учун олганди — қадади, унинг тагига қўш Ленин ордени,

битта жанговар Қизил Байроқ ва битта Меҳнат Қизил Байроқ орденларини, уларнинг остига Биринчи ва Иккинчи даражали Улуғ Ватан уруши, Қизил Юлдуз орденлари ва ўн чоғли ҳар хил медалларни қадади, эринмай, шошмай, ихлос билан битта-битта қадаб чиқди. Ҳар бир орден, ҳар бир медални қадаркан, уларни олишда кўрсатган жанговар ишлари, салкам қирқ йил тинчлик замонида қилган хизматлари эсига тушиб, гоҳ алақандай жўшқин эсдаликлардан дили равшан тортиб, гоҳ нимагадир хўрлиги келиб, ўқиб олди. Кимдан ҳам яширади? Сўнги йилларда кўплар, айниқса, ёшлар орден, медалларни тақиб олган кексаларни кўрса бурунларини жийирадиган, ошкора масхара қиладиган бўлишди. Агар кексалар дўкон-пўкондан бирор нарса олмакчи бўлса, гарчи ҳаммаёққа «инвалидлар ва Ватан уруши иштирокчилари навбатсиз олишади» деб ёзиб қўйилган бўлса ҳам, уларни навбатсиз қўйишмайдиган, ҳатто «Ватан уруши иштирокчилари алақачон у дунёда юрипти, сен ҳалиям бу дунёда ивирсиб юрибсанми», дея ҳақорат қилиш одатини чиқаришган эди. Шу боисдан Ветеран бирор дўконда навбат турган одамларни кўрса, гарчи у ерда текинга олтин улашилаётган бўлса-да, ёнига йўламайдиган бўлди. На чора, давр ўзгарди, Ветеранга ўхшаган минглаб қариялар мана шунақа шафқатсиз, меҳмурувватсиз бир замонга қолишди.

Ветеран кейинги пайтларда бундай гаплардан кўп ҳам ранжимайдиган бўлиб, уларга кўникиб ҳам қолганди. Бирор мактаб-пактабга чақириб қолишса, орден-медалларни кўриб, лол қоладиган чурвақаларга ўзи билганича яхши гапларни айтар, гул-пул беришса, уларни опкелиб, Бибисора момога берар, чақиришмас... унга ҳам ранжимас, шўрлик момо олдига нима қўйса шуни еб, бирда ёзса, бирда узоқ муддат эсидан чиқиб кетадиган «кундалиги»ни битган бўлиб, ўзини овутиб тинчгина юрарди. Аммо энди... йўқ, эндиликда бу ноҳақликларга тоқат қилиб бўлмайди. Пичоқ суякка бориб тақалди. Вожабо: ахир тўрт йил урушда этик билан сув кечиб, қаҳратон қиш кунлари белбоғдан қор кечиб жанг қилганларида, душман ўқидан вужуди илма-тешик бўлиб, жон олиб, жон берган мавридларда, бир кун келиб мана шу аҳволга тушаман деб ўйлаганмиди? Юртнинг битта гугуртига, кўраси-

нинг битта кўзисига кўз олайтирмаган куёвим ноҳақ қамалиб, кексалиқда топган меҳрибон, оқ кўнги, соддадил ҳалолимнинг фарёдини эшитаман. Суюкли қизим ва неварамнинг изтиробларига гувоҳ бўламан, деган ўй хаёлига кириб чиққанмиди? Салкам саксон йил умр кўрган бўлса, унинг олтмиш йили шу Шўро ҳукуматининг хизматида ўтди! Аммо мана, қариган чоғида, кўзидан нури, белидан қуввати кетган бир маҳалда, қилган шунча хизматлари эвазига қайтган яхшилиқ шу бўлди? Келиб-келиб энди, инқилоб бўлганига етмиш йил ўтгандан кейин, Шўро ҳукумати ўзига қулдай хизмат қилган садоқати зоҳир бир фарзандининг гапи, кафолати, далилларини инобатга олмаса? Унинг гапи қолиб, порахўрликни фош қилиш ниятида Марказдан келган ўша устаси фаранг порахўрларга инонса бу ҳукумат? Бу аҳволда келгусида кимга таяниб, кимга суянади бу раҳбарлар?

Йўқ, Ветеран бундай ёвуз ишларга лоқайд қараб туролмайди. У нопоклик, ноҳалолликка қарши ҳамийша курашиб келган, энди ҳам курашади.

Ветеран шу тўхтама келди-да, барвақтроқ туриш азмида эртароқ ётди. Лекин қани энди кўзига уйқу келса-чи? Миясини бурғидай пармалаган бу нохуш, беҳаловат ўйлар чангалидан қани қутила олса-чи.

У гоҳ эртага прокурорларга айтадиган гапларини ўйлар, хаёлан улар билан баҳсга тушар, гоҳ, аксинча, жумхуриятда бошланган ва тобора авж олиб бораётган қама-қамаларни, ҳозиргина қизи Маржонийдан эшитган мудҳиш гапларни эслар, шунда юрагида вулқондай қайнаган исёнкор туйғулар алақандай шубҳа ва ишончсизлик билан алмашарди. Бу ҳақда ўйларкан, негадир марҳум раҳбар эсига қайта-қайта тушарди...

Йўқ, Ветеран баъзиларга ўхшаб, марҳум хўжайинни ҳеч қачон фаришта деб ҳисоблаган эмас.

У марҳумдан кўп яхшилиқлар ҳам кўрган, қаҳрига учраган даврлари ҳам бўлган. Катта хизматларини ҳам тан олади. Аммо хатоларини ҳам билади. Айниқса, пахтачилик соҳасида олиб борган сиёсатини, гарчи ошкора айтолмаган бўлса ҳам, ҳеч қачон дилдан қўллаб-қувватлаган эмас. Мана, ахийри бошига етган нарса ҳам шу пахта бўлди бу катта одамнинг!

Майли! Ўлган одамни ёмонламоқ — гуноҳи азим! Фақат калтабин одамларгина тош отади марҳумларга!

Ветеран эса... ораларидан қанчадан-қанча яхши-ёмон гаплар ўтган бўлмасин, марҳумнинг вафотидан кейин, сал ўтмай, унинг жасадини қабридан чиқариб ташлаш ҳақидаги фармонни ўқиб, титраб кетди! Уни ҳаммадан кўп ларзага солган нарса шу бўлдики, инсон деган номга номуносиб бу ишга собиқ хўжайиннинг энг яқин шогирдлари ташаббускор бўлишди! Ўлсам ишимни давом эттиришади, юзимни ерга қаратишмайди, деган, инонган сафдошлари қўли билан қилинди бу иш!

Ветераннинг назарида, Сталин ўлгандан кейин унинг бошига мағзава тўкиш нақадар тубанлик бўлса, марҳумнинг гўрени жойидан кўчириш ҳам, худди шундай виждонга хилоф иш бўлди. Шу боисдан у жаҳл устида раҳматликнинг жойини эгаллаган шогирдлари ва «садоқати зоҳир» дўстларига бир-иккита аччиқ хат ёзди. У хатларига жавоб ололмади, аммо «саломларини» одамлар унга етказишди. Бу саломлардан кўрққулик эди! Мана ҳозир ҳам Ветеран қоронғи уй — меҳмонхонада шифтга тикилиб, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётаркан, бошига тушган бу кўргулик билан ўша мактублари орасида мудҳиш бир алоқа бордек туюлиб, бир лаҳза юраги увишиб кетди.

...Ветеран кирганда Вячеслав Шарановский бир кучоқ чиройли гулдаста қўйилган (Галя ҳар куни эрта-лаб гулларни янгилаб турарди) катта ёзув столи атрофида қўлини орқасига қилиб, асабий айланиб юрарди.

Маржонийнинг кечаги гапларидан кейин Ветераннинг тасаввурида Шарановский вазоҳатидан от ҳуркигулик, юзидан заҳар томиб турган бир жаллод бўлиб туюлган эди. Йўқ, унинг рўпарасида чехраси тиниқ, қалин малла сочларини силлиқ тараган, эгнига оҳори тўкилмаган оқ кўйлак кийиб, бўйнига гулдор қизил галстук тақиб олган, новчагина, бўй-баста келишган бир одам, тўғрироғи, хушбичим бир йигит турарди!..

Юришда давом этаркан, Шарановский Ветеранга ер остидан бир қараб қўйди-да, беғазаб, бироқ совуқроқ товушда:

— Хўш, хизмат? — деб сўради.

Унинг совуқ овози ҳам, ўғринча қарашлари ҳам хушсурат чехраси, келишган бўй-бастига мос тушмас эди.

«Прокурор прокурорлигига борар экан-да!» — Ветеран ҳаяжонини босиб, аста йўталиб олди.

— Агар ижозат этсалар... ўтирсам...

— Марҳамат! — деди Шарановский юришдан тўхтамай. — Агар арзга эмас, дўстона суҳбатга келган бўлсангиз — ўтиринг, — киноя қилди у.

Унинг нозик, аммо ҳақоратомуз кинояси, бот-бот ўғринча тикилиб қарашлари, хонани бетиним айланишлари Ветераннинг юрагидаги ғалаёнга ғалаён қўшди.

У оёқлари дармонсизланиб, эшиқдан кирган жойдаги стулга гурс этиб ўзини ташлади, ташлаганда кителенинг кўкрагидан этагигача қадалган орден-медаллари бир-бирига тегиб, хонани жаранг-журунг овозга тўлдирди. Шарановскийнинг лабларида яна бояги масхараомуз табассум пайдо бўлди-ю «лип» этиб сўнди.

— Хўш, қулоғим сизда, оқсоқол!

Ветеран ғазабдан дик-дик сакрай бошлаган қўллари тиззаларига босди. У кўп йиллик ҳаёт тажрибасидан жаҳл келса ақл қочишини яхши билар, агар ҳозир юрагини ларзага солаётган ғазабни жиловлай олмаса ишни бузиб қўйишини сезиб, вужудини қамраб олган исён билан олишар эди.

— Мен, — деди у, ниҳоят, — мен куёвим, яъни ўғлим Суён бургут... Сувонқулов масаласида келдим.

Шарановский юришдан тўхтади. Унинг қалин сарғиш қошлари асабий чимирилди:

— Сувонқуловнинг иши терговда. Ҳозир жиддий тергов кетяпти. Тергов тугамагунча бир нарса дейиш қийин, оқсоқол!

— Ҳар қалай мен, Сувонқуловнинг отасиман! — деди Ветеран. У гапининг калавасини йўқотиб қўймасликка уриниб шошар, шошганидан дуадуғланар, ўтирган жойида каловланар эди. — Биз ўзбеклар куёвни ўғил ўрнида кўрамиз. Бизда куёвни пайғамбар сийлаган, деган гап бор, ўртоқ Шарановский. Демокчиманки, мен, ота сифатида, ўғлимга қўйилган айбларни билишга ҳаққим борми, йўқми?

— Тергов тугамагунча ҳаққингиз йўқ! — Шартга кесди Шарановский. — Лекин ёшингиз ҳурмати... айтишим мумкин. Ўғлингиз Сувонқулов — порахўр! Ҳам пора олган, ҳам пора берган. Порани халқдан, фуқародан олган, пулни катталарга, жумладан вилоят котибига берган!

— Фирт тухмат бу! — Ветеранни қалтироқ босдию, овози дўриллаб кетганини ўзи ҳам билмай қолди.

Шарановский беписад кулди.

— Тухматми, йўқми — буни тергов кўрсатади! Аммо... ёшингиз бир жойга борган одам... ёшингизга ярашмайдиган иш қиялпсиз. Ўзингизни гўлликка сол-ялпсиз! Гўё куёвингизнинг кирдикорларини билмайсиз! Нима ишлар қилганидан, кимдан қанча пора олиб, кимга қанча пора берганидан беҳабарсиз! Туя кўрдингизми, йўқ! Бия кўрдингизми — йўқ! Аммо... мени афв этасиз, оқсоқол! Сиздай ёши улуғ одам эмас, ёш боланинг гапи-ку бу! Виждонли одамнинг сўзи эмас-ку бу, оқсоқол!

— Нима, нима дединг? — Ветеран ёшига зид бир чаққонлик билан сапчиб турди? — Мен виждонсиз?... Мен... бизлар... Совет ҳукумати учун курашганда... сен... сен мишиқи ҳали онангнинг курсовида ҳам йўқ эдинг!

Шарановский Ветеранга қараб бир қадам ташлади-ю, оёқларини кериб тўхтади. Унинг юпқа қонсиз лаблари пирпираб уча бошлади:

— Сиз!.. Ўз вазифамни ўтаётган бир вазиятда ҳақорат қиялпсиз мени... бунинг учун жавоб берасиз!

— Аввал сен жавоб берасан, кейин мен! — Ветеран ҳаво етмай тамшанди-ю, гап тополмай талмовсирай бошлади.

Ё алҳазар! Кечаси ўйлаб қўйган ҳамма аламли ўйлари, айтмоқчи бўлган ҳамма аччиқ гаплари эсидан чиқди! Ҳаммаси! У худди ноҳақ қамчи еган отдай ҳамон дир-дир титрар, титраганда орден-медаллари бир-бирига тегиб, жаранг-журунг қиларди!.. Ҳа, хотирига келди кечаси ўйлаган ўйлари!

— Яхши! Мен жавоб беришга тайёрман! Аммо сен ҳам жавоб берасан! Ҳақиқат қилгани келиб, ҳақиқатни топтаялсанлар сенлар! Ўйлайсанларки, билганимизни қиламиз, оёқости қиламиз бу юртни деб! Қайтар дунё бу! Ҳали жавоб берасанлар бу қилмишларинг учун! — Ветеран эсига тушган гапларни қайта унутиб қўйишдан қўрқиб, тили курмалаб бўлса ҳам давом этди. — Сен... Сенлар бу элга порахўрликка қарши курашгани келгансанлар-у, ўзларинг порахўрлик билан машғулсанлар. Асл порахўр сенлар! Сен!

Шарановский оёғи куйган товукдай жойида пиртлаб қолди. У мияси айниган бу чолдан ҳар нарса-ни кутса ҳам, бу гапни кутмаган эди.

— Сен... бўҳтончи чол! — деди у, қонсиз, рангпар юзи бўғриқиб. — Нима деяпганингни биласанми ўзи? Бу гапинг, бу тухматларинг учун ҳозир обориб севими куёвинг ёнига тикиб қўйишимга ақлинг етади-ми-йўқми, эсини еган чол! Хўш, кимдан пора олибман мен? Гувоҳинг борми? Исбот қила оласанми бу бўҳтонларингни?

— Исботим йўқ! Аммо биламан!

— Шунақа де? Исбот йўғ-у, аммо биладилар! — Шарановский энгил тортиб жойига бориб ўтирди. Унинг бўғриққан юзига табассум югурди. — Менга қара бобой? — Тўсатдан сенсираб заҳарханда қилди у. — Сен бу темир-терсақларингни кўп жаранг-журунг қилаверма! Уларни тақиб келиб қўрқитмоқчи бўлялсанми бизларни? Сен бу сийқаси чиққан ўйинчоқларингни қанақа қилиб олганингни билмайди деб ўйлайсанми бизни?

«Тўхта, тўхта? Нима деяпти, бу аблаҳ? Ўйинчоқ? Тақинчоқ? Қанақа қилиб олганингни билмайди деялсанми бу ўйинчоқларни? Ҳа, сенга ўхшаб ҳаром йўллар билан олганман у «ўйинчоқлар»ни! Нопок йўллар билан эришганман бу иззат-эътиборларга!..

Иззат-эътибор? Нима деб валдираялсан, мияси айниган қоқбош? Олтмиш йил бу ҳукуматга хизмат қилиб, тариқча ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлганингда мана шу... нопок порахўр олдида ҳор бўп ўтирармидинг ҳозир?»

Ветеран томоғи ғип бўғилганича, улкан оппоқ бошини қуйроқ эгди.

— Сизга рухсат, оқсоқол, — деди Шарановский сал юмшаб. — Бир-иккита гувоҳларни чақириб бояги бўҳтон гапларингизни протокол қилдирмагунимча жўнаб қолинг!

Ветеран яна дир-дир титрай бошлади:

— Жуда соз. Ёздир ўша протоколларингни! Сен учун Ленин... Ветеран «орден» сўзи эсидан чиқиб, яна дудуғланди. — Сен учун бу юлдуз, бу орден-медаллар темир-терсақ бўлди ми ҳали? Ўйинчоқ бўлди ми?

Шарановский лабларидаги беписанд киноя шўх, ўйноқи табассум билан алмашди.

— Менга қаранг, бобой? Наҳот сиздай кўпни кўрган одам... Бу сафсаталарнинг даври ўтганини билмасангиз? Қўйинг бу алмисоқдан қолган писандаларингизни! Кўриб турибмиз, билиб турибмиз, ҳамма нарсани. Кимки кўзбўямачилик, ўғрилиқ билан қўлга тушмасин, ҳаммасининг кўкраги мана шунақа темир-терсакка тўла! Хўш, сизнингча қайси хизматлари учун олган бу тақир-туқирларни!

— Ҳаммани тенг қилма!

— Тилимни қичитманг! Ҳамма бир гўр бу элда! Бўлдимиз? Менинг бошқа гапим йўқ сизга. Кабинетни бўшатиб қўйинг, оқсоқол!

Ветеран қимир этмади! У ҳамон титрар, ҳамон юраги бигиз суқилгандек безиллаб оғрирди.

«Аблаҳ! Бутун бир элни ўғрига чиқаришга, ҳақорат қилишга ким ҳуқуқ берди сенга? — деб бақиргиси келар, лекин тили гўлдираб, овози чиқмас эди. Хўрланган, таҳқирланган бир ҳолда хаёлида яна ўша ўй, ўша аламли ўйлар гўжғон урарди.

Йўқ, бу таҳқир, бу хўрлик бу адолатсизликлар бежиз эмас! Ёшлигида қилган адолатсизликлари учун қайтапти бу хўрлик, бу адолатсизлик?.. Аммо элнинг айби нима? Қайси гуноҳлари учун бу кўйларга тушди бу эл? Пахта деган балои азим туфайли қулга айлангани етмасмиди бу эл!.. Қани энди унинг ёшлиқдаги кучи? Елкасида пулемёт, Элба дарёсини биринчи бўлиб сузиб ўтгандаги йигитлик шиддати бўлсаю рўпарасида қаққайиб турган бу бетакалуф, сурбет махлуқни тилка-пора қилиб ташласа!.. Йўқ, у куч, у шиддат қайда энди? Ёшлиқдаги бор кучинг, бор иродангни шўролар ҳуқумати учун, энг ҳақгўй, энг адолатли жамият қураман, деб исроф этгансан! Юрак кўрингни шабадада созурилган бугдойдай созуриб тамом қилгансану, хор бўлиб ўтирибсан мана! Ҳа, меҳр-шафқат нималигини билмаган бу жаллод билан олишишга қурбинг етмайди энди!

Дарҳақиқат, қайтар дунё экан бу дунё! Ҳар ким экканини ўрар, деб бежиз айтмаган экан донолар! Мана, сен ҳам экканингни ўрдинг! Умидларинг ушалди! Интилган ҳақиқатингга эришдинг мана! Нимани кутяпсан тагин! Тур ўрнингдан, қоқбош!»

Ветеран, юрагини кемирган маҳзун ўйларидан гапиришга ҳам мажоли йўқ, ўрnidан аранг турди. Шу

пайт кимдир эшикни шахт билан очиб ичкарига кирди. Бу — Дмитрий Доронин эди. Ҳали замон у билан одамга ўхшаб гаплашган бу йигитни кўрганида Ветеран қайта ўтиргиси келди жойига, бироқ тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, пиқиллаб йиғлаб юборишидан кўрқиб, гандираклаганича хонадан чиқди.

Доронин чолга йўл берди-да, ер остидан Шарановскийга қаради. Шарановский мийиғида бир кулиб қўйди.

— Намунча урушқоқ букага ўхшаб, ўдағайлаб турибсан?.. Ке, ўтир!

— Урушқоқ бука менми ё сенми? — деди Доронин. — Бутун бинони бошингга кўтармасдан секинроқ гапирсанг ҳам бўлади-ку! Эшитган одамдан уял!

— Бақирган мияси айниган бу чолми ё менми? — деди Шарановский.

— Ҳарқалай, ёши бир жойга борган мўйсафид экан. Жилла қурса ёши ҳурмати.

— Сен аввал ёши бир жойга борган бу қоқбошнинг гапларини бир эшитгин эди! Илон пўст ташлайди унинг гапларига!

Доронин жавоб бериш ўрнига кўлидаги қора папкани Шарановскийнинг ёзув столига тап этиб қўйди. Сўнг унинг юзига қарамасдан:

— Танишиб чиқдим бу иш билан, — деди секин.

Шарановский аллақандай тоқатсизлик билан:

— Хўш? — деб сўради.

— Мен сенинг бу ишингга бошдаёқ қўшилмаган эдим, ҳозир ҳам қўшилмайман! Олдиндан айтиб қўяй: Сувонкуловга қўйилаётган айблар асоссиз!

— Шунақами? — деди Шарановский кути учиб. — Айби йўқ, де! Агар ўзи иқрор бўлса-чи?

Бу сафар Доронин ҳам заҳарханда қилди:

— Гўё мен одамларни қандай иқрор қилдирияшнингни билмайман!

Шарановскийнинг кўзлари чақчайиб кетди.

— Сен эса... гўё менинг иш услубимни кимсан... генерал ёқлаётганини билмайсан!

Доронин кўзларини Шарановскийнинг пирпирай бошлаган лабларидан узиб:

— Мен... — деди секин. — Мен Сувонкулов билан гаплашдим.

Шарановский гўё даҳшатли бир воқеа содир бўлгандек, бир дақиқа бақрайиб қолди, сўнг:

— Мендан берухсат... ким сенга рухсат берди у билан гаплашишга?

— Ахир иш билан танишиб чиқишни топширдингми менга, ё топширмадингми? Топширган бўлсанг, у билан гаплашишга ҳам ҳаққим бор эди, — деди Доронин ва Шарановский гапини бўлишга уринаётганини кўриб;

— Мени кечирасан! — деб шартга сўзини кесди.— Бу папкада менинг аризам ҳам бор.

— Қанақа ариза?

— Сен билан ишлашни истамайман. Ижозат берсанг — шу бугун жўнаб кетаман.

Шарановский бир ўйида: «Бор, боравер, тўрт томонинг қибла!» деб бақиргиси келди-ю, ўзини аранг босиб жойига бориб ўтирди, дир-дир титраган қўллари билан Дорониннинг аризасини олди-да, унга узоқ тикилиб қолди.

Йўқ, Шарановскийнинг калондимоғ, ўзини адолат-парвар ва инсонпарвар қилиб кўрсатишига уриниб юрган бу ёш терговчидан қўрқадиган жойи йўқ! Агар Доронин ўзини ҳақпарвар қилиб кўрсатмоқчи бўлса, Шарановский бу юртда илдиз отган мудҳиш жиноятларга чек қўйишга бел болаган.

Эҳтимол у бу олижаноб мақсад йўлида, баъзи-баъзида қонундан жиндай чекинаётган бўлса — чекинаётгандир? Аммо нияти жиноятнинг пайини қирқиш унинг! Зотан Шарановский бу нарсани яхши сезиб турибди ҳозир: ё у ҳам устозига ўхшаб, гоҳида қонундан жиндай чекиниб бўлса-да, бу ўғрилар, юлғичлар, қаллобларни қийратиб, генерал каби мамлакатга донг чиқаради, ёки Доронинга ўхшаган сохта ҳақиқатпарвар йўлини тутуди-ю, бир умр ишрида терговчи бўлиб ўтиб кетади! Бундай омад умрида бир марта кулиб боқади кишига! Орқасида генералдай суянчиғи бор экан, нимадан қўрқади у! Кетаман деса... нега ундан нарига бормади. Тўрт томони қибла!

Шарановский шу тўхтама келди-да, ўрнидан турди. Аммо Дорониннинг гапларидан афсус чеккан бўлиб, уф тортиди.

— Ўйин қилиб нима қиласан, Дима? — деди. — Сени бўшатиш ё бўшатмаслик менинг ихтиёримда эмас, бу — генералнинг вазифасига киради.

— Қўрқма, мен генералинга бориб арз қилиб юрадиганлардан эмасман. Сен имзо чекиб беравер! Шунинг ўзи кифоя менга!

«Қани, арз қилиб кўр-чи генералга!» — ичида кулди Шарановский:

— Майли, ихтиёр ўзингда!

— Хайр, кўришгунча.

Шарановскийдан садо чиқмади.

XII

Лочиннинг бошига иш тушиб, ўқишга бориш-бормасликлари чўзилиб кетгач, Олтиной ота-онасининг олдига бориб келишга аҳд қилди.

У эрталаб кийим-кечаклари, укаларига олган совға-саломларини йиғиштирди, уларни серчўнтак серзанжир чарм халтачасига битта-битта жойлади.

Мактабда ҳамма қизлар ҳавас қиладиган бу бежирим чарм халтачани ўқишни битирувчилар оқшомида унга Лочин ҳада қилган, Лочинга эса уни машҳур Ветеран бобоси инъом этган. Шу боисданми, бошқами, ҳар сафар Олтиной бу тасмали серчўнтак халтачани қўлига оларкан, гўё Лочин уни қайта ҳада қиладигандай, юраги беихтиёр жизиллаб кетади. Бу сафар бу туйғуга алақандай нотинч безовта ўйлар қўшилиб, кўнглига гашлик тушдию, тоққа ем-пем опкетаётган машина бўлса, шу бутуноқ жўнашга аҳд қилди. Бунинг учун идорага бориши керак, идорага борса, бола баҳона деганларидек, спортзалга ҳам ўтади. Шояд Лочинни, жилла қурса Кумуш билан Салим қилтириқни кўрса, Лочин билан бир оғизгина гаплашса!

Олтиной Лочинларникига борганида у билан гаплашишга ҳарчанд уринмасин, бунга журъат этолмади, бирламчи — юраги ўйнайверади, ўйнайверади, иккиламчи — Маржоний опадан тортинад.

Лочин дадаси қамалганидан бери спортзалга қадам босмай қўйган, у ҳар куни онаси билан шаҳарга қатнайди. Бир-икки кун муқаддам Тошкентдан Ветеран бобоси келган. Бутун вилоятга донг таратган бу одам келиши биланоқ совхозда: «Мана энди ҳақиқат қарор топади, шўролар ҳукумати учун жон бериб, жон олган бу одамнинг айтгани-айтган, дегани-деган, у ҳақиқат қилмагунча қўймайди!» — деган миш-мишлар тарқади. Шояд бу миш-мишлар рўёбга чиқса!..

Устига-устига, бугун Олтинойнинг ўнг кўзи учяпти, бетиним учяпти. Яхшиликка бу! Худо хоҳласа, шу бугун Лочинни кўради. Балки Лочиннинг ўзи ҳам уни кўриб ёрилар, тунов кунги шоирлар келган оқшомда-гидай юрак дардларини тўкиб солар? Шунда Олтиной ҳам кўнглини очади. Лочиннинг изтиробларини кўриб, ундан ҳам кўпроқ эзилиб кетаётганини айтади. Йўқ, ўз изтиробларини айтиб, Лочиннинг дилини баттар оғритмайди, фақат тасалли беради, таскину тасалли! Ана, тоғда дадаси ҳам ташвишда. «Агар Суюн бургут ёнғиндан нобуд бўлган қўйлар учун қамалган бўлса, биз терговчиларга тушиб борайлик», бу ишда у эмас, биз гуноҳқормиз, қамашса бизни қамашсин, уволига қолмайлик унинг», деб салом устига салом йўллаяпти. Олтиной бу саломларни эшитиб, дам ичида дадасини ифтихор қилса, дам «отам қамалса энам нима қилади, укаларим нима бўлади?» деган ваҳимадан оёқ-қўлларигача музлаб кетади. Майли, нима бўлгандаям Олтиной Лочинни кўрмай тоққа кетолмайди кетмайди!.. Ахир ўша оқшом Лочин айтган сўзлар қулоқлари остида ҳануз янграб турган бўлса, лабларида лабларининг ҳарорати, уни қучган, сочларини, пешонасини силаган метин қўлларининг тафти ҳамон вужудини ловулатаётган бўлса-ю, уни кўрмай қандай кетади? Ўша кеча Лочин айтди, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, деди. «Мен сени йўқотишимга оз қолди, лекин энди ҳеч қачон йўқотмайман, Олтиним, бебаҳо жавоҳирим менинг!..» — деди иссиқ лаблари билан қулоқларини ловуллайтиб.

Олтиной бу эсдаликлардан энтикиб, пибираб учаётган кўзларини силай-силаё бувасиникидан чиққан эди, кўчада эшик очилиб, Кумушбиби кирди.

Калта қирқилган сочлари тўзғиган, юзи бўғриққан, узоқдан чопиб келган бўлса керак ҳансираб нафас оларди. У Олтинойни бир чеккага етаклаб, ён-верига қарай-қарай сирли шивирлашга ўтди. Кумушбибининг айтишича, Лочиннинг Ветеран бобоси ҳам Суюн бургутнинг жонига ора киролмапти. Қайтага иш аксига юриб, яна бир хавф туғилибди. Лочин жонидан ортиқ кўрадиган Қалдирғочни ҳукумат ҳисобига тортиб олиш хавфи пайдо бўпти!

Кечаси улар маслаҳатлашиб, ҳар эҳтимолга қарши Қалдирғочни совхоз марказдан анча йироқдаги Са-

лим қилтириқнинг дадаси ишлайдиган қорамол фермасига олиб бориб яшириб қўйишибди. Аммо мол фермаси яқин, у ерда сир сақлаш қийин, қолаверса, Мансур меш кўпдан бери Қалдирғочга кўз тикиб юрган эмиш. Шунини ўйлай-ўйлай улар охири Қалдирғочни ёмон кўзлардан йироқроқ, чўпон-чўлиқдан бошқа ҳеч кимнинг оёғи етмайдиган пинҳоний жойларга яширмаса бўлмайди, деган фикрга келишибди. Бу иш ёлғиз Дарвеш дуудқдан бошқа (Кумушбиби уни Дарвеш бувавлар деб айтди) одамнинг қўлидан келмайди дейишибди-да, Кумушбибини Олтинойга юборишибди. Чунки салдан кейин қорамол фермасидан тоққа туз ортилган машина кетаркан. Агар Олтиной хўп деса, шу машинада бориб, отасидан маслаҳат сўраб келиши керак. Агар отаси рози бўлса шу бугуноқ Қалдирғочни обориб, яшириб қайтишга аҳд қилишибди...

Олтиной Кумушбибидан ортиқча ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, кўйлаги устидан туя жундан ўзи тўқиган жемперини кийиб, бошига илдиқ тивит рўмолини ташлади, бувисига «ҳавотир олманг, кечроқ қайтаман», деди-да, сумкасини елкасига ташлаганча Кумушбибига эргашиди. Кўчага чиқишса, Ветеран бобосининг эски «Волга»си кутиб турибди. Рулда Лочин, ёнида Салим қилтириқ.

— Қани, кўп имилайвермасдан тезроқ чиқақолинглар, жононлар, — деди Салим қилтириқ. — Вақт зиқ!

Лочин лом-мим демай, машинани ҳайдаб кетди. Сал ўтмай қишлоқ орқада қолиб, кафтдай дала бошланди. Офтоб эндигина чиққан, оламни алақандай ҳарир оқиш туман чулғаган, туман орасидан олдиндаги қир бағрига жойлашган молхона кўрғони элас-элас кўзга чалинарди.

Кўрғон дарвозаси олдида сувсиз ҳовуз, ҳовуз бўйида икки туп мажнунтол сув соясидан сарғайган сочларини ёзиб, ҳазин эгилиб турарди.

Лочин машинани ҳовуз бўйида тўхтатди. Салим қилтириқ эшикни шарақлатиб очди-да, машинадан сакраб тушди. Унинг кетидан Кумушбиби (чамаси Лочин билан Олтинойни ёлғиз қолдириш ниятида) тушиб, баробар кўрғон томон югуриб кетишди. Лекин Олтиной Лочиннинг ёнида ёлғиз ўтиришдан ийманиб, машинадан чиқди. Кетма-кет Лочин ҳам тушди. У ер остидан Олтинойга қараб-қараб қўйди-да, ногаҳон овози дарз кетиб:

— Олтин! Олтиной!.. — деб чақирди.

Бамисоли ёш келинчақлардай рўмолини кўзига тушириб, бош эгиб турган Олтиной аллақандай қўрқибгина унга қаради, қаради-ю яна кўнгли вайрон бўлиб, дарҳол кўзини олиб қочди. Йўқ, бу илгариги, бирда ўта шўх, ўйинқароқ, ҳазилкаш, бирда унча-мунчани писанд қилмайдиган, суюкли Қалдирғочидан ҳам марғур, қайсар Лочин эмас, кўзларига мунг чўккан, қаноти қайрилган бир қуш эди.

— Тунов кунги гапларим эсингдами, Олтин? — деди Лочин паст, бўғиқ овозда. — Эсингда бўлса... нега ўзингни четга олиб юрибсан? Ё ҳануз кечирмадингни мени?

Ҳа, Олтиной янглишмаган эди, бу сўзлар қаноти синган, юрагини ўқ тешиб ўтган йигитнинг сўзлари бу! Қоқинган, сурилган тулпорнинг нидоси бу! Йўқ, Олтиной уни бу ҳолатда кўргандан ўзи ўқ егани яхши. Ўзи қоқиниб, ўзи йиқилгани минг марта яхши бундан!

— Қўйинг, Лочин ака, — Олтиной кўз ёшлари билан олишиб, қулт-қулт ютинди. — Билиб қўйинг, мен... сиз нима қилманг, нима деманг... мен ҳеч қачон, ҳеч қачон сизни тарк этмайман! Сиз омон бўлсангиз, сизни кўриб юрсам... узоқдан бўлса ҳам кўриб юрсам бўлди, шунгаям шукр қиламан. Бошқа ҳеч нарса, ҳеч нарса керак эмас менга...

— Олтиним! — Лочин қизнинг пешонасига тушган оппоқ тивит рўмолини кўтарди, унинг нам киприкларига, катта-катта қуралай кўзларига тикилдию қорамтир қирмизи юзларидан, пир-пир учган лабларидан ўпди. Олтинойнинг нозик баданидан вужудига худди тўлқин янглиғ қаттиқ титроқ ўтди-ю, кўздан буён йиғилиб қолган сассиз фарёд юрагини бир силкитди.

— Сиздан ёлғизгина илтимосим бор, Лочин ака...

— Айт, Олтиним! Тила-тилагингни!

— Истагим, тилагим шуки, бунақа... бунақа бўлманг, Лочин ака! — аранг дея олди Олтиной.

— Қанақа бўпман?..

— Худди.. қаноти қайрилган қушга ўхшайсиз. Қоқинган тулпорга ўхшайсиз! Қўйинг, сиз йиқилгунча мен йиқилай! Сиз қоқинган кунни ўлди деяверинг Олтинойни! Ўлди деяверинг!..

Ёпирай, бу ўша Лочин яқин-яқинларгача назарига илмай, ичида унинг севгисидан гоҳ кулиб юрган уятчангина, тортинчоққина Олтинойми бу ё кўпни кўрган, кўпни билган доно қизми? Нима бўлмасин, Лочиннинг қучоғида ёниб, титраб турган бу маъсума қушчанинг юраги Лочиннинг юрагидан, суяги суягидан, эти этидан яралган! Лочиннинг кўзига тушган чўп гўё унинг қуралай кўзларига тушади, товонига кирган тикон унинг товонига киргандай вужуди зирқирайди бу қизалоқнинг.

Лочин юрагига қўйилиб келган чексиз меҳрдан кўнгли бузилиб, Олтинойнинг юзларидан қайта-қайта ўпди. У ҳозир қизни сира қучоғидан чиқаргиси келмас, назарида, ундан бир дақиқа ажралса ёмон бир кори ҳол рўй берадигандек туюларди.

— Аттанг, — деб уф тортди у. — Бу қуриб кетгур қирчанғи «Волга» «Алвасти сой»дан ўтолмайди-да. Бўлмаса тоққа шу машинада бориб келақолсак бўларди.

Олтиной Лочиннинг қўлларини аста ёзиб, қучоғидан чиқди.

— Асти Қалдирғочга мингашиб кетаберсак ҳам бўларди, — деди у. — Отам нима ҳам дердилар? Бизга қилган шунча яхшиликларингиз эвазига битта отингизни асраб бермасак нима деган одам бўламиз? Асраб беради. «Алвасти сой»нинг тўқайзорига қўйиб юборса, одам боласи тополмайди!

— «Алвасти сой»да қашқир кўп.

Олтиной секин кулди.

— «Қалдирғоч» ўзини қашқирга олдириб қўймас?

Лочин нафас етмай, томоғини силади:

— Ана, келгинди қашқирлар юртни талаётир. Юртнинг қўлидан нима келди?..

Олтиной қошиқдеккина кафтини Лочиннинг оғир кафтига қўйиб:

— Кўп куйинаверманг! — деб ёлворди. — Ҳаммаси яхши бўп кетади ҳали. Сўзимга инонинг, Лочин ака, яхши бўп кетади ҳаммаси!

Шу пайт кўрғонда мотор гувиллади-ю дарвоза очилиб, ўқирганча кўк қашқа* чиқиб келди. Машина вафиллаганча «Волга»нинг рўпарасига келиб тўхтади, кабина эшиги очилиб, аввал Салим қилтириқ билан Ку-

* Кўк қашқа — самосвал.

мушбиби сакраб тушишди, уларнинг кетидан эгнига қалин фуфайка, бошига эски қорақўл телпак кийган паканагина, аммо миқти шофёр йигит тушди.

Олтиной ёш бўлса ҳам қорин сола бошлаган бу юм-юмалоқ йигитни кўрганда юзи ловуллаб кетди. Тогда чўпонларга хизмат қилиб юриб, отасига ёқиб қолган бу йигит, бултур ёзда Олтиной тўққизинчи синфни битириб, энди таътилга чиққан маҳалда унга совчи юборган, ота-онаси ҳам йигитга рўйхушлик билдиришиб, Олтинойни кўп қийнашган эди.

Шофёр Лочинни ёқтирмай, ёвқараш қилди-да:

— Кабинага бир одам оламан, бошқа жўк! — деб тўнғилади.

— Ўзиям бир одам боради, — деди Салим қилтириқ. — Кабинага чиқ, Олтиной.

Олтиной баҳона қидириб, талмовсиради:

— Йўқ, йўқ, кабинада бошим айланади, юқорига чиқа қоламан.

— Вой, нима деяпсан, дугонажон, — гапга аралашди Кумушбиби. — Тоғда қорбобо бўлиб яхлаб қоласан!..

Шофёр йигит оппоқ тишларини кўрсатиб кулди:

— Балоям урмайди! Қатиннинг жони қирқта, деганлар, синглим. Қани, чиқ, борадиган бўлсан! Юкнинг устида эски кўрпа, қоп-қанор бор. Ўраниб оласан!..

... Очиқ машина устида совуқ шамол гувиллар, «кўк қашқа» тезлашгани сайин шабада кучайиб борарди. Олтиной, пакана шофёр айтсин-айтмасин, устига қопқанор ёпинди, кейинроқ эса, ўғит ҳиди келган эски кўрпа тагига кириб олди. Яхшиям, сал ўтмай, эрта-лабки туман тарқаб, осмонда офтоб кўринди, офтоб кўриниши билан овлоқда Маржонтовнинг худди салладор мўйсафидни эслатувчи оппоқ, улуғвор чўққилари ярқиради. Чўққилар устида паға-паға оқ булутлар сузиб юрарди. Олтинойнинг назарида кўхна Маржонтов булутларни хушламай: «боринглар, менинг салламга ёпишавермай, даф бўлинглар! Мен, қари чол, офтобга мухтожман, офтобга!» дея уларни ҳайдар, паға-паға оқ булутлар эса гўё унинг қаҳрли ҳукмига итоат қилгиси келмагандай, қайта-қайта айланар эди.

Олтиной бу манзарани ҳайрат билан кузатиб бораркан, тўсатдан Суюн бургут қамаладиган куни эрхотин айтган ўлан ёдига тушиб, яна кўзига ёш қалқиди:

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Эл бошига мусибат,
Келганида хусумат,
Қалқон бўлган, Маржонтов!
Фарзандларнинг бошига
Иш тушганда шер бўлиб,
Наъра тортган Маржонтов,
Ёв келди-ку қошингга?
Ўғлонларинг бошига
Нечун сукут сақлайсан,
Бугун нечук муғрайсан?»*

Олтинойга баъзан шундай туюладики, у туғилмасдан одиноқ Маржонтовни кўрган, туғилмасдан турибоқ «Маржонтов» ҳақида ўлан қулоғига қуйилгану тоабда вужуд-вужудига сингиб кетган.

Олтиной нари борса уч-тўрт ёшлар чоғида отаси узун қиш кечаларида улкан ўчоқ атрофига бири биридан митти, урушқоқ, кир-чир жўжахўрозларини йиғарди-да, бобосидан қолган эски дўмбирасини олиб, ўлан айтишни яхши кўрарди. Бу ўланларни эшитганида Олтиной ийиб кетиб, дадасининг пинжига кириб оларди-да, лаблари пичирлаб, уларни ёдлар эди. Хануз эсида: ўша ўланларда ҳам одамлар Маржонтовга муурожаат қилиб, ундан паноҳ сўрашар, яхшиларни қанотига олиб, ёмонларнинг додини беришини илтижо қилишарди. Ҳамон аҳвол ўша-ўша! Ҳамон ёмонлар отда, яхшилар доғда! «Ҳой, Маржонтов, нечук бу адолатсизликка чидаб, дамингни ичингга ютиб ётибсан? Нечук сукут сақлайсан? Айланайин, боботоғим?»

Олтиной бўғилиб кетаётгандай бўлиб, устига ёпинган эски кўрпани отиб юборди...

Машина тобора ўрлаб, тобора ўнгга бурилмоқда, оқ саллали «Маржонтов» чапда қолмоқда эди. Олтиной болагидан билади: Маржонтов этагида, унинг серсув сойлари, кўм-кўк яйловларида кўпроқ йилқи ва қора мол боқилади, ушоқ мол, қўй-эчкилар эса Маржонтовнинг ўнг қанотидаги беҳисоб адирлар, серўт, сергийёқ сайҳонликлар, янтоқзор далаларда боқилади. Ҳар баҳор бу қир ва адирларни атри нозик доривор гиёҳлар, илдизлари ер қаърига кетадиган янтоқлар,

ёвшанлар қолайди, қир оралиғида эса сердон, сермағиз шувоклар ўсади, шувокзорга баҳорда бир шўнғиган қўзи кузда қўй бўлиб, думбасини аранг кўтариб чиқади. Ёзга бориб, ҳамма гиёҳлар қуриб-қовжираб қолганда беҳудуд сайхонликлардаги янтоқлар белбоққа келиб фарқ пишади, шунда унинг танасига йиғилган шарбат вужудига сифмай, чарс-чарс ёрилади-ю кўз илгамас янтоқзорлар гўё оппоқ нишолдага ўхшаш оқ кўшикка чўмилади.

Янтоқ пишгач, унга туялар қўйиб юборилади. Бир ҳафта ўтмасданоқ бу туялар ўрқачлари диркиллаб, янтоқ шарбатидан маст бўлади-ю, бутун Маржонтов мастласт туяларнинг ҳайқириғидан ларзага келади...

Олтиной кичкиналиғида анов янтоқзорга уч-тўртта оқ ўтов тикилиб, уларга энг ёш, энг озода, қўл-оёғи чаққон қиз-келиндяклар кўчиб келишарди. Улар орасида Олтинойнинг энаси ҳам бўларди. Бу махсус тўрт ўтовнинг ихтиёрига ўн-ўн бешта энг сара оқ туялар ажратилар, уларни соғадиган хотинлар ҳам, худди дўхтир хотинларга ўхшаб оқ либос кийишар, туяларни соғишдан аввал қўллари ва челакларни ўн мартадан ювишар эди!..

Олтиной кейин билса: бу ерда соғиландиган қимрон махсус идишларга солиниб, Мансур мешнинг ихтиёрига юборилар, Мансур меш эса уларни энг юқори идоралар, вилоят ва ҳатто жумҳурият раҳбарларига жўнатаркан.

Кейинроқ, Олтиной саккизинчи синфни битирганида унга ҳам бир-биридан шўх, бир-биридан ўйноқи иккита оқ туя беришди, Соғин пайти яқинлашганда ўтовларга «бўх-бўх»лаб ўзлари келадиган бу туялар Олтинойга оқ либос кийган ёш келиндякларни эслатарди.

Олтиной бу туяларнинг сал дағал, йирик маммаларини кафтларига олиб, шиф-шиф соғаркан, хаёлан:

«Буниси Лочинга, буниси қайнатамга, буниси қайнанамга!» — деб қайта-қайта такрорлар, бу ўй, соғатган қимронини Лочин ичади, деган хаёл дилини илиқ бир нурга тўлдирадди.

Айтадиларким, йўловчи йўлнинг биринчи ярмида қолдирган жойларини ўйлармиш, иккинчи ярмида борадиган жойларини. Олтинойнинг хаёли аста-секин бу ерлардан узилиб, ўзи борадиган Кўкқўтон яйловига кўчди.

Маржонтовнинг кун ботиш томонида «Алвасти сой» теласида жойлашган Кўкқўтон энг кўркам, энг сергиёх яйловлардан бири, чексиз-чегарасиз бу сайхонликларда явшан, шувок, кийик ўти ўсади, пастдаги «Алвасти сой» ўзанларида эса қамишлар ёзда девордай тиралиб қолади. Бу ерда дадаси бошлиқ уч оила ҳар бир қўра қўйни боқиб, қишин-ёзин, шаҳар нима, поезд нима, самолёт нима билмай кун кечиришарди. Айтишларича, отаси Дарвешали ёшлиғида елкаси ерга тегмаган полвон, осмонда учиб кетаётган қушни кўзламай урадиган мерган бўлган. Кунлардан бирида отаси тоғдаги арчазорларга қўйган тўрларини айланиб юриб қарайдики, туядай бир жонвор тўр ичида алпанг-талпанг аванаяпти. Яқинроқ борса — айиқ!

Ўша пайтларда тоғда чўпон-чўлиққа тинчлик бермаётган бир айиқ пайдо бўлган экан. Дарвешали тўрига тушган бу айиқ ўша, ҳаммага кун бермай юрган айиқнинг ўзгинаси эканини билади-ю уни нишонга олганича яқинроқ боради. Тўр ичида алпанг-талпанг аванаятган айиқ уни кўриб, тоғларни ларзага солиб ўкириб юборади-да, тўрни тилка-пора қилиб отасига ташланади.

Отаси қарсиллатиб икки марта ўқ узади-да қочиб тушади. Бир пайт одамдай ҳарсиллаган овозни эшитиб қайрилиб қараса... ўн қадам нарида, чамаси, чап оёғидан ўқ еган айиқ оқсолана-оқсоқлана қувиб келаяпти!

Отаси яна бир марта ўқ узади-ю, жон-жаҳди билан қочади, лекин айиқ ҳам ўкирганича орқасидан қолмай қуваверади. Отаси қочаверади, айиқ қуваверади. Ахийри тепада ўтовлар кўрингунча қувиб келади-ю, қўрғондан чиққан итларни кўргандагина орқасига қайтади. Отаси қўрғондан чиққан хотин-халаж, бола-чақа, чол-кампирага: «Ой-ой-ойиқ! Ққора-оойиқ! Отдим! Ққув-ди!» дейди-ю юзтубан йиқилади. Шу-шу, дудуқланиб гапирадиган бўлади. Одамлар эса... Дарвешалининг ёшлиқда донг таратган паҳлавон, машҳур мерган бўлганлигини тезда унутиб унга Дарвеш дудуқ деб ном қўйишади. Майли, бошқалар нима деса деярсин, Олтиной учун отаси дудуқ эмас, дунёда энг ширинзабон, энг танги, энг ҳалол инсон!

Қизиқ, ўн йил дудуқланиб юрган отаси бултур кузда кўрага ўт кетганида ҳамми лол қолдириб, тўсатдан

тили ечилиб кетди-ю бир неча кун тушша-тузук гапириб юрди. Кейин-кейин тергов бошланади-да, яна ду-дуғланиб қолди...

Қиз қалбини нурга тўлдирган болалик эсдаликлари хаёлини тобора узоқларга олиб қочиб, «Кўк қўтон»-дан «Алвасти сой»га кўчади... «Алвасти сой» деганлари — бир дарё сув шовуллаб ётган кенг ўзан. Ўзанининг тупкариси — одам қадами етмаган чакалакзор, чакалакзор арчазор қирларга, қирлар алақандай ғорларга туташиб кетади...

Олтиной кичкиналигида бу даралар, қоронғи ғорлар ҳақида ваҳимали гапларни кўп эшитарди. Гўё «Алвасти сой»нинг тупкарисида одам борса қайтиб чиқолмайдиган чакалакзорлар, кирган киши орқасига йўл тополмайдиган зимистон ғорлар бўлармиш, бу ғорларда сочлари ер супурган алвастилар яшармиш... Улар гўё йиғлоқи гўдакларни пойлаб юриб, опқочиб кетармиш...

Олтиной бу алвастилар тушига кириб, чинқираб йиғлаб уйғонган пайтларини эслаб бир кулиб қўйди. Ажаб эмас, отаси «Қалдирғоч»ни яширса-ю Лочин билан унга сал берироқдаги хилват жойларга ўтов қуриб берса... Лочин кундуз «Қалдирғоч»ни боқса, овчилик қилиб тоғдан каклик отиб тушса. Олтиной бўлса ха-мир қориб, уни кутиб ўтирса. Лочин отиб келган какликларни қозонга солиб, иссиқ кулчатоқ пишириб берса, кечалари эса, радиони вадаванг қўйиб, ёнма-ён жимгина ётиб, мунгли қўшиқлар (Олтиной негадир ҳазин куй, ғамгин қўшиқларни кўпроқ хуш кўрарди!), ўланлар, лапарлар эшитишса!

Қиз ширин хаёллар сеҳрида кўзи илинганини билмай қолди. Тўсатдан айиқдай огир бир нарса устига гурс этиб тушгандагина сесканиб кўзини очди. Бу — Қоринбой шофёр эди.

Олтиной кўзини очганини кўриб, Қоринбой телба-нома ишшайди.

— Ҳа, гўзал какликча, ахир қўлимга тушдингми? — У шундай деди-да, чамаси Олтинойда ҳирс уйғотиш истагида кўйлагининг ёқасини шартга йиртиб, офтоб тегмаган оппоқ сийнаси, етилган шафтолидай майин, маъсум кўкракларини ўпишга тутинди.

Олтиной тузоққа тушган беданадай питирлаб:

— Акажон! Қўйиб юборинг, оғажон! — деб ёлворди.

— Топибсан қўйиб юборадиган аҳмоқни! Шунча хўрлаганларинг, тегмайман деб ноз қилганларинг етмасмиди? Ҳозир... хотиним бўласан!

Олтиной йиғлаб юборди:

— Оғажон! Қўйиб юборинг! Бари бир... тегмайман сизга! — У жонҳолатда Қоринбойнинг кучоғидан чиқишга уриниб куч билан талпинди.

— Ҳозир кўрамиз, хотин бўласанми-йўқми? — Қоринбой Олтинойга бутун оғирлигини ташлаб, ҳирс билан кўйлагини йиртишга уринди.

Олтиной икки қўллаб унинг кўкрагидан итарди-ю, гимнастикада пишган оёқларини йиғиб, бор кучи билан шофёрнинг қорнига тебди.

Қоринбой: «Ҳм! Ўлдирдинг-ку, даюс!» деганича, ёнбошига ағдарилиб тушди. Олтиной мушукдай абжирлик билан сакраб ўрнидан турди-да, ўзини машинадан отди. Машина ёйилиб оқаётган жилғада турган экан, усти-боши шалаббо бўлди.

Олтиной худди Қоринбой орқасидан қувиб келаётгандай, шалоп-шалоп сув кечиб, адир томон чопаркан, орқасидан шофёрнинг алақандай аянчли аламли овози қулоғига чалинди:

— Ҳой, Олтиной! Сўзимга қулоқ сол, шаддоқ қиз! Анов қамалган директорнинг улига тегаман, деб умид қилма! Ули-да қамалади, хотини-да, қамалади. Менга тегасан!.. Отанга юз бош қўй бераман. Қўлингни совуқ сувга урдирмай, ўтовимнинг тўрига ўтқазиб қўяман. Қуйруқ бериб, қази-қарта бериб боқаман. Ҳой, тўхта, тентак қиз!..

Овоз ўчди, кетма-кет машина мотори гувиллади. Олтиной кўрқиб кетиб, ўзини ўнг қўлдаги қалин жийдазорга урди. Жийдазорнинг орқаси қамишзор эди. Олтиной жийдазор билан қамишзордан ўтгунча қўллари, юзлари шилиниб кетди. Хайрият, қамишзор баланд жарликка бориб тақалар, жарлик тепасида бултур ҳашар йўли билан қурилган янги кўранинг деворлари элас-элас кўзга чалинарди.

Ҳа, мана, яхши баҳона ҳам топилди. Нимага бу аҳволга тушдинг? Юзларингни ким тимдалади, кийимларинг нега шалаббо, деб сўрашса — жавоб тайёр! Билмасдан мана шу сертикон жийдазорга, жийдазордан қамишзорга кириб қолибман дейди. Шундай бўлди-ку ўзим!

Олтиной қамишзордан ўтиб, баланд жарликка чиқканида, кўрадан берироқда, улкан тош устида хаёлга чўмиб ўтирган одамга кўзи тушди. Яқинроқ бориб қараса — отаси! Қўлидаги узун таёғи билан ер чизиб ўй ўйлаб ўтирибди. Эҳтимол, Суюн бургутнинг бошига тушган кўргуликдан эзилиб, ўзини қўйишга жой тополмай, юраги қон бўлиб ўтиргандир?! Шўрлик отаси, тили бир ечилиб, қўрқувдан яна қайта дудуғланиб қолган қари отаси!

Олтиной хўрлиги келиб томоғи ғип бўғилди. Дарвеш дудуқ қизини кўриб, каловланиб ўрнидан турди.

— Ҳой болам! Не бўлди сенга? Бу аҳволда қайдан келаётирсан?

Олтиной бирдан ўпкаси тўлиб, ўзини отасининг кучоғига отди.

ХIII

Ҳибсга тушишдан аввал Суюн бургут бир кун ҳам қамоққа бардош қила олмасам керак, деб ўйларди. Йўқ, бошга тушганни кўз кўрар, деганлари рост экан! Авваламбор бошга тушмасин экан, бошга тушгандан кейин дош берар экан, ҳаммасига дош берар экан одам боласи!

Тўғриси, уни қамоқ азоблари эмас, қамалганидан кейин эл орасида тарқалиши муқаррар гаплар кўпроқ эзарди. Бургут билар, у қамалган куниеқ совхозда: «Шамол бўлмаса теракнинг учи қимирламайди, биз суддай пок деб юрган директоримизнинг ҳам аҳволи шу экан-да, унинг ҳам миси чиқди-ку, оқ ит, қора ит — бари бир ит экан-да!» — деган гап тарқаларди. Суюн бургут буни яхши англади. Англагани учун ҳам «Гуноҳим нима, қайси ёзуқларим учун қамашди мени?» — деган ўй жисмоний азоблардан ҳам кўпроқ қийнади уни!

Дастлабки уч кеча-кундуз Суюн бургутни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Умида қамоқ турсин, қамоқхонанинг ёнидан ҳам ўтмаган одам, уни қамашган жой ҳақиқий ҳибсхонами, бошқами — бунинг фарқига ҳам боролмади. Бургут ҳибсхона деб ўйлаган жой — ҳеч қачон одам зотини кўрмаган, тор ва зимистон бир ертўла эди. На нур тушадиган туйнуғи, на ҳаво кирадиган тешиги бор, бу «қамоқхонада» титилиб кетган бир парчагина бўйра, чоклари сўкилиб, пахтаси чиқ-

қан увада кўрпа билан оғир чўян қумғондан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Бу замонавий зиндоннинг фақат битта яхши томони бор — у жуда кенг эди.

Суюн бургут дастлабки дақиқаларда худди ногаҳон икки кўздан баравар айрилган одамдай, деворларни пайпаслаб, ҳар қадамда бир қоқилиб, ертўлани айла-ниб чиқди, кейин эса (инсон боласи ҳар нарсага кўни-кар экан!) ертўланинг у бошидан бу бошига бориб келишга ҳам ўрганди. Шу-шу уч кеча-ю уч кундуз бир зум тўхтамай муттасил юриб чиқди. Ҳатто «Нега қамашди, гуноҳим нима менинг?» деган савол миясига келиши билан ўрнидан сапчиб турди-ю, яна ертўлани айланишга тушганини ўзи ҳам билмай қоларди!.. Фақат тонг чоғи бир дақиқа, икки дақиқа кўзи илинарди, холос. Шундай пайтларда негадир доим яхши тушлар кўрарди. Бирда Маржоний тандирдан узган иссиқ нонларни шарқираб оққан сойга ташлаб, тутиб еб юрган онлари, бирда тўй ва маъракаларда эр-хотин ўлан айтиб олқиш олгани, яна бирда эса сурон солиб, аросат даврадан улоқни юлиб чиққан дамлари тушига кирарди унинг. Аммо бу тушлар қанчалик ширин бўлса, уйғониб кетган онлари шунчалик аччиқ бўларди. Тугилибдики, Маржонтов бағрида йилқи боқиб, от суриб, не-не айғирларни жиловлаб, ўлан айтиб юрган Суюн бургут шундай пайтларда худди сиртмоққа илинган асов тулпордай ер депсинар, тоқати тоқ бўлиб эшикни тепар, ўзини ерга ташлаб, ертўланинг у бошидан бу бошига ағанар эди.

Ниҳоят, ҳар бири бир йилга татиган уч кеча-ю уч кундуздан кейин уни илк дафъа терговга чақиришди.

Тун ярмидан ошган бўлса керак, йироқ-йироқларда хўрозлар қичқирар, осмон тўла юлдузлар орасида «темир қозик» ярқираб турар, қоқ пешонасида эса бир ҳовучгина ҳулкар митти тилла сирғалардай жи-мирларди.

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, катта ҳовлидан ўтиб, рўпарада қоядай қаққайиб турган жимжит бинога яқинлашаркан, иккала милиционерни икки мушт билан ағдариб, девордан сакраб қочсаммикан деган фикр хаёлида чақмоқдай чақнади. «Ёпирай, Маржонтов қай томонда? Ўнг қўлдами, сўл қўлдами? Уни кўрадиган кун ҳам келармикан эй, Яратган Эгам?»

У ҳозир, бутун вужуди кўпкари пайтидагидай та-ранг тортиб, қаҳри қайнаб турганида, ёнидаги милиционерларни бир уриб йиқитишга, сўнг бир хатлаб девордан ошиб тушишга қурби етишини биларди. Аммо... бундай қилиб бўлмайди, бундай қилса, жазодан қўрқиб қочган, яъни гуноҳига иқроп бўлган бўлади. У эса... гуноҳи нима унинг?

Мана, рўпарада қора кўлагадай қаққайиб турган қора бинога ҳам етиб келишди.

Уни жимжит, нимқоронғи йўлақлардан олиб ўтиб, ёп-ёруғ, улкан хонага олиб киришди.

Суюн бургут хонага кирди-ю чироқдан беихтиёр кўзи қамашиб, пойгақда тўхтади. Кўзини очганда кўрди: деразаларига қора дарпардалар тутилган, бўм-бўш, шип-шийдам хонанинг тўрида, кўк мовут ёпилган стол орқасида ўша, тинтувга борган ёш, хушсурат, хушбичим прокурор... Шарановский ўтирар, бурчақда эса майин сомонранг сочлари елкасини, юзини қоплаган ёш жувон бошини ёзув машинасига қўйиб мудраб қолганди.

Суюн бургут дабдурустдан нима қилишини билмай, Шарановский томон бир қадам ташлаган эди, у алақандай ҳадиксираб:

— Яқинлашма! — деб буюрди ва эшик ёнидаги стулга имо қилди. — Ўтир!

Суюн бургут ногаҳон юрагини чангаллаган хўрлик туйғусидан вужудини титроқ босди. Қамалгандан бери ором бермай келаётган, «бу не ҳақорат, бу не хўрлик? деган ўй миясини яна бурғилади, кейин ўзини сал босиб, стулга оғир чўқди. Шарановский аста ўрнидан турди ва қирмизи гилам тўшалган полни унсиз босиб Суюн бургут томон юрди, бироқ уч-тўрт қадам йироқда тўхтаб, унга узоқ тикилди-да, машинкадан бошини кўтарган ёш жувонга буюрди:

— Ёзишга тайёрлан, Галя!

Жувон, итоаткорлик билан машинкасини тарақлатиб қўйди.

— Хўш, уч кун мириқиб ҳордиқ чиқардинг! «Меҳмонхона» ёқдимми? Дам олиш яхши ўтдимми? — деб пичинг қилди.

Суюн бургутнинг хаёлидан «жуда яхши жой экан, бирга ётсак бўларди», деган гап ўтди. У шундай деб

киноя қилгиси ҳам келди-ю, бу хушқад, аммо сўхтаси совуқ билан пачакилашиб ўтиришни истамасди.

— Ҳа, оғизларига талқон солиб олдиларми, гунг бўп қолдилар? — овозини кўтарди Шарановский. — Жағингни оч! Бу уч кун ичида тунов кунги гаплар устида ўйладингми, йўқми?

— Ўйладим, — деди Бургут истар-истамас.

— Хўш?

— Ўшанда нима деган бўлсам — шу! Ҳаммаси тух-мат!

— Шунақами? — асабий кулди Шарановский. — Бундан чиқди, меҳмонхона ёқиб қопти-да! Ёқиб қолган бўлса, тоабад қолдирайлик ўша жойда?!

Суюн бургут жавоб бермади. Ертўладан совқотиб, дағ-дағ титраб чиққан одам, тирноқларидан сочларига-ча исёнга айланиб, вужудидан гўё ўт чиқа бошлади. Чамаси, буни сезган Шарановский нима дейишини ўйлаб стол атрофини бир неча марта айланиб чиқди. Ниҳоят, Галяга қарамай, «ёз» деб буюрди-да, Бургутга юзланди:

— Мен умримда сен ўзбеклардай қайсар халқни кўрмаганман. Хўкиз бўп кетинглар-э!

Суюн бургут кескин бурилиб қаради:

— Агар прокурор бўлмоқ тугул... генерал бўлсанг ҳам ҳақорат қилма, Шарановский!

Шарановский, гўё Бургутнинг гапини эшитмагандай, аввалги алпозда давом этди.

— Аммо бу қайсарликдан зигирча фойда йўқ сенга. Ўзингга жабр қиялсан, холос. Минг ўжарлик қилма, қилган қилмишларингни инкор этолмайсан. Ҳамма фактлар бор бизда!

— Бор бўлса кўрсатинг!

— Вақти келади — кўрасан!

— Нимани кўраман?

— Шуни кўрасанки... Сен бу ерда қайсарлик қиялсан, ҳолбуки... ҳомийинг алақачон тан олди!

Суюн бургут кўзлари чақнаб:

— Қайси ҳомийим? — деб сўради. — Нимани тан олади?

Шарановский яна заҳархандалик билан лабини ҳимарди:

— Ўтир, ўзингни гўлликка солавермай! Мен ўша, сендан уч юз минг пора олиб, совхозга директор қилган вилоят котибини айтяпман!

Суюн бургут ўзини қанчалик босишга уринмасин, ногаҳон «Бўхтон!» деб қичқириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Ҳаммаси тухмат бунинг! Йўқ нарсани қандай тан олади у одам?

Шарановский, аксинча кулимсиради.

— Йўқ эмиш, бор эканки тан олди у одам! — деди кутилмаган босиқлик билан. — Хотиржам бўл, йигит. Ҳаммаси маълум бизга! Порани қаерда бергансан, кимлар кўрган, ҳатто неча сўмликлар бўлган — ҳаммасини миридан-сиригача биламиз! Яна айтаман: иқроор бўлиб қўяқол ҳали ҳам бўлса!

«Ё, Парвардигор! Нима деяпти — раҳм-шафқат деганнинг кўчасидан ҳам ўтмаган бу аблаҳ? Нима қилмоқчи у? Нияти нима маккорнинг? Пора бермоқ тугул, пора нималигини билмаган бир авом эканимга ўзинг шоҳидсан-ку, Яратган Эгам». Эл «бир сув балосидан кўрқ, бир ўт балосидан, бир тухмат балосидан», деб бекор айтмаган экан! Аммо, тухматдан ниятлари нима бу жаллодларнинг? Ҳаммани бадном қилиб, ҳибсда чиритиб юборишми, ё бошқа ёвуз муддаолари борми?

— Яхши! Бугунги терговни шу билан тутатамиз! Бу ёғини ёзмасанг ҳам бўлади, Галя, — Шарановский юришдан тўхтаб, кўм-кўк кўзларини Бургутга қадади:

— Охирги марта сўраяпман: гапингдан қайтмайсан?

— Қайтмайман!

— Кўрамиз ҳали: қайтасанми, қайтмайсанми? — Шарановский шитоб билан одимлаб бориб, стол чеккасидаги тутмачани босди. Дарҳол мультфильмлардаги қўғирчоқ солдатлардай, остонада бояги иккита милиция кўринди.

— Маҳбусни ўн олтинчи хонага элтиб қўйинглар!

— Тушунарли, ўртоқ прокурор!

Суюн бургут, икки ёнида икки милиционер, ҳозиргина ўтишгани тор, гира-шира йўлакка чиқди. Чиқиши билан — йўлакнинг нариги бошида, ўзи каби икки милиционер қуршовида унга томон келаётган бир маҳбусга кўзи тушди. Шу заҳотиёқ милиционерлардан бири унга:

— Юзингни деворга бур! — деб ўшқирди ва елкасидан ушлаб уни деворга қаратиб қўйди.

Бир дақиқадан кейин гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, маҳбус милиционерлар қуршовида унинг ёнидан ўтиб кетди.

Суюн бургут, гарчи милиционерлар уни деворга тираб туришган бўлсалар-да, маҳбусни кўз қири билан кўриб қолди, кўриб қолди-ю, юраги орқасига тортиб кетди. Азбаройи озиб, эти устихонига ёпишиб, эгнидаги кийими хомага осилгандай осилиб қолган бу одам... ўша, Шарановский айтган, Бургутдан гўё уч юз минг сўм пора олган... собиқ вилоят котиби Нажмиддинов эди!

Нажмиддинов уни кўрдими, кўрса танидими-йўқми, Суюн бургут бунга билолмай қолди: маҳбус милиционерлар қуршовида ёнидан ўтиб, ҳозиргина у чиққан хонага кириб кетди. Суюн бургут фақат бир нарсани англади: Нажмиддинов шунчалик хор, шунчалик ночор-нотавон эдики, у олмаган нарсасини олдим деганига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Суюн бургут кўзига ҳеч нарса кўринмай, текис ерда қоқиниб-суқиниб борарди. Бу сафар уни боя нимаси биландир унга қора калхатни эслатган мудҳиш қора бинонинг ўзида олиб қолишди. Бургут ҳамон тасодифий учрашувдан қарахт, фақат хонага кирган дагина, тўғрироғи, ичкарига кириши билан: «Э-э, хуш кептилар, азиз меҳмон!» деган жўр қийқириклардан ўзига келди.

Катта бўлмаса ҳам, ҳарқалай, икки қаватли иккита темир каравот қўйилган, эски намат тўшалган бу хонани... ажабо, Суюн бургут уч кеча-кундуз ётган ертўла олдида жаннатнинг ўзгинаси деса бўларди!

Ерга тўшалган намат устида бир-биридан забардаст уч йигит чордона қуриб, қарта ўйнаб ўтиришар, ўртада кир-чир рўмолчада бир даста пул уюлиб ётарди. Йигитлардан бири, белигача яланғоч, киндигидан кўкрагигача бир эмас, бир неча жононлар сураги солинган 30—35 ёшлардаги шопмўйлов одам, моҳирона терилган фиштдай текис, оппоқ тишларини ярқиратиб:

— Муллажирингдан борми, овайни? — деб сўради. — Бўлса ўтир. Ҳурмат-эҳтиром билан аъзо қиламиз даврамизга!

Суюн бургут унинг гапига жавоб бериб улгурмаган ҳам эдики, мўйловнинг ўнг томонида ўтирган, бўйи паканароқ, аммо ўзи йўғон, миқти йигит (бўрсиқнинг

ўзгинаси, хаёлидан ўтди Бургутнинг) тамакидан саргайиб кетган чиройли мўйловчасини ғалати қимирлатиб:

— Қизиксан-а, Левон, — деб кулди. — Уст-бошларига бир қараб қўй, акамларни! Бошидаги бўрки билан оёғидаги хром этигининг ўзи ўн минг туради. Қойил! Ўтиринг, ака! Қиттай-қиттай қилиб, ўзингизга келиб олинг, акажон! Кейин қўшиласиз даврага!

Суюн бургут яна жавоб беришга улгурмади. Учинчи қиморбоз: қош-кўзлари сурма тортилгандай қопқора, лабларига қизил бўёқ сурилган, хипчабел нозик йигитча.

Суюн бургутга қараб кўзларини сузди-да, Бўрсиққа юзланиб:

— Сира қўполлигинг қолмади-қолмади-да, Бўрсиқ! — деб жеркинди. — Яхши мезбон меҳмонни шундай қарши оладими даюс! Аввал бундоқ ҳол-аҳвол сўрайди. Исм-шарифларини, касб-корини, насл-насабини суриштириб, танишади-билишади... Ана ундан кейин муллажирингдан гап очади, Бўрсиқ!

— Оғзингни юм маликаи айёр! — ўшқирди Бўрсиқ. — Нима бало, бир қарашдаёқ ошиқу беқарор бўп қолдингми бу гўрсўхтага, ҳез?

Маликаи айёр Бўрсиқнинг гапига пинагини ҳам бузмай, Суюн бургутга қараб, бўялган кўзларини сузди:

— Келинг, ёнимга ўтиринг, жоним, бирга олишамиз пулга тўймас бу каллакесарлар билан!

Суюн бургут кутилмаган бу манзиратдан аранг ҳушини йиғиб:

— Мени кечиринглар, йигитлар! — деди мулойимлик билан. — Гапимга ишонинглар, ўтиришгаям, туришгаям мадорим йўқ. Жойимни кўрсатсаларинг, бирпас чўзилиб олсам...

Бўрсиқ Маликаи айёрга қараб ўдағайлади:

— Етим кўзини асрасанг оғзи бурнинг мой бўлур, етим болани асрасанг оғзи бурнинг қон бўлур... Бу нонкўрни меҳмон-меҳмон, деб азизлайвериш бошимизга чиқариб олмайлик тагин. Ҳей, бу ёққа қаранг, акаси! Бу сим каравотларни ё зўр олади, ё зар! — деди у устара билан қиртишланган тақир бошини силаб. — Сиздақа мулла мирқуруқ гадолар эса... ана! — Бўрсиқ эшик ёнидаги каравотнинг тагига ишора қилди. — Ана ўша жойда ётадилар, тўғрими, Левон?

Левон бир-бирига тутшиб кетган мўйловсимон қалин қошларини учуриб, таҳдид билан пўнғиллади:

— Ҳайронман! Бу хона гадолар эмас, пулдорлар хонаси эканини билишарди-ку, каллаварам прокурорлар! Нега киритишди экан бу ялангоёқни?!

Суюн бургут индамай ўнг қўлдаги икки қаватли темир каравотга ўтди, этигини ечгиси келмай кирчир чойшаб ёпилган кўрпанинг оёқ томонини сал буклаб қўйди-да, бир сакрашда юқори қаватга чиқиб олди.

Пастдан аввал ҳайратомуз ҳуштак эшитилди, кейин Бўрсиқнинг:

— Ҳо-о, ўйин кўрсатяптилар-ку, акамлар! — деган овози келди. — Ҳой, сурбет! Ҳибсхона хўжайини Левон шернинг жойи бу! Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, деганлар-а?

— Майли, қўявер, — деди Левон тантилик билан. — Бирпас дам олсин. Ҳисоб-китобни кейин қиламиз.

— Қойил! Шер деса дегудек, жа-а, танти йигитсан-а, Левон! — хитоб қилди Маликаи айёр.

— Хўш, қани, банкага урадиган мард борми? — деди Левон, чамаси, Маликаи айёрнинг мақтовидан ийиб.

— Банкага урадиган мард мана биз бўламиз-да, Левон шер.

— Гирромлик қилма! — хириллади Бўрсиқ. — Банкани уришга яна бир қўл керак.

— Қайта созла, қартани!

Шундан кейин овозлар алақандай пасайиб, сирли шивир-шивирга ўтди:

— Пули бор-йўғини билмадим-у, аммо пўстини билан қалпоғи зўр экан, акамларнинг!

— Пўстинига кўз олайтирма! Кўзингни ўйиб оламан!

— Кимга тегсаям, бари бир ўзим ютиб оламан қиморда!

— Кўрамиз!

— Этигини аканг қарағай оламан!

— Майли! Менинг тақир бошимга қундуз телпагиям бўлаверади!

— Ажабо, ақлинг етмадими, каллаварам! Лаш-лушини атайин бизга қолдиришган!..

— Яна битта қарта берайми ё бас қиласанми?

- Бер!
- Куясан!
- Куйсам мен куяман, ишинг нима сенинг, ҳез?

«Кимларнинг ичига тушиб қолдим? Қанақа қашқирларнинг орасига олиб келиб ташлашди мени? Нима мақсадда бунақа қилишди?»

Суюн бургут шунчалик ҳолдан тойган эдики, бошим ёстикқа тегмасданоқ қотиб қоларман, деб ўйлаган эди, бўлмади. Бир-биридан беҳаловат, бир-биридан совуқ, ваҳимали ўйлар яна хаёлини занжирбанд этди. «Йўқ, у ҳеч нарсадан тоймайдиган бу каллаке-сарлардан, қиморга хотинларини ҳам тикишдан тоймайдиган бу шақоллардан қўрқаётгани йўқ. Бир йигитга бир ўлим! Аммо... аммо нега уни бу қўйларга солишяпти? Уни эгиб олишга кўзлари етмагандан кейин бу каллакесарларга рўбарў қилишяптими? Улардан фойдаланиб тақаётган айблари, ифво-ю бўхтонларига иқрор қилдиришмоқчими?..»

Қаердадир қулоғига чалинган эди Бургутнинг: гўё Шарановскийга ўхшаган нопок терговчилар ўжар маҳбусларни — тақилган айбларни бўйнига олмайдиган, изнларига юрмайдиган қайсарларни мана шундай қаллобу қиморбозлар, туққан онасини ҳам аямайдиган каллакесарлар, умрлари ўғирлигу фахшбозлик билан ўтадиган муттаҳамларнинг орасига ташлармиш. Дунёга келмасдан турибоқ тубанлик ва хунжўрликни касб этган йиртқичлар эса ҳар қандай одамнинг иродасини букиб, бир неча кундаёқ мусичадай қилиб, ноҳалол терговчиларнинг оёқлари остига ташлармиш!..

Суюн бургут бу мудҳиш миш-мишларга бирда ишонса, бирда ишонмай юрарди. Мана энди ишонса бўлади. Майли, бошга тушганни кўз кўрар. Йигит кишининг бошига нелар келиб, нелар кетмас, дейдилар. Суюн бургут ҳам бошга тушганини кўрар. Ким билсин, балки одамлар олдида гуноҳкор бўлмаса-да, Парвардигор олдида гуноҳқордир? Эҳтимол, ўзи билмаган ўзи ҳам сезмаган гуноҳлари бордир унинг?..

Ёшлик — бебошлик экан. Ёшлик чоғларида Суюн бургут у дунёни гоҳ ўйлаб, гоҳ ўйламай, Оллоҳ таолога бирда ишонса, бирда ишонмай куфрони неъматга йўл қўйган чоғлари ҳам бўлган эди, мана, энди дилдан ишонди! Рост, эски шубҳалар, «қудратли Эгам нечун мени бу қўйларга солди, қайси гуноҳларим учун

бу уқубатларга гирифтор этди?» деган хаёллар ҳам бот-бот кўнглида гимирлаб қоларди. Лекин сал ўзига келгач, бу шубҳаларни дарҳол хаёлидан қувиб, яна кўкка тавалло қила бошларди. Шунда ёшлигида марҳум отаси қанча насиҳат қилмасин, ундан намоз ўқишни ўрганмагани эсига тушиб, афсус чекарди. «Агар раҳматли падарининг насиҳатига кирганида ҳозир бу фарзни бажо келтириб, юрагини каламушдай кемираётган тизгинсиз ғам-андуҳларни бир лаҳзага бўлса-да, хаёлидан чиқарармиди? Андуҳ тўла нотинч дили таскину тасалли топмасмиди? — деб ўйлади у. Аммо сал ўтмай афсус-надоматлардан яна исёнкор саволларга кўчганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Ахир бу қандай ҳокимиятқи, қўл остидаги энг бегубор одамларни, ёмонлик, қаллоблик, тулкилик, шумлик нима-лигини билмаган, гўдақдай пок фарзандларини бу ҳаромхўр қузғунлар ҳукмига ташлаб қўйса? Ҳалол инсонлар дўзах азобига ташланса-ю, бу адолатсизликдан осмон ағдарилиб ерга тушмаса!..

Суюн бургут бу ўйлар гирдобада қанча қоврилмасин, чарчоқ ўз ишини қилди. У ғафлат уйқусига кетган экан, бир маҳал кимдир этигини тортаётганини сезиб, уйғониб кетди. Хона ҳамон кундузгидек ёп-ёруғ. Боя ерда қарта ўйнаб ўтирган каллакесарлар Суюн бургут ётган каравотни ўраб олган, шоп мўйлов Левон шер жон-жаҳди билан унинг этигини тортар, Бўрсик билан Маликаи айёр кўзлари ёниб, унинг бу ишини кузатиб туришарди.

Суюн бургут бир силтаниб оёғини Левоннинг қўлидан тортиб чиқарди-да, каравотга чўккалаб олди.

— Нима қиялсан, оғайни?

Левон ўз кучига ишонган одамларга хос беписанд совуққонлик билан:

— Этикни еч! — деб маслаҳат берди. — Каминадан бошқага муносиб эмас бунақа этик!

Суюн бургут юрак уришини босишга уриниб:

— Ечмасам-чи? — деб сўради.

— Ечмасанг, иккала оёгингни қўшиб шартта кесиб оламан! — Левон шер шундай деб қўлини қўйнига тикди-ю, ярим газ келадиган пичоқ суғуриб олди. — Ким билан ўйнашяпсан, овсар? Еч дедим, еч этикни!

Суюн бургут билакларига чўяндай бир нарса қуёилиб келганини сезиб, темир каравот қирраларини

махкам чангаллаб олди. Вужудини эса қандайдир ўзгача, фақат даврадаги улоқни рақиблари қўлидан узиб чиққан пайтлардагина қувонч аралаш шафқатсиз шиддатли бир туйғу қамраб олди, хаёлидан эса: «Ўлсам шу бугун, шу каллакесарлар қўлида ўлиб қўяқолай!» деган бир фикр қуюндай чарх уриб ўтди-ю бор кучини йиғиб, пичоқ ўқталганича совуқ ишшайиб яқинлашаётган Левоннинг пешонасига тепди.

Тепкиси Левоннинг пешонасига эмас, оғзига тўғри келди чоғи, унинг моҳирона терилган гиштдай текис тишлари қарсиллаб кетди-ю яраланган айиқдай бўкирганича эшик оддидаги ҳожат учун қўйилган чўян идиш устига йиқилди.

— Хўжайинни ўлдирдинг-ку, аблаҳ! — хирилади Бўрсиқ. У орқага югуриб ўтиб, «хап сеними?» деганича Бургутнинг бошига бир мушт туширди. Бўрсиқнинг қўли чўяндай оғир эди. Телпаги бошидан учиб кетган Бургут, бир силтаниб, эғнидаги пўстиндан «озод» бўлди-да, сакраб ерга тушди. Икки каллакесар, худди ҳужумга шайланган икки қоплондай, қадрларини сал эгиб, рўпарасида муштарини тутиб туришар, иккиси ҳам кўзлари қисилган, вужудлари қалтирар, важоҳатларидан одам кўрққулик эди.

Левон эса ҳамон пойгақда бўкириб, кавказча сўкиниб ётарди.

Суюн бургут ҳам қаддини эгиб, олишишга шайланди. Вужудини ларзага солган бояги ғазаб, тўғрироғи, фақат Маржонтовда бериладиган улоқларда ёки полвонлар билан беллашган чоғларидагина уйғонадиган бир шиддат юрагини боягидан ҳам жўшқин бир завққа тўлдирган, гўё рўпарасида Бўрсиқ билан Маликаи айёр эмас, Шарановский билан Миржалолов деган анов муттаҳам турар, уларни янчиб ташлашга тайёр эди.

Суюн бургут билар, агар рақибининг бошини ўнг қўлтиғига ола олса, бас, ҳар қандай полвон, полвон у ёқда турсин, туяни ҳам йиқитар эди. Ҳозир шуни эслаб, Бўрсиқнинг бўйнидан олишга шайланди. Бўрсиқ гўё бунга сезгандай, Левонга ўхшаб қўйнидан шартта пичоқ суғурди.

— Яқинлашма, даюс! Нақ ичак-чавоғингни ағдариб, телпагинг ўрнига салла қиламан! — у шундай деб, тўсатдан ғалати ишвалар қила бошлаган Маликаи айёрга юзланди:

— Оёғидан ол, ҳез, оёғидан!

Бўрсиқ гапни тугата олмади. Суюн бургут бир тепиб, унинг қўлидаги пичоқни учуриб юборди-ю бир ҳамла билан бўйинини ўнг қўли билан қисиб олди. Бўрсиқ, гўё боши сиртмоққа илинган асов тулпордай ташир-тушир қилиб, Суюн бургутни чалиб йиқитишга уриниб кўрди. Лекин Бургут Маржонтовда ўтадиган курашлардагидек, юраги мислсиз бир шавққа, йигитлик гурурига тўлиб, «Ҳаҳ!» деб бақирди-да, ҳамон зўр бериб типирлаётган Бўрсиқни гурсиллатиб ерга ағдарди.

Юмалаб бориб каравот тагига кириб кетган Бўрсиқ алақандай йиғламсираб:

— Бўйинини уздинг-ку, даюс! — деб хирилади. Унинг нидоси Левоннинг зорли инграшига қўшилиб, хона аччиқ фарёдга тўлди.

Суюн Бургут Бўрсиқ билан олишаман деб Маликаи айёр эсидан чиққан экан, бир маврид унинг: «Э, қойил!» деб хириглаб кулганини эшитиб, ялт этиб қаради. Маликаи айёр бурчакка тикилиб олган, у сурма қўйилган кўзларини сузиб, бўялган лабларини ҳимариб, шодон ишшайиб турарди.

— Қойил! — такрорлади у, кўзини ҳамон ишва билан сузиб, — аммо ўзлари ҳам йигитмисан йигит эканлар-да, — Маликаи айёр қошларини ноз билан учуриб, гўё рақсга тушмоқчи бўлгандай қўлларини ўйнатиб қилпанглади:

— Биз таслим! Шу бугундан бошлаб ҳам қалбан, ҳам жисман шайдойингиз бўлдик, жонидан! Аммо йигитмисан йигит экансиз, укаси ўргилсин!

Суюн бургут ижирғаниб тескари бурилди. Хаёлидан эса, «Нима бало, чиндан ҳам анавинақа... ҳезларданми бу?» деган фикр ўтди.

Шу пайт, йўлақда гурс-гурс оёқ товушлари, ғала-ғовур овозлар эшитилиб, занглаб кетган темир эшик гичирлаб очилди. Хонага бир йўла икки милиционер кириб келди.

— Хўш, нима тўполон бу? Нима қилинапти бу ерда?

Бўрсиқ бўғилиб-бўғилиб сўкинди. Левон шер инграб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, яна шилқ этиб йиқилди.

Ҳибсхонага биринчи бўлиб кирган кексароқ милиционер, қоғонини уйиб Суюн бургутга қаради:

— Сенинг ишингни, бу, Бургут?

Маликаи айёр битта-битта терилган қошларини ишва билан чимириб кулди:

— Иш эмас, моҳирона ўйин бу! Жаноб миршаб, цирк, театр! Қўйилман бу акажонимга! Отнинг калласидек юраги бор экан аммо! Юрагига мафтунман акажонимнинг!

— Сен ҳез... сен ҳезалақдан ҳеч ким гап сўраётгани йўқ! — кекса милиционер уни жеркиб ташлаб, Суюн бургутга юзланди:

— Кап-катга одам, кимсан... Маржонтов совхозининг директори... Нима бало, одам ўдиргани келдингми бу ерга?

Суюн бургутнинг қалбида ҳамон жўш урган завқ илгариги исёнкор туйғу билан алмашди.

— Бир бўҳтон етмовди, иккинчисини бошламоқчимисиз? — бўғилиб деди у ва оёқ остида ярқираб ётган иккита пичоқни кўрсатди: — Аввал сўраб-суриштиринг — бу пичоқлар кимники? Ким қамоқхонада ётган каллакесарлар қўлига пичоқ бериб қўйди? Мақсадларинг нима? Бўҳтонга учраган ҳалол инсонларни буколмагандан кейин уларни мана шу ифлос қиморбозлар ёрдамида тиз чўктиришми ниятларинг? Мени бу қиморбоз киссавурлар орасига ташлашга ким рухсат берди сизларга? Инсоф борми сизларда?

Маликаи айёр ҳайратдан дик-дик сакраб, хушнуд қийқирди:

— Яшанг! Мана шунақа гап билан ғажиб ташланг бу жаллодларни! Садағангиз бўлай сиздай хўроз йигитнинг! — у беҳаё ҳаракатлар қилиб шундай қилпангладик эшиқда турган ёш милиционер беихтиёр кулиб юборди, мўйсафид эса муштини тутиб, айёрга таҳдид қилди:

— Ертўлани соғиниб қопсан-да, ҳез? Чакагингни тий, аҳмоқ, бўлмаса бир ўзингни зиндонга тиқиб қўяман!

— Худо хайрингизни берсин, дўзахга тиқсангиз ҳам шу акажоним билан бирга тиқинг, жон гражданин милиционер!

Кекса милиционер унга жавоб бермай Суюн бургутга:

— Ўғриси зўр келса, қози муттаҳам бўлур... — деди. — Оғзингдан чиққан гапларни қара! Уят сенга, Бургут, уят. Қани олдимга туш, Суюн!

Суюн бургут ерда ётган пўстинини елкасига ташлаб, қалпогини бошига қўндирди-да, индамай эшик томон юрди. Йўлакка чиққанида орқадан Маликаи айёрнинг ингичка, зорли овози эшитилди:

— Каминани ҳам опкетинглар. Гўрда бўлсаям шу акажоним билан бирга ётай, жаноб миршаблар!

XIV

Дунёда мавҳумликдан ёмон нарса йўқ экан. Маржонхой буни мана энди бошини юз эшикка уриб, эри тўғрисида бировдан бир оғиз аниқ гап эшитолмаганидан кейин билди. Боз устига қишлоқда Суюн бургут «Маржонтов» совхозига бошлиқ бўлиш учун хўжайинларга катта пора берган экан, деган миш-мишлар тарқади. Чамаси бу гапни Мансур мешнинг ўзи ва ҳамон отдан тушса ҳам эгардан тушмай юрган югурдаклари тарқатишди. Эри Мансур мешнинг ўрнини эгаллагандан кейин Маржонхой билан саломлашмайдиган бўлган собиқ директорнинг бу малайлари энди ҳар сафар тўхтатиб салом берадиган одат чиқаришди, «Бай-бай-бай, ёмон бўпти-да Бургутга!» дея ҳамдарлик билдиришадиган, тасалли берадиган бўлишди. Аммо улар Маржонхойдан кўнгиш сўраш учун эмас, билъакс, дилини хуфтон қилиш ниятида шундай қилаётганлари кинояларидану гапларининг сохталикларидан шундоқ кўриниб турарди. Ахир, Суюн бургутнинг қамалганидан улар хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Бургут ҳибсага олинган куннинг эртасигаёқ унинг ўрнига келган Мансур мешнинг жияни Суюн бургут ҳайдаб юборган бу югурдакларнинг аксарини аввалги лавозимларига қайтарди, улар яна собиқ директорнинг «шахсий чойхонаси»да елиб-югуриб, дастурхонида пашша бўлиб олишди.

Шу-шу, Маржонхойнинг кўзига олам тор кўриниб, уйдан чиқишга ҳам ийманадиган, гўё эри эл-юрт олдида чиқдан ҳам катта гуноҳ қилгандай, одамлардан ҳайиқадиган, ҳеч кимни, ҳатто таниш-билишларни ҳам кўргиси келмайдиган, уларнинг таскину тасаллиларини ҳам эшитишни истамайдиган бўп қолди. Рост, ёмонлар бор жойда яхшилар ҳам бўлар экан. Чин юракдан куйиниб гапирувчилар ҳам оз эмас эди. Лекин, барибир, кўнгиш бир синса ёмон экан, гўё дарз кетган

кўзадек, ўрнига келтириши қийин экан уни! Ким билсин, эҳтимол эрининг боши узра айланган қора бутлар тарқаса яна ҳеч нарса кўрмагандай бўп кетар. Аммо ҳозир... бор кучи икки кўзига етадиган, сал нарсагаёқ ўзини тутолмай, ўқсийдиган бўп қолди. Яхшиям, момоси билан Ветеран бобоси кеп қолган экан. Бибисора момо, гарчи, қизи билан набирасининг ҳолини кўриб, ич-ичидан эзилса ҳам кўпни кўрган кампир, Маржонийни ёнига ўтқазиб қўйиб, бот-бот койирди. «Сабр қил, болам, сабр таги сариқ олтин» деганлар, ҳаммаси яхши бўп кетади, ҳақиқат эгилса эгилади, бирок синмайди, ҳали кўрасан, бўтам, бутун қувониб юрган душманларинг юзи шувит бўлади, бутун куйинган дўстларининг боши осмонга етади, сабр қил, қизим!» — деб тинимсиз насиҳат қиларди. Лекин бардошли момонинг бу насиҳатлари Маржонийни кўп ҳам овута олмас, билъакс, кўнглидаги ярани баттар тирнар, она-боланинг дардлашуви ҳар сафар кўз ёши билан тугарди, холос. Бу ҳам етмагандай Ветеран бобоси шаҳарга бориб прокурорлар билан учрашиб қайтганидан кейин юраги ёмон бўлиб, тўшакка ётиб қолди...

Аваламбор, бандасининг бошига иш тушмасин экан, иш тушса, бир-бирини судраб келаверар экан!.. Ветеран бува бир ҳафта гоҳ нари қараб, гоҳ бери қараб дегандай, уларни жуда қаттиқ шоширди. Яхшиям дўхтирлари жуда тажрибали кекса одам эди, чолнинг бошидан кетмай, бир ҳафта деганда уни «бери қаратиб» берди.

Эри билан бувасининг ташвишлари етмагандек, Лочин ҳам Маржонийни кўп қийнади. Йўқ, у кучи фақат икки кўзига етган онасидек, йиғлаб сиқтамади. Маржонийга ўхшаб, ўзини ҳар томонга урмади. Ургиси келган тақдирда ҳам, ҳали ёш, қаёққа ҳам борарди, кимга арз қиларди? Бирок отаси қамалди-ю гунг бўлди-қолди!..

На энаси, на момосига дарди дунёсини айтиб ёрилар, на уларнинг панду насиҳатларига қулоқ соларди! Тўғрироғи, қулоқ соляптими, йўқми, агар қулоқ солаётган бўлса, уларнинг гапларига розими, рози эмасми — ҳеч нарса билиб бўлмас эди. У бобоси билан момосининг панду насиҳатларини, Маржонийнинг илтижоларини жимгина эшитарди-ю, лом-мим демасдан

ўрнидан туриб кетаверарди. Ўзиям, сал кундаёқ кўзлари ичига ботиб, ранги сомондек сарғайиб, оғайниси Салим қилтириқдан бешбаттар озиб кетди! Яхшиям шу оғайниси-ю анов... умрлари узоқ бўлсин, икки қизалоқ — Олтиной билан Кумушбиби бор экан! Шулар келгандагина Лочинга хиёл жон киради, гунг ҳолатдан чиқиб, гапга қулоқ соладиган бўлади. Улар бирдан Лочиннинг хонасига яшириниб олиб, сирли режалар тузишади, чамаси, юқори ташкилотларга хатлар ёзишади, бирдан қаёққадир гумдон бўлишиб, тонготар қайтишади. Кейинги пайтларда ота ташвишига яна бир ташвиш қўшилди: ҳукумат «Қалдирғоч»ни тортиб олармиш деган гап тарқади-ю тўрталови (илоё Оллоҳ қўллагай уларни!) кеча-ю кундуз бирга бўп қолишди. Гўё ҳукуматнинг қўли етмайдиган жой бордек, «Қалдирғоч»ни қайгадир обориб яшириб келишди, сўнг бу ишларидан ҳам кўнгиллари тўлмай, Олтинойни тоққа, Дарвеш дудукқа юборишди.

«Қалдирғоч» атрофида гап айланиб қолгандан бери Маржоний Миржалоловнинг айтганларини кўп эслайдиган бўлди. Эслаши билан ўшанда бу сўхтаси совуқ одамнинг таклифини рад этиб тўғри қилдимми, йўқми, деган ўй кеча-ю кундуз миясидан чиқмай, оромини йўқотди.

Рад этгани ҳам майли, бу гапни Ветеран бувасига айтиб нима қиларди? Буваси бу гапни эшитиб, қони қайнаб кетди-ю эртасигаёқ шаҳарга отланиб, чамаси, ишни бешбаттар чалкаштириб келди.

Ундан кўра Маржоний ўшанда Миржалоловга: «Майли, оғажон бир ўйлаб кўрай, қариндош-уруғларим билан бир маслаҳатлашиб олай, бир-икки кун муҳлат беринг менга, оғажон!» деб қўя қолса бўлмасмиди?!..

Бирок ундай деса... сўраган пулинг кафанлигинга буюргай Миржалолов ўн минг, йигирма минг эмас, элик минг деди-я, уялмай-нетмай. Бу пулни эшитган одам эси чиқмай бўлармиди? Бирок, кейин ўйлаб қараса, ҳақиқатан, Миржалолов айтгандай бу ёқда «Қалдирғоч» ҳам бор экан. Уни ўттиз мингга олишса, қолган йигирма мингини қолган-қутган қўй-пўйларни, сигир-пигирини сотиб, қолаверса, қариндош-уруғларидан қарз кўтариб бўлса ҳам, тўпласа бўлар эди-ку! Рост, бу гапни Лочинга қандай айтади? Буни Маржо-

ной ўзи ҳам билмайди! Бироқ наҳот тулпорини отасидан афзал кўрса Лочин? Наҳот тушунмаса? Йўқ, тушунади! Отаси учун битта эмас, мингта «Қалдирғоч»дан ҳам воз кечади ўғли! Ахир отаси бу бўхтонлардан соқит бўлиб, қамоқдан чиқса... бунақа тулпорлардан битта эмас, ўнтасини олиб беради ўғлига! Отаси молдунё у ёқда турсин, жонини ҳам аямайди-ку Лочиндан?

Маржоной ўйлай-ўйлай, ахийри ўғлига кўнглини очишга аҳд қилди. Бироқ ўғлига ёрилиб, унинг розилигини олишдан аввал Миржалоловга учрашмасдан илож йўқ. Ким билсин, бургага тузоқ қўйишга қодир бу одамга инонса бўладими ё унинг айтганлари шунчаки бир илмоқми? Айниқса, Ветеран буваси бориб келгандан кейин... нима гап бўляпти у ёқда? Ўз сўзларида туриптими улар ё айниб қолишдими?

Маржоной кечаси шуларни ўйлаб, миужа қоқмай тонг отгирди. Эрталаб, ўғлига бувасининг эски «Волга»сида шаҳарга бориб келишини илтимос қилди.

— Авваламбор, отангдан хабар олайлик, бугун овқат оладиган кун, у-бу бериб келайлик, қолаверса, анов прокурорларга яна бир учрашсам, дейман, ўғлим, — деди Маржоной.

Лочин онасининг гапини ёқтирмай:

— Тунов куни учрашиб, қон бўп чиққанингиз озми? — деди кўрслик билан. — Яна нима гапингиз бор у ифлосларга айтадиган?

— Энди... ётиб қолгунча, отиб қол, дейдилар. Туяга «чўх» деган ҳам мадад, болам.

— Сиздан кейин бувамлар бориб, қай аҳволда қайтдилар? Аранг опқолдик бир ўлимдан. Сабоқ бўлмапти-да, бу? — Лочин шундай деб ўдағайларди-ю, Маржонойнинг лаблари пирпираб уча бошлаганини кўриб, сал юмшади:

— Отамдан хабар оламан десангиз, майли, эна! Бироқ, анов... прокурор-прокурор деганларингизни қўйинг! Бас! Шунча ҳақоратлаганлари ҳам етар! Кеча Ветеран бувамлар айтдилар, Московга бораман, дедилар, ҳақиқатни ўша ёқдан қидираман, дедилар. Агар рози бўлсангиз мен ҳам бирга бориб келардим, энажон!

Маржоной алам билан бошини сараклатди:

— Московидан ҳам ўргилай! Москов-Москов деймиз-у, ҳамма бало ўша томондан келяпгани билан иши-

миз йўқ! — деди у ва ўғлининг отасиникига жуда-жуда ўхшаб кетадиган шиддатли, қайсар нигоҳидан нигоҳини олиб қочди:

— Майли, болам, бобонг билан яна бир маслаҳатлашиб кўрайлик. Борсанг бориб келарсан. Ишқилиб, бугун мени шаҳарга бориб келақол, ўғлим.

Лочин ниманидир ўйлаб, пешонасини ишқади.

— Эртага қилсак-чи шу ишни, эна?

— Нега? Бугунги ишни эртага қолдирма, дейдилар-ку, болажоним.

— Чунки бугун... Олтинойни кутяпмиз. Тоққа кетган. Кеча келиши керак эди, келмади. Биласиз-ку, «Қалдирғоч»ни бу ерда асраб бўлмайди, эна.

Маржоной бошини қуйироқ эгди. У эндигина, «Қалдирғоч» деганда ўғлининг овози алам аралаш алақандай чексиз бир меҳр билан янграб кетганини эшитганидагина, боя ўйлаган ўйларини унга айтиш қанчалар қийин бўлишини англади, англади-ю: «Отаси-чи? Отасининг қисмати нима бўлади, бу аҳволда?» — деган ўй юрагини ўқдай тешиб ўтди.

«Йўқ, Суюн бургут шу дамда қафас ичида қовурилиб ётганида, Маржоной Москвадан ҳақиқат кутиб, тақдирга тан бериб ўтиролмайди бу ерда! Майли, «Қалдирғоч»га тегмаса тегмас, ҳовли-жойи бор, бисоти, топган-тутгани бор — барини сотиб бўлса ҳам қутқариб олади, уни!»

— Майли, болам, у ёғи бир гап бўлар, — деди у ёлвориб. — Нима бўлсаям, бориб келақолайлик шу бугун...

Лочин индамай бош ирғади: «Майли...»

Шу пайт дарвоза аста, журъатсизгина тақиллади. Лочин энгилгина одимлаб бориб, дарвозани очди.

Остонада... Олтиной турарди!

Оёғида пошнаси баланд, бежирим этикча, эғнида энгил оқ кўйлак устидан кийилган хипчабел қора барқут нимча, учлари елкасига ташланган оқ шойи рўмолни негадир қошларигача тушириб олибди!

Ҳар сафар (сўнги пайтларда, айниқса) Маржоной бу истараси исикқина, уятчан қизни кўрганида, дили ўз-ўзидан гўё шуъла тушгандай ёришиб кетарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди-ю:

— Ке, қизим, — деди унга далда бериб. — Келақол бу ёққа!

Лочин эса сохта дағаллик билан;
— Намунча бошингни эгасан? — деди, мийгида ку-
либ, — наmunча яширасан юз-кўзингни? Еч рўмолингни!

Олтиной икки юзи лов ёниб:

— Қўра ёнидаги жийдазордан ўтаётиб... ҳаммаёғим-
ни тирнаб олдим, — деди болаларча соддалик билан.

— Хайрият, бошинг омон қопти! — кудди Лочин.

Олтиной Маржонойнинг ёнига келиб сўрига омо-
натгина ўтирди. Унинг айтишича, отаси бутун кечқу-
рун келадиган бўпти, келиб, «Қалдирғоч»ни ўзи олиб
кетадиган бўпти. Маржоной билан Лочинга салом ай-
тибди, фақат отаси эмас, тоғдаги барча чўпон-чўлиқ
Суюн бургутнинг гамида куйинаётган эмиш. Керак
бўлса борайлик, дейишти. Суюн бургут бошимизга
иш тушганда бизга кўкрагини қалқон қилиб тутган
эди, энди биз ҳам бу яхшилигига яхшилик билан жа-
воб берайлик, дейишти... «Қалдирғоч»ни бўлса... «Ал-
васти сой»нинг тупкарисида одам тугул, қашқир бо-
ролмайдиган чакалакзорлар бор. Ўша жойларга обо-
риб ўзимиз боқамиз, ўзимиз қараймиз, дейишти.

Йўқ, яхшиликка ёмонлик деган гаплар ҳам унча
тўғри эмас экан. Яхшиликни қилавергани яхши экан
одам боласи! Мана, яхши одамлар кўп эканки, Суюн
бургутнинг яхшилигини эсларидан чиқаришмапти!..

Маржоной тўсатдан кўзига филт-филт ёш олиб, қиз-
нинг у юзи, бу юзидан ўпди. Олтинойнинг сўзлари,
чамаси, Лочинни ҳам тўлқинлантириб юборган эди,
биноқ у буни билдиргиси келмай, ўрнидан турди.

— Майли, эна, мен эса машинага қарай. Шаҳарга
тушадиган бўлсак... барвақт бориб барвақт қайтай-
лик! — Лочин шоша-пиша ҳовлидан чиқди, бироқ Мар-
жоной тўрва-халталарини йиғиштириб бўлмасиданок,
қайтиб кирди.

— Сизни анов.. мешқорин сўраяшган эмиш, — деди
у, хушламай. — Бир кеп кетсин, деяпган эмиш.

Маржонойнинг юраги негадир «шув» этди.

— Ким айтди?

— Анов... телба масхарабози кеп кетди. Вақти бўлса
ҳозир келақолсин, деяпган эмиш! — Лочин шундай
деб, бир вижиниб олди. — Нима қиласиз, бориб кела-
сизми ё?..

— Билмасам... — Маржоной каловланди. — Ҳай-
ронман. Нима иши бор экан менда?

— Билмасангиз борманг! — шартта кесди Лочин.

— Ҳайронман. Борсам... бир бало, бормасам... та-
гин бир бало... Шўримиз қурсин.

— Бўлмаса ров бориб, ров қайтинг! — деди Лочин.

— Шаҳардан барвақт қайтишимиз керак! Мен ма-
шинани шайлайвераман!..

* * *

Офтоб арқон бўйи кўтарилган, лекин ҳарорати се-
зилмас, Маржонтовдан эсаётган фир-фир шабада да-
рахт шохлари, япроқлари билан ўпишиб ўйнашар, бу
шабада Маржонойнинг юз-кўзларини силаб-сийпаб,
кўнглидаги галаёини хиёл босгандай бўлди.

Мансур меш, дарвозаси ёнбошига қурилган нақ-
шинкор шийпоннинг тўрида, қат-қат кўрпачалар ус-
тида ёнбошлаб ётарди. Қапайган қорнига енгил оқ
чойшаб ёпиб, пешонасини ҳўл латта билан боғлаб ол-
ган Мансур меш нимаси биландир шафқатсиз тўлқин
қирғоққа отиб юборган улкан балиқни эслатар, ўзиям
ҳаво етмай тез-тез ҳансираб нафас оларди.

Одатдагига хилоф «чойхона»да ивирсиб юрадиган
гумашталар кўринмас, қирмизи гилам тўшалган усти
берк сўрининг пойида унинг сеvimли қизиқчиси —
Девонаи ростгўй хўжайинига қимиз шопириб ўтирарди.

Маржоной кўриниши билан Мансур меш худди
бўрдоқи қўйдаи оғир тебранди-да, йўғон оёқларини
хонтахта тагига чўзиб, кўш болишга суяниб ўтирди.
Девонаи ростгўй абжирлик билан сапчиб туриб, унинг
елкасига яна бир болиш қўйиб берди. Гарчи ҳаво ҳали
исимаган бўлса ҳам, Мансур мешнинг жир босган, бўғ-
риққан юмалоқ юзи, сарёғ солинган тўрвадай осилган
қат-қат бақбақалари, босволди қовундай туксиз ялтир-
бошини реза-реза тер қолаган, ўзиям, одатдагига зид,
аллақандай бемажол, ҳорғин, касалманд кўринарди.

— Кел, қизим Маржоной, кел! — Мансур меш шун-
дай деб, Маржонойга хонтахтанинг чеккасидан жой
кўрсатди-да, бошини бурмасдан масхарабозига буюрди:

— Сен, бор, қимизингни ичкарига опкириб шопи-
равер!

Девонаи ростгўй қимиз тўла ёғоч корсонни кўта-
риб, ҳовли томон йўналаркан:

— Ўзлариям жа эркатой бўп кетяптилар-да, — деб
пўнғиллади. — Дам ёш хотинини йўқотган чолдай бир
лаҳза даф бўлсам питирлаб қоласиз, дам...

— Бор, бор! Аскиянгдиям тузи қолмади, девона! — деди Мансур меш. — Сендай қизиқчидан ўзим ҳам тузукман!.. Битта гап билан этигимга тиқиб қўяман сендай масхарабозни!

Девона бошини ликиллашиб, қикирлаб кулди:

— Бу гапингизда жон бор, хўжайин! Битта эмас, қорни тиламчининг тўрвасидай шалвираб қолган тўртта масхарабоз сиғади бир пой этигингизга!

Девона кетгач, Мансур меш, жир босган қовоқлар тагидан аранг кўринган қисик кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди, чамаси, бу сукут ҳорғинликдан эмас, йўқ, у кўнглидаги қандайдир бир гапни айтолмай қийналар, чайналар эди.

— Мен биламан, синглим, — деди у ниҳоят чўзилиб кетган сукутни бузиб. — Сенга қийин бўлди. Бошинга оғир иш тушди. Бошига иш тушган одам ҳаммадан ҳадиксирайдиган бўлади. Мана, сен ҳам менга ишонмайсан. Ўйлайсанки, эринг Суюнжоннинг бошига тушган савдоларда каминанинг ҳам қўли бор деб, гумон қиласан! Аммо бандаси кўрмаса ҳам, яратган эгам кўриб турибди: Эрингга, Суюнжонга қасдим йўқ менинг! Ростим: ўшанда менга билдирмай зимдан иш юритганидан хиёл ранжиганман, бу рост! Сабаби мен ўзим ҳам уни ўрнимга мўлжаллаб юргандим, қизим...

Мансур меш Маржонойнинг жавобини кутиб, анча жим қолди. Маржонойдан садо чиқмагач, овози дарз кетиб, давом этди:

— Майли, болам, кўриб турибман, менинг гапларимга инонмайсан...

— Мени кечирасиз, тоғажон, — деди Маржоной. — Шаҳарга тушмоқчи эдим.

— Шунақа де? Яхши гап. Яхши насиҳатларингизни йиғиштириб қўйинг-да, ниятингизни айтиб қўяқолинг, ниятингиз эса... демоқчисан-да. Тўғри тушуниппанми сўзингди!

— Йўқ, йўқ, — ёлворди Маржоной. — Сизнинг яхшиликларингизни ҳеч қачон унутмаймиз, тоғажон!

— Агар шу гапинг рост бўлса, — деди Мансур меш овози дўриллаб. — Агар яхши маслаҳатимга инонсаларинг... гапнинг пўсткаллеси: «Қалдирғоч»ни сотинглар менга!

Бир нуқтага қадалиб ўтирган Маржоной ялт этиб қаради. Мансур меш у қараши билан худди туя то-

вонларидай улкан, сержун панжаларини хонтахтага тираб, бир тебранди-да, яна ўзини ёстикқа ташлади.

— Худо шохид! — деди у, бошини сарак-сарак қилиб. — Ниятим холис менинг! Яхшилик тилайман сенларга, яхшилик. Сабаби, ҳамманинг кўзида чўп бўп турипти бул от! Анов терговчилар ҳам кўзларининг остига опқўйган уни! Эринг Бургут бул отни менга «Волга»сига алмаштириб олган! Турама?* Тура. «Волга» йигирма минг турса, йигирма мингди, ўттиз минг турса, ўттиз мингди санаб бераман сенга! Сен уни эринг йўлига жарат, болам! Эр керакми, от керакми сенларга?

«Нимага шама қияпти илоннинг ёғини ялаган бу баттол? Тулпорларингга анов терговчилар ҳам кўз тиккан, дегани нима дегани? Миржалолов билан тили бирми бунинг? Сотмасаларинг тортиб олишади демоқчимми бу такабур туллак?»

— Ҳа, оғзингга сўк солиб олдинг? Қари билганди пари билмас, дейдилар!

— Раҳмат, — деди Маржоной, нима дейишини билмай. — Сизнинг маслаҳатингизга юрар эдим, бироқ... Ўғлим жонидан ҳам ортиқ кўради бу отни...

Маржоной бу гапни айтишга айтди-ю, пушаймон бўлиб лабини тишлади. Мансур меш ўрнида бетоқат тебраниб, гўё ҳозиргина Маржонойнинг кўнглидан ўтган ўйларни билгандай:

— Отасини-чи? — деб сўради. — Улингга битта от ўз отасидан азиз бўлди-да энди? Бул қандай фарзандки, уни дунёга келтирган отадан отни афзал кўрса?

Маржоной каловлашиб ўридан турди.

— Майли, мен бир ўйлаб кўрай, тоғажон. Ўғлим билан, Ветеран бувам билан бир маслаҳатлашиб олай.

Мансур меш:

— Майли, ўйлашсанг ўйлаш! — деди истар-истамас. — Аммо-лекин кимдинг жони оғрийди Бургутга? Сенинг жонинг оғрийди! Сенинг сўзинг керак менга, болам! Аммо шу бутундан қолдирмай жавобини бер!

Маржоной, кўз олди зимистон, худди ёв қувгандай, ўпкаси томоғига тиқилиб бир-биридан ваҳимали ўйлар миясида яраланган қушдай чарх урарди: «Бу шум ният нима демоқчи ўзи? Ўйласанг ўйла, аммо шу бугун

* Турама — тўғрими.

жавобини бер дегани нимаси? Жавобини бермасанг ҳукумат барибир тортиб олади, ундан кўра вақт борида сотиб қол, демоқчими? Эринг битта «Волга»га олган бу «Қалдирғоч»ни! Шу гапни анов... турқи совуқ Миржалолов ҳам айтган эди-ку! «Қалдирғоч»ни бу қари тулкига сотса, у ёғини ҳам ўзи тўғриламасмикин? Миржалоловлар билан ўзи гаплашиб, эрининг мушкулини осон қилиб бермасмикин? Ё бунинг ҳаммаси шунчаки бир ўйинми? Минг зўр бўлмасин, осмонга устун эмас-ку бу қари бўри ҳам? Не-не одамлар хор бўлаётган бу телба-тескари замонда бу шумтаканинг қўлидан нима келади? Бироқ... йўлга юрмай бўлармикин? Унда тўнини тескари кийиб, эрининг умрига завол бўлмасмикин? Энди кимга боради? Кимдан маслаҳат сўрайди? Маслаҳат сўрайдиган битта-ю битта одам — Ветеран бобоси бўлса, у ҳам шаҳарга бориб, покурорларга учрашиб қайтгандан бери тўшак ёзиб ётиб олди! Дўхтурлар кўриб, юраги чатоқ, қон босими ошган деб, кўрқитишди. Барибир унга айтмаса бўлмас, бобосига ёрилмаса кимга ёрилади? Бошини қайси деворга уради?

Ветеран буванинг эски «Волга»си дарвоза олдида турар, Лочин кўринмас, шўрлик момо, ер искагудек куймаланиб, кечаси Маржоной билан бирга тайёрлаб қўйган тугунларни машинанинг юкхонасига жойлар эди. Маржоной чопқиллаб бориб, момосининг қўлидаги тугунни олди, уларни ўзи жойлади. Ичкаридан Лочин чиқди. Онасига алақандай ҳадик билан қараб:

— Ҳа, нима деди мешқорин? — деб сўради.

— Ҳа, шу, — деди ўғлига қарашга юраги дов бермай. — Отангнинг ишларини сўради.

— Мехрибон бўп қопти-да! — Мийиғида кулди Лочин. — Кетдикми?

— Ҳозир, бирров бобонгни кўриб чиқай!

Ветеран бобоси деразалари «Маржонтов»га қаранган, қишда илиқ, ёзда салқин бўладиган кенг хонада алмисоқдан қолган эски сим каравотда ётарди. Уйга Маржонойдан олдин кирган Бибисора момо куймаланиб, чойнақдан совуқ кўк чой қуйиб бермоқда эди. Ветеран Маржонойни кўриб бошини «шилқ» этиб ёстиққа ташлади-да, кўзини юмди. У бор-йўғи уч-тўрт кундаёқ ўзини жуда олдириб қўйган, юзидаги кишини ўзига ром қилувчи шиддатли, ўктам ифода

болаларча ожиз, ногирон ифода билан алмашган, икки лунжи ичига ботиб, узун бурни совуқ урган турпдай қорайиб, сўррайиб қолганди.

Маржоной беихтиёр юраги «шиғ» этиб, каравот олдига бориб чўкка тушди.

— Тузукмисиз, бобожон?

Ветеран кўзини бир очиб, қайта юмди.

— Мени кўябер, болам! Сени анов... илоннинг ёғини ялаган қоринбой чақирган эмиш. Нима деди у қари шоқол?

Маржоной бобосининг ўқ еган қушнинг нигоҳидай хаста нигоҳидан кўзини олиб қочаркан, Мансур мешнинг айтган гапини ҳозир унга айтолмаслигини аңлади.

— Ҳа, шу... ҳол-аҳвол сўради. Куёвингизнинг ишларини суриштирди.

— Куёвимнинг иши энди шу қари ғаламисга қопти-да? — Ветеран оғир хўрсинди-ю, тўсатдан дағ-дағ титраб: — Йўқ, шўро ҳукумати йўқ энди! — деб хитоб қилди. — Эсиз бу ҳукуматта бағишланган ярим асп умрим!.. Бу ҳукуматни деб, жонини ҳам, қонини ҳам аямаган одамлар оёқости бўлса-ю, умри бино бўлиб-дики, уни каламушдай кемириб келган муттаҳамларга қолса кунимиз? Инсоф нималигини унутган, имон ва диёнат нималигини билмаган шу баттол ҳаромхўрлар ҳал қилса тақдиримизни. Эсиз умрим, эсиз умрим.

Бобонинг киприксиз юмуқ кўзларидан икки томчи ёш сизиб чиқди.

Бибисора момо пиёласи қўлидан тушиб, чолининг ёнига ўтирди, қоқсуяк қўллари билан унинг серажин, дўнг пешонасини силади.

— Ҳой, сизга не бўлди, Бетеран? Кеча дўхтир айтмадима, ёмон нарсаларни ўйламай тинч ётинг демадима? Сизга не бўлди, айланайин, Бетеран?

Ветеран кампирнинг титроқ кафтини ушлаб, секин силади, аста лабига босди.

— Кечир мени, моможон, сен ҳам кечир, болажоним!

Маржоной ўрнидан аранг туриб, эшиккача зўрға етиб борди-да, юрагининг қаъридан кўтарилиб келаётган фарёд билан олишиб, икки қўли билан оғзини босди.

Шаҳар ўша-ўша, райком биносини ҳамон уч-тўртта милиционерлар қўриқлаб туришар, қамоқхона дарво-засида ҳам, худди аввалгидай, тутун кўтарган аёллар, чол-кампирлар, болалар тирбанд эди.

Лочин онасини қамоқхона олдида қолдириб, усто-зи билан учрашгани кетди. Маржоний эрлари, фар-зандлари, қариндош-уруғлари қамалган аёлларнинг аламли дийдиёларига беихтиёр шоҳид бўлганича улар-нинг кўз ёшларини кўрганида ўзи ҳам кўзига филт-филт ёш олиб, навбат кута бошлади. Навбат катта, овқат олаётган туйнукка ҳали узоқ эди, лекин энг ёмони — навбат келган тақдирда ҳам тутунини оли-шадими ё бир баҳона топиб қайтариб беришадими — буни олдиндан ҳеч ким айта олмас, кўплар олиб кел-ган овқатларини топширолмайд, аросатда қайтиб кети-шарди. Гоҳи-гоҳида дарвоза устига ўрнатилган радио-карнай орқали баъзиларни навбатсиз чақириб қоли-шар, шунда навбат кутиб турганлар орасида норози овозлар, ғала-говур бошланарди. «Ҳатто ҳибсхонада ҳам адолат йўқ, шу ерда ҳам ошна-оғайнигарчилик!» деб нолишарди одамлар.

Тўсатдан Маржоний радиокарнайда ўз исм-фами-лиясини эшитиб, дик этиб чўчиб тушди. У янглишма-димми деб ўйлаган эди, йўқ, янглишмаган экан, ик-кинчи бор унинг исмини айтиб чақиришди.

Маржоний ёнидаги аёллардан ийманиб, узр сўра-ди-да, навбат кутаётганлар сафини айланиб ўтиб, туй-нукка яқинлашди, шу пайт туйнукча ёнидаги эшик очилиб, қорачадан келган ёшгина бир милиционер: «Ичкари киринг!» — деб ишора қилди унга.

Маржонийнинг юраги орқасига тортиб кетди: «Ни-мага чақирипти бу йигит? Тинчликми ўзи? Ё худо-йим-эй!» деди ичида ва мажолсизгина одимлаб ичка-рига кирди.

Ичкарида туйнук олдидаги кир-чир стол орқасида, қовоғидан қор ёққан баджаҳл милиционерлар рўйхат билан тутун қабул қилмоқда, тўғрироғи, бировларнинг тутунини қабул қилиб, бировларнинг тутунини эгаси-нинг илтижоларига қулоқ солмай, бақириб-чақириб қайтариб бермоқда эди.

Ёш милиционер ўнг қўлдаги эшикчани очиб, Мар-жонийга киринг, дея имо қилди. Маржоний ҳамон

оёқлари қалтираб, ичкарига кирди. Бу — торгина хона бўлиб, унинг деразаси ҳам йўқ, шифтида миттигина чироқ милтираб турар, ўртада пастаккина овқат столи билан иккита ёғоч курси турарди.

Ёш милиционер Маржонийнинг қўлидаги тутуни-ни олиб, столга қўйди-да, товушини пасайтириб:

— Мени танимадингизов? — деб сўради.

Маржоний бу йигитни қаердадир кўрган, унинг чехраси кўзига иссиқ кўриниб турар, бироқ эслай ол-мас эди.

— Мен Дарвешали аканинг жияни бўламан, — деди милиционер.

— Қайси Дарвешали?

Милиционер кулди.

— Чўпон Дарвешали-да! Одамлар уни Дарвеш ду-дук дейишади. Эрингиз кўп яхшилик қилиб, қамоқдан олиб қолганлар тоғамларни.

Маржоний бирдан елкасидаги тоғ қулагандай бўлиб, энгил нафас олди.

— Энди гап бундай, опажон, — деди ёш милицио-нер. — Эрингиз... Бургут акамлар соғ-саломатлар. Қўрқманг. Аммо... руҳи жуда тушкун. Чамаси ўзидан кўра кўпроқ сизларни ўйлаб, изтироб чекаяпганга ўхшайдилар. Гапнинг қисқаси, икки овизгина хат би-тиб беринг. Биз соғ-саломатмиз, ташвиш тортманг, ўзингизни ўйланг, тўполон қилманг, деб! Мана сизга қоғоз-қалам... — Милиционер ён чўнтагидан муқова-си титилиб кетган эски блокнот билан миттигина қалам олиб, столга ташлади. — Аммо хатингиз жуда қисқа бўлсин... биров кириб қолса борми? Мен эшикда пой-лаб тураман.

— Шошманг, укажон! — деди Маржоний унинг сў-зини бўлиб. — Тўполон дедингиз... Қанақа тўполон?

— Ҳа шу... адолат талаб қилиб... Эрингизни била-сиз-ку, опажон!

Маржоний кўзлари мўлтираб:

— Кўришишнинг иложи йўқми? — деб сўради.

— Ҳозирча йўқ. Ёзинг-ёзинг, аммо қисқа қилинг. Соғ-саломатлигингизни билдириб, бардам бўлинг, сабр қилинг, деб айтсангиз бас, бошқа гапнинг ҳожати йўқ. Тезроқ ёзинг, мен эшикда қоровулик қилиб тура-ман. — Дарвеш дудуқнинг жияни оёқ учида юриб, қўшни хонага чиқиб кетди.

Маржоной ҳарчанд уринмасин, қалам ушлаган қўларидоги титроқни тўхтата олмас, гирдикапалак ўйларини йиғиб ололмас эди. Суюн акаси қамалгандан бери ўйлаб келган ўйлари, кечалари тонг отгунча хаёлан қилган илтимослари, йиғлаб айтган гаплари, берган маслаҳатлари — ҳаммаси эсидан чиққан эди! Ногаҳон ёш милиционернинг (умридан барака топсин, худо уни қайдан етказди?) «Эрингиз ўзини эмас, чамаси сизларни ўйлаб изтироб чекапти», деган гаплари эсига тушди, тушиши билан тор хонада, ўз ёғига ўзи қовурилиб ётган, озиб-тўзиб кетган эри кўз олдига келди, келди-ю хаёлан унинг оёқлари остига чўккалаб, худди унга гапираётгандай тавалло қилиб, ёлвориб пичирлади:

«Суюн акажон! Худо ўзи қовуштирган ҳалол жуфтим маним!

Сизга нима бўлди. Суюн акажон? Бизни ўйлаб тўлганар эмишсиз, бизни ўйлаб қовурилар эмишсиз. Билиб қўйинг, сиз тўлгонсангиз биз ўн чандон кўпроқ тўлгонамиз, сиз қовурилсангиз биз юз чандон кўпроқ қовуриламиз, кулсангиз куламиз, йиғласангиз йиғлаймиз. Бизни ўйламанг. Ўзингизни ўйланг! Сиз тирик экансиз, мен ҳам тирикман, агар сиз... сизга бир нима бўлса мен бир кун, бир соат ҳам яшолмайман бу дунёда. Илоё Яратган Эгам мадад бергай сизга! Оллоҳга топширдим сизни, Оллоҳга топширдим. Оллоҳга топширдим...»

Маржоной томоғи ғип бўғилиб, имзо чекишга ҳам мажоли келмай ўтирган эди, эшик секин очилиб, Дарвеш дудуқнинг жияни кўринди.

— Тайёр бўлдим, опажон? — деди у шивирлаб.

— Тайёр, укажон. — Маржоной киприкларидоги ёшларни сидириб ташлади. — Бу яхшилигингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин... Жавобига қачон келай?

— Бир ҳафтадан кейин. Бугун қайси кун? Шанбами? Келгуси шанба хабар олинг!

Ҳа, тунов кунги ўйлари тўғри чиқди Маржонойнинг. Фақат ёмонлардан иборат эмас экан бу дунё, яхшилар ҳам кўп экан, кўп экан!

Маржоной, гўё эри озодликка чиққандай, гўё ҳозиргина қоронги кўринган олам тўсатдан ёришиб кетган-

дай туюлиб, қамоқхона дарвозасидан қушдай енгил тортиб чиқди.

Лочин навбат кутаётган халойиқ орасидан онасини тополмай, талвасага тушиб, кўзлари аланглаб турган экан, Маржонойнинг ҳибсхонадан чиққанини кўриб, унга қараб талпинди:

— Нима бўлди? Нима қилиб юрибсан у ерда?

Маржоной ўғлининг бошини эгиб, пешонасидан ўпди:

— Яхши гап бор, болам. Йўлда айтиб бераман.

Лочин Ветеран бобосининг эски «Волга»сини тарақлатиб учуриб бораркан, Маржонойнинг гапларини эшитиб, хушнуд кулди:

— Отам молодес, тўполон қилаётган бўлса! Суюн бургут бургутлигини кипти-да! Отам ўрнида бўлсам мен ҳам шундай қилардим!

Она-бола ҳар бири ўз ўйи билан банд, узоқ жим қолишди.

Офтоб овлоқда элас-элас кўринган Маржонтов устига ёнбошлаган, тоғнинг қорли чўққилари нимаси биландир олгиндан жило берилган кўҳна гумбазларни эслатар, кечқурунги ҳаво куз ҳавосидай майин, сўлим эди. Эҳтимол Маржонтовга салқин ҳам тушгандир? Қиз-жувонлар, эҳтимол, камзул кийиб, рўмол ўраб юргандир? Маржонойнинг ёдига илк келинлик кунларида, тоғ бағрида ўтган масъуд дамлар тушиб, дилини тизгинсиз ҳазин бир туйғу чулғаб олди-ю беихтиёр эрининг тунов кунги аламли ўлани хотирасида жонланди.

*«Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов,
Дўст келганда меҳрибон,
Ёв келганда қатағон.
Қирғин келди қошингга,
Фарзанларинг бошига
Нечук сукут сақлайсан?
Нечук гунган, Маржонтов?..»*

Қандай беғубор, бахтли кунлар эди у кунлар. Қандай беғубор! Ҳамма қиз-келинчақлар, турмуш қурган ёш жувонлар у ёқда турсин, ҳатто эрга тегмаган қизалоқлар ҳам — ҳамма ҳавас қиларди Маржонойга. Охудай эркин эди у! Бошқа йигитлар ёш қаллиқлари-

ни қизғанса, Суюн бургут сира қизғанмас, кечалари бирор овулда йиғин бўлса, Маржонийни ўзи бошлаб бораверар, даврага тортиб, бирга ўлан айтиб, ўйин-кулгини қиздиргани-қиздирган эди.

Биринчи йиллар у Маржонийсиз бир он, бир дақиқа ҳам турулмас эди. Маржоний бир жойда қиз-келиндяклар билан гурунглашиб сал кеч қолса, Суюн бургут тўсатдан от суриб келарди-да, дугоналарини дув қочириб, уни отига ўнгариб опкетар эди! У улоққа борса ҳам, кўпқарига борса ҳам, ҳатто курашларга ҳам бирга олиб борарди Маржонийни.

— Сен ёнимда бўлсанг кўнглим тўқ бўлади, Маржон! — дерди Суюн акаси уни эркалаб. — Файратимга файрат кўшилади. Сен ёнимда бўлсанг ҳар қандай даврани ёриб чиқаман! Улоқни мен оламан-у, соврини сеники! Қўрқма! Дилингда худодан омад тилаб туравер, Маржоним, дури гавҳарим!

Бундай суронли улоқларда айюҳаннос солган минг кишилиқ тўда орасида от суриб, олишиб кетаётган эрини кўрганда қайси хотин юрагини ҳовучламайди? Қайси хотин секин кузатиб тура олади?

Маржоний қир-адирда йиғиладиган тумонат одам орасида туриб, пастда, тоғ этагида минг чавандоз орасида қамчисини тишлаб, сурон солиб кетаётган эрини кузатаркан, ҳар сафар минг ўлиб, минг тириларди! Оллоҳга шукр, аксар ҳолларда улоқни даврдан Суюн акаси юлиб чиқарди, чиқарди-ю оқ кўпикка чўмилган отини суриб келиб, улоқни Маржонийнинг оёғи остига ташларди. Шунда адирда тўпланган тумонат халойиқнинг жўр қийқириғидан Маржонтов ларзага тўшарди...

Маржоний қишлоққа кираверишдаги толзорни кўрганидагина бу ширин хаёллар оғушидан чиқди, чиқди-ю, тўсатдан Мансур меш эсига тушиб, ўғлини елкасидан қучди.

— Жон болам, толзорга бур машинангни! Бирпас тўхтайлик. Кўнглим озяпти.

Лочин хушламай:

— Секинроқ ҳайдайми? — деб сўради.

Маржоний ўғлининг хаёли «Қалдирғоч»да эканини сезиб, бир дақиқа иккиланиб қолди. Бироқ унга ёрилмай туриб, жавобини кутаётган Мансур мешга нима дейди? Нима деб жавоб беради?

— Бир пиёла чой ичиб олай, жон болам.

Лочин индамай, рулни бурди. Эски машина маст тўдадай лапанглаб, қийшайиб, япроқлари тўкилиб қолган қари толлар орасида тўхтади.

Лочин юкхонадан термосни олиб орқа ўриндиққа, онасининг ёнига ўтирди, бир қўли билан энасига чой узатиб, бир қўли билан уни секин қучди.

— Бир нарсадан ташвишдасиз? Нима бўлди? Очиғини айтинг, айтаверинг, энажон!

— Ҳозир, болам! — Маржоний бир ҳўплам чой ичсам, ўзимни сал босиб оларман, деб ўйлаган эди, йўқ юраги томоғига келиб тикилаверди, тикилаверди.

Лочин бетоқат бўлиб:

— Хўш, нега чўзасиз? Айтинг гапингиз бўлса! — деди ўдағайлаб.

— Айтсам... боя Мансур тоғанг бир сўз айтди.

— Тоғам эмиш! Хўш? Айтаверинг: нима дедилар суюкли тоғамлар?

— У киши айтдиларки... «Қалдирғоч»ни менга сотинглар, деб маслаҳат бердилар у киши.

Маржоний ўғлига ўғринча бир қараб қўйди. Лочин гўё уни қучган қўлига чўғ теккандай, онасининг елкасидан тортиб олиб, нарироқ сурилиб ўтирди.

— Ўргилиб кетдим бунақа маслаҳатдан! Худди шу гапга чақирганини билувдим-а, боя. Сиз нима дедингиз?

— Мен.. узил-кесил бир жавоб беролмадим. Аввал ўғлим билан гаплашай, ўғлим нима деса... шу бўлади, дедим!..

— Яхши айтибсиз! «Қалдирғоч»дан айрилгунча ўғлим яхши менинг! Кетдик!

Маржоний Лочинга тармашиб тўхтатди, ўғлининг кўзларига илтижо билан тикилди:

— Шошма, тойчоғим! Ахир... гап отангнинг тақдир устида кетяпти-ку!

— Биласиз, отам учун жонимни ҳам аямайман. Бироқ, отамга нима дахли бор «Қалдирғоч»нинг? Очиғини айтинг ниятингизни!

— Очиғини айтсам... бир одам ваъда берди. — Маржоний нафас етмай, қўйлагининг тугмасини ечди. — Айтдики... элик минг сўм берсаларинг... отангни қамоқдан чиқарамиз, деди.

— Ким у?..

— Бир одам...

— Агар тузоқ кўяётган бўлса-чи у одам?

— Ўлигимми? Прокурор!

Лочиннинг қошлари ғазаб билан чимирилди:

— У қанақа лаънати прокурорки, бегуноҳ одамни поражўрликда айблаб, ўзи пора олса? Инониб бўлмайди бунақаларга, энажон? Ишни бешбаттар чигаллаштириб олманг тагин?

Маржоний ютиниб-ютиниб, аранг гапирди:

— Наҳот битта от... сен учун отангининг қисматидан азизроқ бўлса, болажоним?

— Энажон! — деди Лочин уф тортиб. — Нега тушунишни истамайсиз? Мен «Қалдирғоч»ни қизғанаяпганим йўқ. Лекин сиз қаёқдан биласиз прокурорнинг асл мақсадини? Нияти ёмон бўлса-чи, деяпман, холос.

— Мен ҳам ўйладим буни, болам. Эрталабдан бери ўйлапман. Бироқ нима бўлгандаям... ётиб қолгунча, отиб қол, деган-ку эскилар! Биз ҳам бирор йўл қидирмай, индамай ўтираверамизми? Шояд фойдаси тегса... Отанг қутулиб чиқса, битта «Қалдирғоч» ўрнига ўнта-сини оверади-ку сенга, болажоним!

Лочин бирдан бўшашиб, энасини бағрига босди:

— О, энажон, энажоним маним! Бўпти, сиз айтганча бўлақолсин. Отам учун бир от эмас, минг от садага! — деди Лочин, томоғи ғип бўғилиб.

— Умрингдан барака топ, болам. Шундай дейишингни билувдим. У дунё-ю бу дунё розиман сендан...

Маржонийнинг гапи бўғзида қолди. Шу пайт яқиндаги катта йўлда мотоциклнинг пат-пати эшитилди-ю, таққа тўхтади. Унинг ўрнига бўралаб сўкинган йўғон овоз, қарсиллаб синган таёқ ва аччиқ кишнаган от товуши келди.

Лочин: «Қалдирғоч!» деб қичқирдию толзорга шўнғиб, катта йўл томон чоғди.

Маржоний юрагини ҳовучлаб, ўглининг кетидан югурди.

Шаҳарга борадиган катта йўлнинг қоқ ўртасида уч филдиракли мотоцикл тўхтаб турар, мотоциклга арқон билан бўйнидан боғланган «Қалдирғоч» олдинги оёқларини ерга тираб, уни юргизмай қўйганди!

Чамаси «Қалдирғоч»ни олиб кетгани келган иккита

милиционернинг бири рулда ўтирар, иккинчиси қўлидаги йўғон таёқ билан боши-кўзи демай отни қарсиллатиб урар, улардан юз қадамча орқада... Салим қилтирик, ундан сал орқароқда Олтиной билан Кумуш-биби югуриб келишарди.

Шитоб билан отилиб борган Лочин «Қалдирғоч»ни ураётган милиционернинг ёқасидан ушлади-ю бир силташда ариқ томон улоқтириб юборди. Милиционер беш-олти қадам нарига аланг-талпанг учиб борди-ю, қўлларини лапанглатганча чалқанча йиқилди. Лекин Лочин унга қайрилиб ҳам қарамасдан отининг бўйнидан кучоқлаб олди. Даҳшат ичида ўглининг орқасидан чоғиб борган Маржоний аниқ кўрди: «Қалдирғоч»нинг оғзи қоп-қора қон, кўзларидан тирқираб ёш оқар, тулпор худди безгак тутган одамдай дир-дир титрарди!.. Жонивор қонли лабларини Лочиннинг юзига, бўйнига суркаб, ҳансираб нафас олар, тинимсиз пиш-қирар, Лочиннинг юз-кўзлари ҳам қоп-қора қон бўлган, унинг важоҳатидан одам қўрққулик эди!

Маржоний жон-жаҳди билан ўғлига тирмашди.

— Болам! Онагинанг ўргилсин, болажоним.

Шу пайт мотоциклда ўтирган милиционер ерга сакраб тушди-да:

«Ҳой, даюс, кимга қўл кўтаряпсан?» деганича Лочинга ташланди. Маржоний ўглини қўйиб юбориб, унинг йўлини тўсди:

— Жон болам! Кечиринг буни, жон болам. Ёшлик қилди!

Тўсатдан орқадан тарс-тарс ўқ овози эшитилди. Аччиқ кишнаб осмонга сапчиган «Қалдирғоч» олдинги оёқлари билан мотоциклнинг ўриндиғи устига чиқиб кетгудек бўлди.

Маржоний даҳшат ичида орқага қаради. Боя Лочин улоқтириб юборган милиционер кўзлари олазарак: «Отаман! Ҳозир отиб ташлайман бу зўравонни!» деганича, боши узра тўшпончасини силкитиб, яқинлашиб келарди.

Маржоний биринчи милиционерни ташлаб унга қараб талпинди, бироқ, оёқ остидаги тошга қоқилди-ю гандираклаб кетди. Яхшиям, Салим қилтирик етиб келиб ушлаб қолди...

Шундан кейин нима бўлди? Маржоний бир зум ҳушидан кетдими, бошқами — яхши эслай олмай қол-

ди: Салим қилтириқ уни бир чеккага олиб чиқиб ётқиздим, қизлар келишиб бошида гиргиттон бўлишдими, юзига сув сепиб, ҳушига келтиришдими...

Маржоной кўзини очса... катта йўл одамга тўлиб кетибди! Қишлоқ томондан яна милиционер от чоптириб келяпти! Аввалги икки милиционер Лочинга ёпишяпти. Бироқ одамлар ўртага тушиб, милиционерларга ялиниб-ёлворишяпти!..

Маржоной яна кўз олди қоронғилашиб, хотираси хиралашди. Кейин эшитса, одамлар Лочинни милиционерлардан ажратиб олишибди. Милиционер «Қалдирғоч»нинг бўйнига арқон солиб, катта йўлдан ўтаётган юк машинасига боғлаб судраб кетишибди. Шатакка олинган, аёвсиз қамчиланган «Қалдирғоч», худди онасидан айрилган бўталоқдай, орқасига, одамларнинг қўлидан чиқишга уриниб, бўзлаб ййглаётган Лочинга қарай-қарай, узоқлашиб кетганмиш...

Маржоной иккинчи бор кўзини очганда... юзи қопқора қон Лочин («Қалдирғоч»нинг қони!) яраланган қушдай питирлаб, ҳамон одамлар билан олишарди!

Маржоной хаёлан: «Болажоним, болажоним-ов!» деб қичқирган бўлди-ю ўрнидан туришга интилди, бироқ кўкрагида қаттиқ санчиқ сезиб, Олтиной билан Кумушбибининг қўлига «шилқ» этиб ййқилди...

XVI

Дарвеш дудуқнинг жияни овқат олиб кирганида Суюн бургут узунига икки одим, кўндалангига нари борса бир ярим қадам келадиган, нимаси биландир қудуқни эслатадиган каталақда деворга суюнганича хаёлга толганди. Бу ҳолида у худди оёқда тик туриб уйқуга кетган отни эслатарди...

Яхлит темирдан ясалган залворли эшик гичирлаб очилганда Суюн бургут зилдай оғир киприкларини аранг ёзиб, милиционерга қаради-ю, кўзини юмди. Милиционер қўлидаги бир товоқ карам шўрва билан бир-икки тўғрам қора нонни бетон супачага қўйдиди, секин шивирлади:

— Овқатта қаранг, ака.

Суюн бургутдан садо чиқмади. У ҳатто кўзини ҳам очмади. Милиционер ёпиқ эшикка бир қараб қўйди, сўнг қўйнидан икки букланган қоғоз чиқариб, товоқнинг тагига қистирди.

— Овқатта қаранг, Бургут ака! Товоқ тагида Сизга хат бор...

Суюн бургутнинг кўзлари ярқ этиб очилди. Рўпарасида тунов куни уни қиморбоз-каллакесарлар даврасидан олиб чиқиб кетган ёш, хушсурат милиционер турарди! Қош-кўзлари биланми, очиқ, қорамегиз чехрасидаги ёқимтой табассуми биланми, Бургутга ёқиб қолган бу ййигитча ўша кундан бери унга хайрихоҳлик билдирарди. Бургут ййигитчани бир сафар Дарвеш дудуқнинг кўрасида кўрганида дудуқ уни «жияним», деб таништирган эди. Чамаси, тоғасига қилган унинг яхшилигидан бохабар бўлса керак, ййигитча қўлидан келганча яхшилиқ қилишга уринар, овқатни эшик туйнугидан узатмасдан, ичкарига кириб, супачага қўйиб кетар, бошқа назоратчилардай «сенсираб» жеркиб гапириш ўрнига ҳар сафар:

— Яна овқатта қарамабсиз, ундоқ қилманг-да, Бургут ака, ўзингизга ўзингиз жавр қиляпсиз, — деб койиб қўярди.

Суюн бургут кўзини очиши билан ййигитча овозини боягидан ҳам пасайтириб:

— Мен ҳозир навбатчиликни топширяпман, — деди. — Опамлар сизга овқат опкелган эканлар, дуои салом айтдилар. Хат ёзиб берувдилар, товоқнинг тагига қўйдим. Жавоб ёзаман десангиз... мана сизга қалам-қоғоз. — Милиционер қўйнидан бир варақ қоғоз билан жимжилоқдеккина қалам олиб, товоқнинг ёнига қўйди. — Индин яна навбатчи бўламан. Жавоб ёзсангиз, ўшада обкетаман. Аммо эҳтиёт бўлинг. Опамларнинг хатларини... яхшиси чайнаб ютиб юбора қолинг. Қалам-қоғозни яшириб қўйинг!

Дудуқнинг жияни Бургутдан жавоб кутиб турди, аммо Суюн бургут кўзини яна юмиб олган эди.

— Асло руҳингиз тушмасин, Бургут ака! — деди милиционер, тўсатдан овози титраб. — Худо бор тепада. Ҳаммаси яхши бўп кетади, ака! — У оёқ учида юриб катақдан чиқди. Суюн бургут шундагина товоқ тагидаги бир парча қоғозни олиб, дераза ўрнига ясалган дўппидеккина туйнук олдида борди. Мактуб Маржонойнинг дастхатига ўхшамаган, чамаси, қўли қалтираб ёзилганидан, ҳарфлар, сўзлар қинғир-қийшиқ эди.

Суюн бургут, гўё олдида қўйилган овқатни бир ямлаб ютган одамдай, хотинининг мактубини бир кўз

югуртиришдаёқ ўқиб чиқди-ю, унга тўймай қайта ўқишга киришди. Назарида, хат калта, жуда калта туюлди Бургутга. Мактубда яна нималардир, яна қандайдир гаплар бўлиши керак эди! Гўё у кутган гаплар сатрлар орасига яширингандай, хатни қайта ўқиди, учинчи марта, олтинчи, саккизинчи, юзинчи марта ўқиди, сўнг, бутун вужудида беадад бир ҳорғинлик сезиб, тагин деворга суянди-да, тагин кўзини юмди.

Йўқ, хат эмас, юракни тилка-пора қилувчи аччиқ бир фарёд эди бу! Энг ёмони — Бургутнинг ҳамма ниятларини, кечадан бери ўйлайвериш қатъий қарорга айланган совуқ ва пинҳоний мақсадни билиб ёзилган, бу мақсадни синдириш азмида битилган мудҳиш бир мактуб эди бу!

«Сиз билиб қўйинг, — депти. — Сиз тирик бўлсангиз мен ҳам тирикман, депти, сизга бир нима бўлса, мен бу дунёда бир кун ҳам турмайман», — депти. Ёпирай? Бошига тушган бу маломат, бу хўрлик, бу ҳақоратларга дош беролмай қолган Бургут, ўйлай-ўйлай, ахир пировардида чорасиз қарорга келганини қайдан билдиркин, қайдан сездикин у?

«Азизим, ёлғизим маним, ўзинг ёзганингдек, яратган эгам қовуштирган вафодор ёрим, бебаҳо гавҳарим, дури-садафим маним! Сенинг олдинда гуноҳкорман! Сен дунёда ҳуснда тенгсиз, ақлда ягона эдинг. Ким билсин, мен бадбахт, ўшанда, ёшлиқда сенинг азиз бошингни айлантириб, олқочиб кетмаганимда, бугун, эҳтимол, катта олима ё машҳур шоира, эл ардоқлаган бахтиёр аёл бўлармидинг? Менга тегиб нима кўрдинг сен шўрлик? Дунёда энг вафодор машуқа, энг инсофли хотин, менга текканингдан пушаймон эмаслигингни хатингдан билдим. Қамоққа тушибманки, сенинг олдинда гуноҳкор эканимни ўйлайвериш адоий-тамом бўлган эдим, хатинг армон тўла юрагимга малҳам бўлди, дардларимга таскин берди. Бунинг учун мендан қайтмаса Оллоҳдан қайтгай, олтиним. Аммо гуноҳкор эрингни кечир, бебаҳо садафим, дуру гавҳарим! Мен қалам билан эмас, кўз-ёшларинг билан ёзилган хатингни ўқиганимдан кейин ҳам, ўйлаган ўйларим, қилган аҳдимдан қайтолмайман, қайтолмайман. Кеча терговда бу йиртқишларнинг яна бир разил ниятларини билиб қолдим, агар улар бу мудҳиш мақсадларини рўёбга чиқарадиган бўлишса...»

Суюн бургутнинг юмуқ кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. У олазарақ бўлиб, бир темир эшик дарчасига, бир девордаги дўшпидеккина тешикка қаради, бир ўйи шитоб билан чошиб бориб, бошини темир эшикка ургиси келди. Ё эшик синар ё боши тарвуздек тарс ёрилиб, бу азоб, бу хўрлик, бу ҳақоратлардан бир йўла қутулиб қўяқоларди! Аммо... йўқ, у ҳали Маржонойга айтадиган гапларини охиригача айтолгани йўқ, унга ёзадиган хатини ёза олганича йўқ!..

Энг муҳими, кўзининг нури, бу ёлғон дунёга келиб, кўрган битта-ю битта қувончи, бахти-саодати Маржоной билмоғи даркор! Ўзини мусулмон деб билган бари инсон борки, куфри азим, кечирилмас гуноҳ деб билган бу йўлни танлашга нима мажбур қилди? — Бунинг билмоғи, охиригача билмоғи лозим Маржоной, акс ҳолда уни кечирмайди, у дунё-бу дунё кечирмайди!..

Кечаси алламаҳалда Бургутни яна терговга чақиришди. Бу сафар уни анов москвалик жаллод Шарановский эмас, ўз ҳамюрти, аммо баттолликда ундан қолишмайдиган Миржалолов сўроқ қилди.

Тагин эски ҳаммом, эски тос, тагин ўша: Нажмиддиновга катта пора бергансан, деган курақда турмайдиган бўҳтон! Фақат битта фарқи шу бўлдики, бу сафар уни собиқ биринчи котибга рўпара қилишди!

Суюн бургут асабини айниқса қаттиқ қақшатадиган бу тунги терговга бораркан, бир неча дақиқадан кейин Нажмиддинов билан юзлашиш хаёлига ҳам кириб чиқмаган эди.

Ҳатто Бургутнинг раддиясидан кейин аллақандай қутуриб кетган Миржалолов: «Опкир, анов, лапашангни!» деб бақирганида ҳам бу «лапашанг» Нажмиддинов бўлиб чиқишини тасаввур этмаган эди.

Ҳақиқатдан, тунов кунини Бургут янглишмаган, ўша кеча, гарчи йўлакда уни деворга қаратиб қўйишган бўлса ҳам ёнидан ўтаётганида таниб қолган одам... Нажмиддинов эди!.. Йўқ, бу Суюн бургут яхши билган, ҳамини ўзига оро бериб, башанг кийиниб юрадиган, бўй-басги келишган, салкам йигирма йил бугун вилоятни ёт деб ётқизиш, тур деб турғизиш юрган Нажмиддинов эмас эди, у билган Нажмиддиновнинг аянчли сояси эди, холос!

Чамаси, собиқ биринчи котибни аёвсиз дўппослашган бўлса керак, оёғини аранг судраб, аранг юриб кирди, ўзиям кўзлари ичига ботиб, юзи қонталашиб, эгнидаги кир-чир кийими сомони тўкилган бўш қопдай шалвираб қолганди.

Тўрда, Шарановскийнинг ўрнида кеккайиб ўтирган Миржалолов ер остидан Нажмиддиновга қадалиб қаради-да:

— Ўтир, маҳбус! — деб буюрди. Сўнг, ўрнидан туриб, худди устози Шарановскийга ўхшаб, қўллари ни орқасига қилганича, хонанинг у бошидан бу бошига бориб кела бошлади. Унинг хатти-ҳаракатларида, қовоғини уйиб, гўё чуқур хаёлга толгандай, залворли қадам ташлашларида ҳам устози Шарановскийнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари шундоқ акс этиб турарди! Чамаси, у ўз мавқеидан, одамларни қийноққа солиш, азоб бериш ҳуқуқидан, ўзи каби бандалар устидан ҳокими мутлақ бўлганидан боши осмонда экани Шарановскийнинг юзида, шафқатсиз мовий кўзларида, ҳар бир сўзида шундоқ кўриниб турганидек, Миржалоловнинг ҳам юзида, гапида, қилиқларида шундоқ кўриниб турарди.

Ногаҳон у юришдан тўхтаб:

— Хўш, маҳбус! — деди, собиқ котибга қарамай. — Кечаги берган кўрсатмаларингизга иқроримиз? Яъни бу одамни «Маржонтов» совхозига директор қилишда уч юз минг сўм пора олганингизни тасдиқлайсизми?

Хонага кирибдики, Бургутта бирор марта қарамаган Нажмиддинов, боши хам:

— Тас... тасдиқлайман! — деди эшитилар-эшитилмас, хаста бир товущда.

— Тасдиқласангиз гапириб беринг! Бу одам сизга қачон, қаерда берган бу порани?

Ажабо: шу тобда стулда аранг ўтирган бу шўрлик, мажруҳ одамга нисбатан на нафрат сезарди Суюн бургут, на қаҳр, на адоват! Аксинча, унга қарашдан ийманар, қараса юраги безиллаб оғрирди.

— Гапиринг чайналмасдан! — бақирди Миржалолов.

Нажмиддинов аллақандай саросимага тушиб ўтирган стулини Бургутдан нарироққа сурди-да:

— Ҳа шу... — деб гўлдиради, — бултур кўжамда, «Маржонтов»да учрашганимизда... сой бўйида олганман.

Миржалолов Суюн бургутга юзланди.

— Эшитдингми?

Суюн бургутдан садо чиқмади. У ҳам Нажмиддиновга қарашга журъат этмас, назарида, кўзи кўзига тушса Нажмиддинов ўтирган жойидан йиқилиб тушадигандек туюларди.

Миржалолов тоқати тоқ бўлиб:

— Эшитган бўлсанг... гапир! Жавоб бер! — деб ўшқирди.

Суюн бургут кишанли қўллари ни мушт қилиб тугди.

— Аввалги сўроқларда нима деган бўлсам шу! — деди юрагидаги пўртана билан олишиб. — Мен ҳеч кимга пора берган эмасман, пора ҳам олган эмасман! Тамом-вассалом.

Миржалолов столни гурсиллатиб муштлади:

— Қирчанғи эшшак бўп кет-э, даюс!

Суюн бургут асов отдай дир-дир титраб:

— Ҳақорат қилма! — деди секин, аммо секин эшитилган бу бўғиқ овоздан қўрққулик эди. — Қўлингдан келса... анов тўппончанг билан шартга отиб ташла! Аммо ҳақорат қилма инсонни! — У шундай деб, ўтирган жойида тошдай қотиб қолган собиқ биринчи котиб томон ўтирилди:

— Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Йигирма йилдан бери вилоятга дағдаға солиб юрган одам... қандай қилиб бу аҳволга тушдингиз? Бу... бу жаллодлар билан олишиб, уйдирма гапларни, курақда турмайдиган ғирт бўхтонларни ўз ёқаларига ёпиштириш ўрнига... олмаган порани олдим дейсиз? Ўзингиз етмагандек менинг бошимга ҳам мағзава тўкаси. Сизга нима бўлди, Жамолиддин ака? Эркакмисиз ё?... — Суюн бургут гапини тутатмаган ҳам эдики, Нажмиддинов каловланиб ўрнидан турди-да, маст одамдай гандираклаб бориб Бургутнинг оёғи остига гурс этиб йиқилди, йиқилди-ю кўз ёшидан бўғилиб:

— Кечир мени, укажон! — деб ингради. — Кўриб турибсан-ку, аҳволимни! Худо ҳеч кимнинг бошига солмасин мен кўрган азобларни!

— Бас! Бу порахўр қолиб, бизга туҳмат қиларсан ҳали? — Миржалолов шундай деб эшиқда турган на-

зоратчига юзланди-да, ерда юмалаб ётган Нажмиддиновга ишора қилди:

— Олиб кет бу латгачайнарни! — У шитоб билан юриб дераза рўпарасига борди ва то эшиқда қаққайиб турган милиционер собиқ котибни ўрнидан тургазиб, елкасидан турта-турта хонадан олиб чиқиб кетмагунча чурқ этмади. Сўнг, сал юмшаган, алақандай ёлворган овозда:

— Аҳволини кўрдингми, Бургут? — деб сўради. — Агар шу одамнинг куни бошимга тушмасин десанг... ўжарлик қилма, йигит!

Суюн бургут мийиғида қулди:

— Ҳезалак эмас, йигит бўлганим учун ҳам тақрор айтаман: бўйнимга оладиган гуноҳим йўқ менинг!

— Оласан бўйнингга! Гувоҳларимиз кўп ҳали!

— Чақиринг ўша гувоҳларингизни!..

— Чақирамиз! — деди Миржалолов. — Аммо билиб қўй, у шундай гувоҳки, ўзинг пушаймон бўласан кейин!

«Бу аблаҳ нима деяпти. У қандай гувоҳ эканки, мен пушаймон бўламан? Нимага ишора қиляпти бу қаллоб?».

Суюн бургутнинг юрагига алақандай ноаниқ, мавҳум, совуқ бир шубҳа вимирлаб кирди-ю:

— Марҳамат, чақиринг! — деди хиёл бўшашиб.

Миржалолов буни сездими, бошқами, заҳарханда қилди:

— Хотиринг жам бўлсин, — чақирамиз! Аммо шуни билиб қўйки, биз уни сен билан юзлаштиришдан аввал... сен ётган каллакесарлар камерасига ташлаймиз! Левон шерлар бир кечадаёқ... абжарини чиқаришади унинг! Ана ундан кейин юзлаштирамиз икковингни!

Суюн бургут юрагида ҳамон гимирлаётган мудҳиш шубҳа билан олишиб:

— Кўриб турибман, ҳеч нарсадан қайтмайсанлар сен нокаслар! — деди ҳансираб. — Одам боласининг хаёлига келмайдиган ишлардан ҳам қайтмайсанлар тубан ниятинг йўлида! Аммо... агар кўрқмасанг... мард бўлсанг... ҳезлик қилмай очигини айт менга, ниятинг нима?

— Хўп, айтаман! — деди Миржалолов рангидан қони қочиб. — Бу гувоҳ... ўз жуфти ҳалолинг... Маржоной!..

— Нима? — Суюн бургут аста ўрнидан тура бошлади-ю, чайқалиб кетиб, аранг деворга суяниб қолди.

Миржалолов гарчи Суюн бургутнинг қўли кишанланган бўлса ҳам, ундан тайсалаб, биқинидаги тўппончасини ушлаб-ушлаб қўйди.

— Ҳа, эсингга тушдими? Бултур кўкламда «Маржонтов»да бу порахўрга пул бераётганингни хотининг ҳам кўрган! Биз одамгарчилик қилайлик деб, ҳозирча қўлга олмадик хотинингни. Аммо сен қайсарлигингдан қайтмасанг, қамашга мажбур бўламиз хотинингни ҳам!

— Аблаҳ! — Суюн бургут қўлидаги кишанларни шақир-шуқир қилиб, ўтирган стулига тирмашди.

Миржалолов ранги девор, ўнг қўли билан тўппончасига ёпишди:

— Қимир этма! Отиб ташлайман! Итдай отиб ташлайман!

— От, қонхўр, от! Бу юрганимдан ўлганим яхши менинг!

Миржалолов унга жавоб бермай, пойгақда қаққайиб турган милиционерга:

— Опкет буни! — деб ишора қилди, сўнг Суюн бургутнинг орқасидан хирилади. — Бир кун муҳлат сенга! Ўжарлик қилмай ўйлаб кўр аммо!

Шундан кейин Суюн бургутнинг хотирасида қандайдир бир бўшлиқ пайдо бўлди-ю, Миржалоловнинг хонасидан қандай чиққани, узун тор йўлакларда кимларни кўргани, бу қудуқдай тор, совуқ катакка қандай қайтиб келгани — биттаси ҳам эсида йўқ!

Бир маҳал ҳушига келиб қараса... нимаси биландир ўриснинг тобутини эслатадиган мана шу ўз катагида ётибди... Дарвоқе бу ерга қачон келди? Қанча вақт ўтди? Анов бешафқат жаллод берган фурсатга қанча қолди? Бир кун муҳлат бераман, ўйлаб кўр деганди. Бир кун нимага керак Бургутга? Нимасини ўйлайди?

Ёв ёмон, аммо ўзингдан чиққани ундан ҳам ёмон дегандек, ёвузликда устози Шарановский, ҳатто устозининг устози анов мудҳиш генералдан ҳам ўтиб кетган бу жаллоднинг олдидан чиқмасданоқ нима қилишини ўйлаб қўйган Суюн бургут!

Миясини еган қари қашқир! Айтган гапини қаранг унинг. Ё пора берганига иқрор бўлармиш ё Маржонойни анови каллакесарларга емиш қилармиш! Ё ҳазар,

алҳазар! Наҳот бу гапларига ўзи инонса бу қузғун? Наҳот Бургут жонини асраш учун Маржонойни, Оллоҳ ўзи қовуштирган жуфти ҳалоли, бу ёлғон дунёга келиб кўрган битта-ю битта қувончи, бахту саодатини оч қашқирларга ем қилиб қўйса? Бундай қилиб асраган жонини кўчада дайдиб юрган итларга ташлар Суюн бургут?

Буни хаёлга келтиришнинг ўзи даҳшат-ку Бургут учун!

Девордаги туйнуқдан тушиб турган хирагина шуъла батамом сўниб, шифтда ярқираб турган чироқ ўчганига қараганда тонг яқин. Анов қузғуннинг олдидан чиқмасдан турибоқ кўнглига туккан аҳдини амалга оширадиган пайт келди. Бу иш шундайки, бу ишга қасд қилган одам уни чўзаверса, ҳарчанд довжорак бўлмасин, иккиланиб, қўли қалтираб қолиши мумкин. Жон ширин деб бекорга айтмаганлар!

Суюн бургут белини пайпаслаб, киндиги тагини ушлаб кўрди, жойида турибди!..

Бургут дастлаб қамоққа тушган кунлари, бу кенг жаҳон кўзига тор кўриниб, зимистон ертўлада у ёқдан-бу ёққа эмаклаб, ер чангаллаб тимискиланиб юрган пайтларида қўлига жимжилоқдеккина бир темир тушганди. Ушанда бургут «бир кунимга яраб қолар», деб уни шимининг белидаги кавакка яшириб қўйган эди. Бу катакка тиқишганидан кейин эса, кўзига уйқу келмай, тўлғаниб ётган маҳали, уни мана шу бетон тобутга чархлай-чархлай пичоқдан ҳам кескир бир ханжарга айлантирган эди...

Суюн бургут мана энди нима қилишини ипидан игнасигача ўйлаб қўйди. Қачон, қандай ётади, ўзи чархлаган бу ажал қуролини қандай ишлатади... Оллоҳ ўзи кечиргай. Ҳа, ўлимдан эмас, ёлғиз Оллоҳдан кўрқадим у. Ким билсин, эҳтимол Яратгувчи бу савдоларни синамоқ учун солгандир унинг бошига? Аммо, норасо бандангни ўзинг кечиргайсан, Яратган Эгам. Бу қандай синовки, на адолат бўлса унда, на ҳақиқат!? Ҳақ ва адолатни қарор топтирадиганлар эса нопок, ноҳалол инсонлар ёнини олиб, ҳалол, покиза, аммо ночор, нотавон мўминларни хору зор қилса? Қўй оғзидан чўп ололмайдиган ғарибу ғураболар устига чиқиб тепишса, ўзлари қолиб, бола-чақаларигача исканжага

олишса? Ҳатто жуфти ҳалолларининг номусига тегишдан ҳам тойишмаса?

Бу ўйларим шаккоклик бўлса, Ўзинг афв этгайсан, аммо бандаларинг бошига тушган бу синовларга ким дош бера олади, эй Яратган Эгам?

Ҳа, Суюн бургут эсини егани йўқ, у билади, жазм этган иши ҳар бир мусулмон учун (алҳамдулиллоҳ, у мусулмон!) гуноҳи азим эканини дил-дилдан англайди. Аммо... бошқа йўл қолмаса на чора? Хом сут эмган бандангман, ўзинг яратдинг, ўзинг кечиргайсан, яратгувчим! Сен ҳам кечир, Оллоҳ ўзи қовуштирган хасмим, жуфти ҳалолим, бу дунёга келиб топган бирдан-бир бахтим, бебаҳо Маржоним, олтиним, дуру гавҳарим, кечир, кечир, кечир...

Мана, айтадиган гаплари ҳам тутади... Умрида ҳеч қачон бундай самимий гаплашмаган, ҳасратлашмаган эди, дарди-дунёсини тўкиб, бундай ёрилмаган эди. Тўғриси, бунга ҳожат ҳам бўлмаган, қуш тилини қуш билади, деганларидек, улар бир-бирини гап-сўзсизоқ тушунишар, нигоҳлари тўқнашгандаёқ билишар эди дилларидаги, тилларидаги ниятларини!..

Ҳа, Маржоной тушгунади, Маржоной кечиради уни. Фақат... ўғли, кўзининг оқу қораси Лочин!.. Унга нима ҳам дея олади Бургут? Деганда тушунармикин, кечирармикин ўғли?..

Алвидо, Лочин! Алвидо, ўғлим! Сени худога топширдим, онангни сенга! Сен ҳам отангни афв эт, болажоним! Афв эт, афв эт...

Суюн Бургутни совхоз шаҳарчасига дафн этишга рухсат беришмади. Унинг жасадини кечаси аламаҳалда қопқоғи миҳланган оғир тахта қутида олиб келишди. Олиб келган одамларнинг орасида милиционерлари кам, аксарияти башанг кийинган келишган ёш йигитлар эди. Уйда кўтарилган фарёд, қий-чув, йиғи-сиғи — ҳеч нарсага қулоқ солмай, ими-жимида дарҳол кўмасанлар, ҳатто жаноза ҳам ўқимайсанлар, хуллас, элга овоза қилмайсанлар, деб оёқ тираб туриб олишди. Халойиқ йиғилди. Доду фарёдни эшитиб бир зумдаёқ ҳаммаёқни одам босди. Наинки, ҳовли, кўча ҳам элга тўлиб кетди. Суюн бургутнинг жасадини олиб келган бойваччасимон йигитлар аввал тўпланган юртни ҳам писанд қилмай, ўдағайлаб кўришди, аммо

йиғилган эл ҳам бўш келмади. «Бир бегуноҳ, беайб, покиза мусулмонни бесабаб-беёзиқ жувонмарг қилганларинг озми? Энди уни расм-русмимизни ҳам бажо келтирмай, жаноза ҳам ўқиттирмай, пинҳона кўймоқчимисанлар! Инсоф борми сенларда? Мусулмонмисанлар ўзларинг ё кофирмисанлар? — деб галаён кўтаришди.

Суюн бургутнинг жасадини олиб келган пўрим бойваччалар шундан кейингина сал паст тушиб, мурасага ўтишди. Қарияларнинг маслаҳати билан Суюн бургутни Маржонтовга, ўзи кўп йил ишлаган йилқи фермасининг ёнидаги кичик қабристонга дафн этадиган бўлишди. Шундан кейин қутини бузиб, ундан Суюн бургутнинг жасадини олишди, ювиб-тарашди, мархум энаси ўз кўли билан тўқиб, тўйларида инъом этган улкан патгиламга ўрашди, сўнг жаноза ўқиб, Маржонтовга олиб кетишди. Бургутни ўзи яхши кўрган сой бўйидаги арчазорга дафн қилишди. Тумонат одам йиғилди, Суюн бургутни ерга бериб бўлгач, эски удум бўйича: «Халойиқ! Қандай одам эди Суюн бургут!» деб сўрашганда тоғу тошга сигмай кетган эл жўр бўлиб: «Яхши одам эди, мард йигит эди, Суюн бургут!» деб ҳайқирди. Бу ҳайқирикдан Маржонтов ҳам йиғлади-ёв, Маржонтов ҳам силкинди-ёв!..

Дафн маросимининг учинчи куни элга қора ош берилди. Қора ошдан кейин қариндош-уруғлар ҳам тарқашди. Фақат Маржонтов билан Бибисора момо катта ўтовда, уч-тўртта энг яқин аёллару Лочиннинг дўстлари қолди.

Лочин билан Ветеран бува холироқ жойга тикилган бошқа ўтовда туришар эди. Кеча Ветеран буванинг юраги яна ёмон бўлиб, уни ҳам шаҳар касалхонасига олиб кетишди. Бугун қора ошдан кейин, эл тарқагач, Салим қилтириқ билан Кумушбиби ҳам қайтадиган бўлишди. Улар Лочин билан хайр-хўш қилишгани киришганда у ўтовнинг тўрида, шифтдаги туйнукка тикилиб ётарди. Лочин уч кундан бери шу ҳолатда қимир этмай ётар, на саволларга жавоб берар, на гапирарди, гўё отаси ўлгандан кейин тилдан қолиб, гунг бўп қолган эди. Ҳатто отасини мазорга қўйиб қайтгач, энг яқин қариндошлар билан момоси ва эна-сидан кўнгил сўрагани кирганида ҳам на бўғзидан нидо чиқди, на кўзидан ёш! Ўтов тўла хотин-халаж,

негадир ҳаммаси бирдан Лочинга қараб талпинишди. Лочинни бағирларига босганларича, Суюн бургутни йўқлай-йўқлай, уввос тортиб йиғлашди. Бибисора момо, қадади дол, куймаланиб келиб, неварасининг бўйнига осилди, бошини сарақлаб, алланималарни айтиб, унсиз йиғлади. Лочин шунда ҳам ҳайкалдай қотиб тураверди, фақат энаси Маржонтовни кўргандагина дош беролмади! У аввал энасини танимай қолди. Эгнида... этаги ер супурган узун кўйлак, бошида бир томонга оғиб қолган кўк рўмол, юзлари кўмирдай қорайиб кетган Маржонтов дастлаб унга ёнғинда қолиб, барча шоху бутоқлари куйиб, сўпшайиб турган ёлғиз арчани эслатди, назарида, бу ёнғиндан энасининг фақат кўзлари қолган, лекин бу кўзларда нам йўқ, улар худди куриб қолган бутоққа ўхшарди... Уни айниқса энасининг сочлари ларзага солди. Энасининг ҳамиша қалдирғочнинг қанотидай ялтираб турадиган қоп-қора, майин, гўзал сочлари бир кечадаёқ қордай оппоқ оқарган эди! Лочин буни кўрди-ю бўғзида туриб қолган фарёдни тутолмади, момосининг бағридан отилиб чиқиб, энаси томон талпинди, унинг олдига тиз чўкиб, оёқларини кучоқлаб олди... Бу унинг сўнгги фарёди, сўнгги ожизлиги бўлди... Шундан бери тили соқов, қулоғи кар!

Мана, ҳозир ҳам у гўё энг қадрдон оғайниси Салим қилтириқ билан Кумушбибинини кўрмагандай шифтдаги туйнукдан кўзини узмай ётаверди. Салим қилтириқ билан Кумуш бирпас унга жимгина тикилиб ўтиришди.

— Лочин, — деди Салим. — Биз хайрлашгани келдик...

Лочин қимир этмади. Кумушбиби бирдан овози дарз кетиб:

— Лочин, — деди ёлвориб. — Бунақа қилмагин-да, Лочин! Ҳамманинг бошида бор бу ўлим. Ҳеч ким... Ҳеч ким устун бўлган эмас бу дунёга! Ҳаммамиз кетамиз бир кун! — деди у файласуфона, деди-ю гапини тугатолмай ҳиқиллаб қолди. Лочин лом-мим демай тескари ўтирилди-да:

— Раҳмат! Йўлдан қолманглар. Бораверинглар! — деди алақандай совуқ, бўғиқ овозда. — Мен... мен сенлардан розиман. Сенлар ҳам рози бўлинглар.

Салим қилтириқ бирдан қушёр тортиб:

— Лочин! — деб хитоб қилди. — Сенга нима бўлди? Нима деяпсан, Лочин?

Лочин бетоқат қўл силтади:

— Айтяпман-ку, сенларга рухсат деб, раҳмат деб...

Кумушбиби рўмолининг учини оғзига босиб, югурганича ўтовдан чиқди. Салим қилтириқ бир нарса демоқчи бўлиб, бир-икки тамшанди-ю, гапиролмади, орқасига қарай-қарай Кумушнинг кетидан чиқди.

Улар чиқиши билан олам сукутга чўмди, гўё атрофда тирик бир жон йўқдай ҳаммаёқ жимжит. Йўқ, ана, бу сукутни бузиб, нимадир патиллади. Движок! Ўтовда чироқ ёнди, ёниши билан нариги ўтов томонда болачаларнинг хуррам қийқириғи янгради. Қаердадир от кишнади, ит акиллади.

Лочин ўрнидан турди. Ўтов тирқишидан ташқарига қаради. Қоронги тушипти. Қўшни ўтов ҳам жимжит... Фақат ўтов орқасидаги ўчоқларда олов ёняпти, аллақандай аёллар ғимирлашиб юришипти. Улар орасида Олтинойни танигандай бўлди. Чамаси, аёллар овқат пиширишяпти... Лочин негадир оёқ учида юриб жойига қайтди. Ёстиғи остидан қалин дафтар, чўнтагидан қалам олиб, хонтахтага қўйди, бироқ, ўйлаган нарсасини ёзиш ўрнига яна туйнукка тикилди. Туйнукда илк юдузлар, йўқ, янги туғилган кўзичоқлардай маъсум, беғубор ногирон юдузчалар милтирарди. Лочиннинг назарида, бу ногирон юдузлар уни чорлаётгандай, ўз ёнларига чақираётгандай туюлди...

Лочин қўлига қалам олди.

«Энажон! Энажонгинам!

Гуноҳқор ўғлингизни кечиринг. Шу кеча мен сизга айтмасдан олис йўлга отландим. Адолат қидиргани сафарга чиқдим. Бу йўл жуда узоқ бўлади. Балки бир неча йиллар, балки ўн йиллар кетар адолатни тиклаб, отамнинг номини оқлашимга. Чунки мен ўз юртим у ёқда турсин, Москов ҳам ҳақиқат қилишига ишонмай қолдим. Эндиликда, мен керак бўлса, Миллатлар Ташкилотигача бораман (эътибор беринг, энажон: «ёзаман» деяпганим йўқ, «бораман» деяпман!), Қандай қилиб, дерсиз? Йўлини топаман. Хорижга чиқадиган кемаларга матросликка ёлланиб бўлса-да океанлардан қайиқда сузиб ўтсам-да, йўл топаман! Демоқчиманки, бошимга не савдолар тушмасин, отамнинг номини оқлайман, унинг ҳалол инсон эканини исботламай, адо-

латни тикламай қайтмайман. Унгача сиз сабр-тоқат билан кутинг ўғлингизни! Эсингиздами, энажон, бир куни адабиёт дарсида сиз рус шоири Симоновнинг «Мени куттил ва мен қайтарман» деган шеърини ўқиб бергандингиз. Бу шеърда урушда юрган солдат ўз ёрига мурожаат қилиб айтадики, «мободо мен дом-дарак-сиз кетсам, ҳатто эринг ўлди, деган қора хат олсанг ҳам — бунга ишонма! Бутун эл, ҳатто туққан онам инонса ҳам, сен инонма бу гапларга, мен тирик қайтаман, албатта қайтаман», дейди ўша солдат. Шеър бизга жуда ёққан эди. Бироқ сиз ўшанда айтган эдингиз: бу гўзал шеърдаги ўлди, деган гапга бутун эл, ҳатто онам инонса ҳам, сен, яъни севгим, инонма, деган сатрлари унча тўғри эмас, чунки, урушда юрган, эр йигит ўлипти, деган гапга ҳамма, ҳатто солдатнинг севиқли ёри инонса ҳам, она инонмайди, шоир шу ерда жиндак хато қилган, дегандингиз?.. Қиссадан ҳисса шуки, сизга ҳам «ўғлингиз Лочин оламдан ўтипти», дейишса — инонманг, зинҳор-базинҳор инонманг, энажон! Модомики юртимизда ҳақиқат йўқ экан, мен уни бошқа жойлардан қидираман, Бирлашган Миллатлар Ташкилотигача бораман, аммо адолатни топмай қайтмайман. Сиз эса... биламан! Ноинсоф эмасман, биламан: сизга қийин бўлади, энажон. Жуда қийин бўлади — ҳаммасига кўзим етиб турибди! Аммо бундан бошқа йўлим қолмаса нима қилай? Ўзингиз айта қолинг: нима қилай, энажон?»

Лочин дафтар-қаламини шоша-пиша ёстиғи тагига яшириб, қулогини динг қилди. Яқин жойда итлар во-виллади, сўнг енгил шарпа эшитилди. Сал ўтмай, қўлида патнис, Олтиной кирди.

Гўё Лочин билан алақачон қовушгандай, гўё бу оилага келин бўлиб тушгандай, гўё қайнотасига мотам тутаётгандай кўк кўйлак кийиб, бошига кўк дока рўмол ташлаб олипти. Бу либос унинг чехрасига юракни жиз эттирувчи маъсум бир маъюслик бахш этибди. Ўзиям, тўлин ойдай юмалоқ юзи хиёл чўзилиб, катта-катта кўзлари бўталоқнинг кўзларидай мўлтираб қопти!

Қиз, қўлида баркаш, бир-икки қадам юрди-ю, чалқанча етиб олган Лочинга бир дақиқа термулиб турди. Ундан садо чиқмагач, «қулт» этиб ютинди-да, яна қушдай енгил одимлаб, орқасига тисарилди. Шунда Лочиннинг алақачон яхлаб, бир парча музга айлан-

ган юраги ногаҳон «шиғ» этди, қайнаб келган меҳрдан кўнгли ийиб:

— Олтин... Олтиной! — деб чақирди. Олтиной қайрилиб қаради, қуралай кўзлари умид билан, болаларча илинж билан мўлтиради.

— Олтиной... Илойим, бахтли бўл!..

Олтинойнинг жовдираб турган кўзларидаги умид ҳадик ва қўрқув билан алмашди.

— Сиз, нима... нималар деяпсиз, Лочин ака! — деб сўради тўсатдан ўпкаси тўлиб.

Лочин чайнади.

— Ҳа, шу. Сен яхши қизсан деяпман, Олтиной! Дунёда энг сулув қизсан, Олтиной! Бахтли бўл, бахтли бўласан деяпман...

Олтинойнинг кўлидаги баркаш ерга тушиб, даранглаб кетди.

— Кўйинг бунақа деманг, Лочин ака! Илтимос, қўрқитманг одамни! — Олтиной лаблари пир-пир учганича, ташқарига отилди.

Лочин қизга айтган гапларидан пушаймон бўлиб, унинг бу гапи ҳам, боя Салимларга «мен розиман, сенлар ҳам рози бўлинглар», деган сўзлари ҳам, уларнинг кўнглида хавотир уйғотиши мумкин-ку, дея ўзини койиб узоқ ётди.

Назарида Олтиной ўтов тирқишидан:

«Йўқ, Лочин ака! — деб шивирлагандек бўлди. — Сиздан бошқа ҳеч кимни демайман. Сизсиз бу ёруғ дунё қоронғу мен учун! Сизсиз, дўзах у мен учун! Бир ёққа кетмоқчи бўлсангиз бирга олиб кетинг, акажон!»

«Бунинг сира иложи йўқ, Олтиной. Менинг манзилим узоқ, йўлим хатарли, Олтиним!»

«Майли, бошга тушгани кўз кўрар, Лочин ака! Фақат ташлаб кетманг. Ташлаб кетсангиз, дунёда энг бахтиқаро қиз мен бўламан. Ундан кўра ўлдириб кетинг, мени! Ўлдириб кетинг!»

Лочин сапчиб турди. Чамаси, кўзи илинган экан.

Яна ҳаммаёқ жимжит, сокин. Ўтов шифтидаги чироқ ҳамон чарақлаб турибди. Афтидан вақт тун ярмига яқинлашган шекилли, дарахтлар нотинч гувиллаяпти! Лочин чироқни ўчирмоқчи бўлди-ю, ўчирмади: ўчирса нариги ўтовдагилар хавотирга тушиб, хабар олгани келишлари мумкин. Лочин ниманидир эслаб-эслаб олмай пешонасини ишқади: «Ҳа, хат!»

Хат ёстиқ тагида эди! Йўқлаб келишса кўриб қолиб, оламни бошларига кўтаришлари мумкин! Лочин хатни ёстиқ остидан олиб, кигиз тагига яширди-да зимистон қоронғуликка шўнғиди.

Шамол кучайган, ўтов теварагидаги дарахтлар нимадандир зорланиб, нола чекиб увиллар, осмондаги булутлар худди қашқирдан ҳурккан кўй галасидай, шитоб билан жануб томон шошилар, осмоннинг очиқ жойларидаги юлдузлар гўё ҳовучлаб сочилган тилла тангачалардай ярқирар эди.

Шундоқ рўпарада, қоронғида қовоқ солиб турган Маржонтов устида уч кунлик беҳолгина ҳилол элас-элас кўзга чалинарди.

Маржонтовга кўзи тушиши билан хонадонлари бошига қора кун тушган оқшом отаси билан энаси бўзлаб айтган ўлан ёдига келди:

*Маржонтов, Маржонтов,
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!
Оғир кунда таянчим,
Қора тунда суянчим!
Ёв келди-ку, қошингга!
Фарзандларинг бошига
Иш тушди-ку, Маржонтов.
Ўғлонларинг ошига
Оғу тушди, Маржонтов.
Нечун сукут сақлайсан?
Қалдирғочинг қалдираб,
Фанимларни қувмайсан?
Айланайин, Маржонтов,
Ўргилайин, Маржонтов!..*

Йўқ, Маржонтов ҳам, боболарга мадад берган, ёв келганда қалқон бўлган Маржонтов ҳам бутун гунг, сассиз, соқов!

Лочин кўзи қоронғуликка ўргангунча ўтов ёнида турди, кейин, атрофига қарай-қарай бир-бир босиб, қабристон томон йўналди. Лекин қанча эҳтиёт бўлмасин, кўрадаги сезгир итлар акиллай бошлади. Лочин қоронғида туртиниб-суртиниб, қалин арчазор орасида тимирскиланиб бораркан, итлардан бир-иккитаси орқасидан қувиб келишди, уни таниб, думларини ликил-

латиб, оёқларига сурканишди. Лочин «қайт-қайт» дея секин койиб, уларни аранг орқага қайтарди-да, йўли-да давом этди.

Ана, қабристон ҳам кўзга чалинди. Қабристондан узоғи билан икки юз-икки юз эллик қадам нарида одамлар «Шайтон дара» деб ном қўйган тубсиз дара! Қаърида не-не сирли ҳангомалар, не-не мудҳиш фожиаларни асраган бу зимистон даранинг тубида бир дарё сув оқади! Ўтовдай-ўтовдай тошларга, чўнг қояларга урилиб, улоққа тушган тулпордай оқ кўпикка чўмиб, қутурган шердай наъра тортиб оқади. Дунё дунё бўптики, унга йиқилган на от, на одам, на йиртқич ҳайвон топилган! Ҳаммаси изсиз, ном-нишонсиз йўқолган, йўқолаверган! Ҳеч ким, ҳеч қачон ҳеч нарсани топган эмас бу ёвуз дарадан! Аммо қариндошини йўқотган одам қариндошидан, молини йўқотган молидан умидини узган эмас! Унинг, Лочиннинг умиди ҳам шунда! Ҳаммаси «Мени кутгил ва мен қайтарман!» деган анов машхур шеърдагидай бўлади.

Лочин уч кеча-кундуз ухламай, ахир пировардида шу йўлни топди. Бу дунёдан кетса ҳам энасининг юрагида умид шамини ёқиб кетяпти! Дунёда фарзандини йўқотган ҳамма эналардай, Лочиннинг энаси ҳам уни кутади, токи қариб, бу бевафо, норасо дунёдан кўз юмгунча ўғлидан умидини узмай кутади, кутаверади. Энаси учун ўйлаб топган битта-ю битта тасалли шу! Бошқа йўл бўлмаса, на чора?

Мана, бор-йўғи беш-олти қабрдан иборат кичик гўристон! Отасининг қабри энг юқорида, тарвақайлаб ўсган иккита кекса арча ўртасида. Маржонийнинг тилаги билан ёнида унга ҳам жой қолдиришган. Лочин тепасига улкан харсангтош қўйилган отасининг гўри ёнига чўккалади, чўккалар экан, тиловат қилишни билмаслигини эслаб, яна ўздан ранжиди.

«Отажон! Малъун бўҳтончилар сабаб, азиз бошингиз устида қора булутлар айлана бошлаганида айтган васиятингиз ҳамон ёдимда. «Ўғлим! Сени худога топширдим, инангни сенга!» дегандингиз ўшанда. Ўйламангки, инонган ўғлим сўнгги илтижомни ҳам бажо келтирмади деб! Аммо... гуноҳдор фарзандингизни афв этинг, отажон! Бошқа чорам қолмади! Сизга қилинган бу адолатсизлик, бу ҳақорат ва хўрликлардан кейин

мен учун ҳаром бу дунё! Афв этинг, отажон! Ахир сиз дош беролмаган бу таҳқир, бу ноҳақликларга мен қандай дош берай, отажон?..»

Лочин қабр тошини силаб, гўё отасининг пешонасидан ўпаётгандай, уни қайта-қайта ўпди-да, гип бўғилиб, ўрнидан турди. Кўра тарафда яна итлар хура бошлади: шошмоқ керак!

Лочин олдидаги қалин арчазорга шўнғиди, кафтлари, юз-кўзларига минг тикон бўлиб қадалган игнали шохларнинг оғриғини ҳам сезмай, юқорига, «Шайтон дара»га қараб ўрлаб кетди... Орқада, қўрғон томонда, ҳамон итлар хурарди. Бир-икки жойда чироқ милтирарди.

Лочин қадамини тезлатди. Ишқилиб, дарага етиб олса бас! У ёғи, худо мадад берса... бир оний иш!

Орқада итлар тобора қаттиқроқ хура, қандайдир овозлар элас-элас қулоққа чалинарди. Мана, хайрият, Лочин ўзига «Адолат манзили» деб ном қўйган «Шайтон дара»га ҳам етиб келди, келди-ю, ёвуз даранинг совуқ нафасидан сесканиб, жар ёқасида тўхтади. Дара, тўғрироғи, унинг кўз илғамас, тубсиз, зимистон қаъридаги асов дарё гўё уни ўз бағрига чорлаётгандай аллақандай сирли шовулар, кишини ўзига ром қилувчи мафтункор садо тарқатиб, бетиним гувиллар эди!

Лочин бир силганиб танасини кўйлагидан жудо қилди, тугмаларини дўланадай дув тўкиб, шимидан ҳам апил-тапил озод бўлди, қоронғида тимирскиланиб катта бир тош топди-да, уларни боғлаб, қулочкашлаб дарага отмоққа тайёрлай бошлади.

Мана, онадан туғилгандай бўлди-қўйди. Энди бир сакраса бас — юрагини тилка-тилка қилаётган бу андух, бу ноҳақ, норасо дунёнинг барча азоб-уқубатларидан қутилади-қўяди!

Тўсатдан, улкан бир қора соя Лочиннинг ёнгинасидан физиллаб ўтди-да, шитоб билан орқасига бурилиб, оёқларига урилди.

Қоплон! Ажаб ҳол! Марҳум бобосининг садоқатли қари бўрибосари! Аллақачон юролмай қолган, умрининг сўнгги дақиқаларини кечираётган бу қари ит уни қандай қувиб етди? Қандай топиб келди? Ниманинг аломати бу? Ё қоплон эмас, Лочинга дўмбира чалишни ўргатиб, улоқларга опичлаб юрган севимли бобосининг беҳоловат руҳими, безовта арвоҳми бу?

Шу пайт арчаларни гувилаб эсаётган довул орасидан аёл кишининг:

— Ло-чи-ин! Жон ўғ-лим! — деган чинқириғи қулоққа чалинди. Унга: «Ака-жон? Акажоним-эй» деган яна бир фарёд қўшилди. Энаси! Энаси билан Олтиной!

— Кетсанг... энангни кўмиб кет, жон болам! Аввал ўз қўлинг билан гўримга кўмиб кет!..

Лочин кутилмаганда титроқ босиб, чўккалаб қолди. Хаёлидан эса:

«Сен нимага жазм қилдинг, аблаҳ? — деган фикр ўтди. — Анов ганимлар билан кураш ўрнига ўзингни жарга отиб, бу мудҳиш қийинчиликлардан осонгина кутилмоқчимисан? Лекин отанг ўлгани етмагандек, сен ҳам ўладиган бўлсанг онангнинг ҳоли нима кечади? Сенга меҳр қўйган анов шўрлик қиз-чи? Сен йигитмисан ё курашга дош беролмаган бир ҳезалакмисан?».

«Боламов? Бўтамов» — онасининг фарёди тоғларни зир титратгандай туюлди Лочинга.

У аста эгилиб кийимларини қайта кия бошлади. Қоплон гўё Лочиннинг мудҳиш ниятидан қайтганини сезгандек, қўлларини ялади.

Тошкент.